

म. ग्रं. नं. ठाणे

कार्ड

६२४

१९५३

श्री. म. साठे

गंगा

RI 1 BK-0007938

आहर

श्री. श्री. म. साठे एम. ए.

Handwritten text in a circular stamp:

98902

9313183

प्रेमिकांना आहेर!

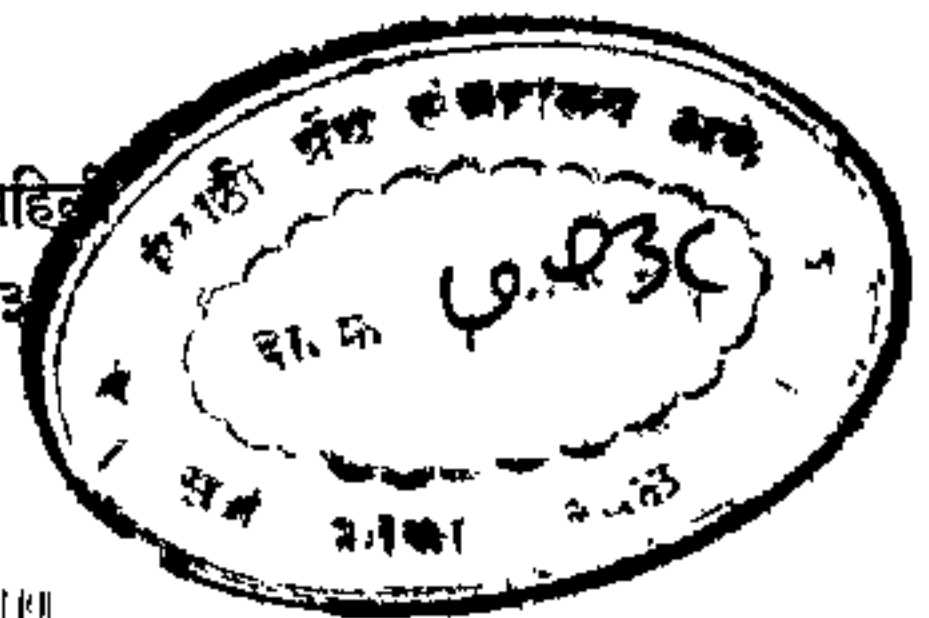

: लेखक :

प्रो. श्रीपाद महादेव माटे, एम्. ए.

आवृत्ति पहिली

१९५३

REF BK-0007938

किंमत २॥ रुपये

प्रकाशक
श्री म माटे,
नातूबाग, पुणे २.

सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन

मुद्रक
न. वि. सरदेसाणडे,
आदर्श मुद्रणालय,
३९५/५ सदाशिव, पुणे २.

प्रस्तावना

प्रीतिविवाह हा आता अटळ आहे. लग्नाच्या मुलामुलींची वये जर वाढलेली आहेत, तर त्याची आवडनिवड प्रगल्भ झालेली असणारच; आणि जर त्यांची शिक्षणेहि बरीच झालेली असतात, तर त्याचे स्वाभिमानहि बळावलेले असणारच. अशा स्थितीत त्यांची लग्ने त्यांना न कळू देता, दुसऱ्या कोणीतरी ठरवावी हे शक्यहि नाही आणि इष्टहि नाही 'प्रीतिविवाह हा अटळ आहे' या वाक्याने तो टळावयास हवा होता, पण टळत नाही, असें मला दुरतःसुद्धा सुचवावयाचे नाही. त्या वाक्याचा अर्थ इतकाच आहे की, हा विवाह आता कोणी नापसंत ठरविला तरी, त्याच्या मर्जीची पर्वा न करता तो समाजात रूढ होणार आहे

न्यायमूर्ति रानडे यांनी आपल्या एका व्याख्यानांत म्हटले होते की, "आपले युरोपियन बांधव आणि आपण पूर्वी एकदा एकत्रच नांदत होतो; जगाच्या भ्रमंतीत आपण दुरावलो. पहिल्यापासून चालत आलेला प्रीति-विवाह त्यांनी चालूच ठेवला; आपण मात्र तो टाकून देऊन बालविवाह पत्करला. आपण पुन्हा प्रीतिविवाह करू लागलो तर आपण आपल्या पुरातन पद्धतीकडे पुन्हा गेलो एवढेच होईल." कै. आगरकर यांनीहि असेच म्हटले आहे की, "जो जो शिक्षणाचा प्रसार होत जाईल, तो तो आपला समाज युरोपियन वळणावर जाईल." या दोघांहि सुधारकांची भाकिते खरी ठरण्याची वेळ आता आली आहे प्रीतिविवाह सुरू झालेला आहे; आणि येवज्या थोड्या अवधीतहि समाजाला युरोपियन वळण लागेल की काय, असें वाटू लागले आहे.

प्रीति-विवाह हा विशेषतः सुशिक्षित समाजात जलदीने रूढ होत आहे, आणि या समाजाला मिळत असलेले शिक्षण, त्याला पत्करावे लागणारे नवे व्यवसाय, तो करीत असलेल्या राष्ट्रीय व

सामाजिक चळवळी, आणि त्याच्या लेखणीतून प्रसवणारे वाक्य ही पाहिली म्हणजे, प्रीति-विवाहाची मिरवणूक वाटत होती त्यापेक्षाही जास्त जलदीने समाजाच्या दारापुढे येऊन ठेपणार आहे हे निश्चित. असे जर आहे तर, ज्या लोकांच्या देशात हा विवाह आज कित्येक शतके रुढ आहे, त्यांच्यातील आपल्यासारख्याच लोकांनी हे विवाह कसे केले, ते त्यांना कसे पावले किंवा बाधले, याचे दर्शन आपल्या तरुणतर्ुणींना दिग्दर्शनाच्या रूपाने तरी करून देणे मला योग्य वाटले, व म्हणूनच हे पुस्तक लिहिले आहे.

एच्. जी. वेल्स, मदाम क्यूरी, जर्मन कवी गटे, इझाबेरा डकन, सर आर्थर कीथ, काऊंट टॉलस्टॉय, विल्. दुरान्ट, जॉन स्टुअर्ट मिल, आयरिश देशभक्त पार्वेल, या लोकांची आत्मचरित्रे प्रीतिविवाहाच्या दृष्टीने वाचण्यासारखी आहेत. कितीतरी बुद्धिजीवी लोकांनी आत्मचरित्रात आपल्या वैवाहिक जीवनासंबंधाने विस्ताराने लिहिलेले आहे त्यातील ही चरित्रे मी निवडली; आणि या बुद्धिजीवी तरुणांनी प्रेम कसे केले, ते कसे वाढवले, सामाजिक स्वातंत्र्याचा उपयोग कितपत चांगला केला. त्यांच्या हातून प्रतारणा कशी झाली, त्यांनी निष्ठा कशी दाखविली, काहींनी वैवाहिक जीवने कशी सुखी झाली, काहीना घटस्फोट का करावे लागले, घटस्फोटित स्त्रियांनी त्यांची नाती पुढे कशी राहिली, इत्यादींची वर्णने त्यांच्या आत्मचरित्रांत जीं विखरून पडलेली आहेत तीं वेंचून घेऊन एक एक सलग सलग मी तयार केले आहे. अशीं नऊ प्रीति-चरित्रे या पुस्तकात आलेली आहेत.

अवचय-पद्धतीने तपशील उचलताना, मूळ वस्तूचे रूप यत्किंचित्ही विकृत होऊ नये, अशी दक्षता मी ठेवली आहे. परंतु, मूळ चरित्रातून जे मधले मधले इतर भाग वगळावे लागले, ते कालदृष्ट्या इतके सुदीर्घ आहेत की, त्या भागांच्या आधीच्या व नंतरच्या प्रेमकथा एकत्र आणताना, थोड्या थोड्या तरी चिरण्या मध्ये राहून गेलेल्या असणे शक्य आहे. तथापि, प्रस्तुताच्या दृष्टीने प्रत्येक वस्तू चांगले सलग आहे, असेच दिसून येईल.

‘ हीच चरितें का निवडली ! दुसरी कोणची का निवडली नाहीत ! ’ ‘ अमक्या तमक्याचें चरित्र आलें असतें तर बरें झालें असतें ’ असें आक्षेपपर विधान कोणी केलें तर तें शोभण्यासारखें आहे. पण तीं तीं चरित्रें मीं निवडलीं असतीं, तर सध्यांचीं राहून गेलीं असतीं; आणि अशा रीतीनें आक्षेप शिल्लक राहिलेच असते ! माझा मुख्य कटाक्ष एवढाच आहे कीं, ज्याच्या देशात प्रीतिविवाह रूढ आहे, त्याच्यापैकी काहीं लोकांचीं प्रेम-रहस्यें आणि प्रपंचरहस्यें त्याच्या स्वतःच्या शब्दांनीं आपल्याकडील प्रेमिकाना दाखवावी या रहस्याचें यथारूप दर्शन व्हावें एवढाच हेतू आहे.

तरुण-तरुणींचीं मनें काहीं वेळ रिझवावी हा क्षुद्र हेतू तर माझा नाहीच नाही; इतकेंच नव्हे तर, प्रेमिकाना विचकवावे अथवा त्यांच्या पालकांच्या मनांत भय उत्पन्न करावें, असेंहि माझ्या मनांत नाही. प्रत्येक विवाह-पद्धतीचीं काहीं काहीं वैगुण्यें असतातच; तशीं या पद्धतीचींहि आहेत. पण त्याबरोबरच या पद्धतीचीं काहीं सोज्ज्वळ आणि मंगल रूपेंहि आहेत. या सर्व गुणदोषाचें यथारूप दर्शन करवावे एवढाच हेतू आहे, आणि मुखपृष्ठावरील बधूवराना अहेर करणाऱ्या युरोपियन दांपत्यालासुद्धा एवढेंच सुचवावयाचें आहे कीं, ‘ आमच्याकडे असा असा प्रकार आहे, यात बरें आहे, वाईट आहे; सोज्ज्वळ आहे, घृणा उत्पन्न करणारें आहे, तर याचा स्वीकार तुम्हीं विवेकानें करावा. ’ माझ्या मनांत प्रीतिविवाहावर मोठी प्रस्तावना लिहावयाची होती; पण पानें फार झालीं म्हणून तो बेत रहित केला.

—श्री. म. माटे

अनुक्रमणिका

१ विल् दुरान्ट	..	.	५
२ एच्. जी. वेल्स	...	..	२५
३ मदाम क्यूरी	.	..	५६
४ महाकवि गटे	...	...	७९
५ इझाबेरा डकन	..	...	९९
६ मिसेस् पार्नेल	...	...	१२९
७ सर आर्थर कीथ	...	..	१६२
८ जॉन स्टुअर्ट मिल्	...	..	१८९
९ टॉलस्टॉय्	...	..	२०८

[डॉ. विल् दुरान्ट या प्रसिद्ध अमेरिकन तत्त्वज्ञाचा जन्म १८८५ साली न्यू इंग्लंडमध्ये झाला. १९०७ मध्ये पदवीधर झाल्यावर 'न्यूयार्क इन्व्हिनिंग जर्नल' या नियत-कालिकाच्या वार्ताहराचें काम तो करूं लागला, पण त्याच्या मनाची खरी ओढ तत्त्वज्ञानाकडे होती. वृत्तपत्रव्यवसायाचें धकाधकीचें व बरेंचसें बाजारी काम त्याच्या चिंतनशील मनाला मानवेना. हळूहळू तत्त्वज्ञानाचा उपासक म्हणून त्याची कीर्ति झालीच होती. अर्थात् त्याला प्राध्यापकाचा व्यवसाय मिळाला व तोच त्याला स्वरा मानवला. 'दि स्टोरी ऑफ फिलॉसफी' (The story of philosophy) हा त्याचा ग्रंथ सर्वमान्य आहे. जगांतील सर्व प्रमुख नेत्यांना प्रश्न-मालिका पाठवून आलेलीं उत्तरें त्यानें 'मीनिंग ऑफ लाइफ' (Meaning of life) या आपल्या ग्रथात समहित केलेलीं आहेत. 'ट्रान्झिशन' (Transition) हा त्याचा आत्म-चरित्रपर ग्रंथ फार सुंदर आहे. त्यानें आपलें प्रापंचिक जीवनापर्यंत पांचेतांपर्यंतचें चरित्र त्यात दिलें आहे. कोणकोणत्या मतश्रेणींतून आपण पुढें पुढें गेलों व आपल्या मनाचीं प्रातिविषयक चलनवलनें कोणचीं झालीं, याचें फार सुरस वर्णन त्यानें या ग्रथांत केलें आहे. त्यातूनच योग्य ते ते परिच्छेद साराशरूपानें पुढें घेतले आहेत.]

आकर्षण—

वगात माझ्या जवळच एक मुलगी वसत असे. तिचे ढोळे मोठे सौम्य असून, गाल गुलाबाच्या फुलासारखे असत; आणि तिचे केस डोक्यावरून नितळपणें खालीं आलेले असत. तिला मी मुद्दामच आता एक निराळें नाव देतो. तिला मी आयरिन् असें म्हणतो. ही मुलगी मोठी शांत स्वभावाची

होती. मी मनानें थोडा उल्लूच होतो. पण तिची विनयशील-
वृत्ति पाहून मी थोडा वंचकून असें. वर्गातली तिची वर्गाणूक
फार मर्यादशील असून, आपल्याला काय हवें, नको, हें तिचें
तिला नेमकें कळत असे. मुलाच्यांत माझा पहिला नंबर असे;
तसा मुलीच्यांत तिचा असे. अर्थात् आम्हा दोघात एक अस्पष्ट
स्पर्धा चालू झाली. हळूहळू माझ्या भावड्या चित्तात प्रीतीच्या
चमत्कारिक भावनेनें प्रवेश केला, आणि मग माझ्या वृत्तींतच
फरक पडला. आपण-खाली राहिलों तरी चालेल, पण तिचा
नंबर वर यावा, असें मला वाटूं लागलें. ती काहींहि बोलली
किंवा तिनें काहींहि केलें तरी त्याची तारीफ करावी, असे
मला वाटूं लागलें. तिच्या गळ्याकडे, हाताकडे, उघड्या पडलेल्या
पायाकडे मी चोरून चोरून पाहू लागलों. पहारें असें मला
का वाटूं लागलें, हेंच मला कळेंना. ती लहान असल्यामुळें
तिची विजार गुडघ्याच्या वर असे. मी मनातल्या मनांत कितीदां
तरी म्हणे कीं हिच्या गुडघ्याच्या वरील भागाचें चुंबन घेतां
आलें तर काय बरें होईल ! सध्या स्त्रियांचें नेसणें इतकें तोटकें
झालें आहे कीं, गुडघे उघडे पडणें म्हणजे काहींच नव्हे. पण
तेव्हां तसें नव्हतें.

या आयरिनें मला बाळ्याची गोडी लावून दिली.
आतापर्यंत मी कसल्यातरी प्रेमकथा भरमसाटपणानें वाचीत
होतो. एके दिवशीं आयरिच्या हातात पिक्विक् पेपर्स हें
पुस्तक मी पाहिलें. उघडून पाहिलें तों आंत सभाषणाची रेल-
चेल मला दिसली. मला हें पुस्तक फारच सुरस आणि चटक-
दार वाटलें. पण हें पुस्तक मला फार आवडलें याचें खरें कारण
म्हणजे तें आयरिचें होतें. तिचीं गोजिरवाणीं बोटें या पुस्त-

काला लागलेलीं होतीं, आणि तिचे चमकदार डोळे त्यातलि मजकुरावरून फिरलेले होते. अर्थात् तें पुस्तक मला च गलें वाटावें, यात नवल ते काय ? हें पुस्तक मीं पुन्हा पुन्हां वाचलें. त्यांतला प्रत्येक शब्दन् शब्द वाचला; आणि तें आयरिनला परत करून 'दुसरें एखादें दे' असें म्हणालों.

.. आता आयरिन कोठें असेल बरें ? ती कोठें आहे हेंहि मला माहीत नसावें, याची मला लाज वाटते. जीवनाच्या प्रवाहात आमची ओळखहि कायमची बुजून जावी याचेंहि मला वाईट वाटतें. कोणी सांगतात कीं, ती एक जोगिण बनली आहे, आणि मठांतल्या जोगिणींत कोठें तरी बेपत्ता झाली आहे. आता जर ती मला दिसली तर मी तिला ओळखीनच असें नाहीं, पण, ती अजूनहि सुंदर असेल यांत काहींच शंका नाहीं. ती एका पवित्र व्यवसायात आहे, आणि माझे हें असलें लिहिणें तिच्या कधीं दृष्टीसहि पडायचें नाहीं. पडलें तर तिला उगाच स्मरण व्हायचें कीं, आपल्या पायाचेंहि चुबन घ्यावें असें तरुण लोकांना वाटण्याइतपत आपले पाय एके काळीं चागले होते.

दुसरें आकर्षण—

पुष्कळ दिवस मध्यें गेले. मीहि चागला एकवीस वर्षांचा झालों. नवीं नवीं राजकीय व आर्थिक मते मला कळू लागलीं; मीहि त्यासंबंधानें बोलूं लागलों; आणि प्रेमाच्या उधानांताहि माझे मन हळूहळू रमू लागलें. आईला याचा सुगावा लागला आहे असें मला कळून आलें. खरें म्हटलें म्हणजे या कामात माझ्या आईबापाचेंच थोडेंसें चुकलें. चर्चमध्ये गाणाऱ्या लोकांचा जो एक ताफा असतो, त्यांत मला त्यानीं नेऊन घातलें.

त्याचा हेतु असा होता कीं, माझे मन चर्चमध्येच रमावें, आणि मी पुढें घर्मोपदेशक किंवा उपाध्याय व्हावें. मी गायला जाऊं लागलों. तेथें पेटी वाजवायला एक फार सुदरशी मुलगी होती. माझ्या वडील माणसांच्या हें ध्यानांत यायला हवें होतें कीं, आपला मुलगा चांगला एकवीस वर्षांचा झाला आहे, आणि त्याच्या गाण्याला पेटीची साथ देणारी मुलगीहि फार सुदर आहे. पण हें त्याच्या लक्षांत आलें नाहीं एवढें खरें. या मुलीचें नांव एस्थर असें होतें. तिच्या केंसाकडे पाहिलें म्हणजे सोन्याच्या रसाच्या लहरी उठत आहेत, असें वाटे. रानातल्या प्रफुल्ल गुलाबासारखी ती होती. लाजाळू पण चुणचुणीत असून, प्रेमिक जीवनाला जसा मी उत्सुक तशी तीहि होती.

सगळ्या गोष्टी एकापुढें एक होत चालल्या. आमच्या रंगीत तालमी एकदा याच्या घरीं, एकदां त्याच्या घरीं, अशा होत असत. एकदा एस्थरची पाळी आली. म्हणून आम्हीं तिच्या घरीं जमलों. तेथें मी तिला मोकळेपणानें आणि फार जवळून पाहिलें. मागें एकदां आयरिन्च्या सगतींत मला थोडी प्रेमाची ऊर्मि आली होती. पण आयरिन् ही अगदीं लहान छोकरी होती. एस्थरची गोष्ट अगदीं निराळी. यौवनानें ती अगदीं मुस-मुसलेली होती. ती पेटी वाजवीत असतांना मी शेजारीं उभा राहून गाऊं लागलों. पण मला सारखें वाटत होतें कीं, तिच्या त्या गुलाबी अंगाचा चावा घ्यावा. गाल चावाचा कीं हात चावाचा, हेंच कोडे जसें कांहीं मला पडलें होतें. तथापि मी पुष्कळच सयमानें वागलों.

माझी ही प्रीतीची ऊर्मि म्हणजे नुसतीच शरीरवासना होती असें नव्हे. तिच्या डोक्याकडे पाहिलें, तिच्या आवाज

एकला किंवा तिची कोणतीही हालचाल पाहिली तरी मला 'वाहवा' म्हणावेसे वाटे, आणि कौतुकाने माझी तिच्या ठिकाणी समाधीच लागे. तिच्याशी बोलायला सांपडले किंवा हातांत हात घालतां आला तरी तेवढ्यावरहि मी सतुष्ट असें. मात्र या सुखांत जर का कोणी भागीदार झाला; तर माझ्या अंगाचा तिळपापड होई.

एकदा तर मी केवळ मूर्खासारखा वागलों. केव्हिन आणि टॉम् असे दोघेजण माझे कॉलेजातले मित्र होते. ते दोघेहि अतिशय सुस्वरूप, पाणीदार आणि चुणचुणीत होते. या दोघाना घेऊन मी एकदा एस्थरच्या घरी गेलों. बोलणें सुरू झालें आणि या दोघांनीं जणूं कांहीं एस्थरचा कवजाच घेतला. तीहि त्यांच्याशीं बोलण्यांत दंग होऊन गेली. माझा अगदीं संताप होऊन गेला. पण, मी तरी काय करणार होतो? एस्थर अर्थात्च मोठी शहाणी. तिनें हें सारें ओळखलेलें होतें; आणि म्हणूनच सभाषणाच्या शोकात मधूनमधून माझ्याकडे वळून ती आपल्या सुहास्याचे झुरके मलाहि देई. पण कांहीं झालें तरी, जेव्हा घरीं परत जाण्याची वेळ आली, तेव्हां, तिनें केव्हिन आणि टॉम् याना तर निरोप दिलाच, पण माझ्याजवळ येऊन ती हलकेंच माझ्या कानात म्हणाली, 'आई म्हणाली, कीं तुला इवें असलें तर या माणसाला (म्हणजे मला) पुन्हां पुन्हां बोलावीत जा.' एस्थरच्या या कानमंत्रानें मी खरोखर हर्षानें वेडा होऊन गेलों.

मग माझ्या डोळयापुढें सुखाचीं केवढीं भव्य इंद्रधनुष्यें उभीं राहूं लागलीं ! मला रात्रीच्या रात्री शोपसुद्धां येईना. वाचन बंद पडलें, आणि मी बाहेर जाऊन, रात्रीकडे शून्य नजरेनें पाहत बसूं लागलों. बघावें तिकडे एस्थरचेंच मुखमंडल मला दिसूं लागलें. तिचा तो केशसंभार, ते रसरसलेले ओंठ,

ते पाणीदार निळे डोळे, तेजस्वी हिरकण्यांतील तें हंसें आणि तिच्या आवाजाचें तें मोहक मार्दव, हेंच मला सगळीकडे दिसूं लागलें. ती आपली वायको झाली आहे, असेंच मला वाटूं लागलें. पदवी घेतल्याबरोबर, ससार कसा थाटावयाचा, घर-भाडें किती, सामानसुमान कोणतें, कपबशा, खाणेंपिणें, कपडा याचा खर्च काय होईल, यांच्या याद्याच्या याद्या मी करूं लागलों ! वास्तविक पाहतां, मी धर्मपीठांतील एखादी नोकरी करावी, उपाध्याय व्हावें, अशी माझ्या आईबापाची इच्छा होती. या व्यवसायाला अनुसरून मला नेहमीं धार्मिक पुस्तकें वाचार्थीं लागत. पण तीं वाचू लागलों, म्हणजे व्हर्जिन मेरीच्या ठिकाणीं मला एस्थरच दिसू लागे; आणि जपमाल ओढावी तों प्रपंचांत किती पैसा खर्च होईल, याचीच मोजदाद मी एकेक मण्याबरोबर करूं लागलों. एकदा आईला हें सारें सागून टाकावें, असें मला कितीदां तरी वाटलें; पण आई म्हणजे माझे ब्रह्म होतें. हें तिला कळलें तर तिला काय वाटेल असा धाक मला पडला. कसें तें आतां माझ्या ध्यानात नाही, पण शेवटीं आईला ही गोष्ट कळली. आणि मग तिच्या दुःखाला पारावार राहिला नाही. ती माझ्याशीं बोलनाशीं झाली. कधीं दिसूं लागली; रडू लागली. एकदा ती मला म्हणाली, 'तूं उपाध्याय होशील आणि परमेश्वराची सेवा करशील असें आम्हाला वाटलें होतें. पण, तें होईलसें आतां दिसत नाही. आम्हीं तुला लहानाचा मोठा केला, शिक्षण दिलें, तें अशा-साठीं कीं, तूं आपलें जीवित देवाला अर्पण करावेंस. पण आतां तें सारें वाया गेलें. तूं इतकी घाई कां करतोस ? तूं इतका मोठा का झाला आहेस ?

मी म्हणालों, ' आई, मला काहीं घाई झालेली नाहीं ग. पण एस्थरच्या सगतींत असलों म्हणजे मला फारच बरें वाटतें तिची पुन्हा पुन्हा गाठ पडावी, असें मला वाटतें. ' यावर ती पुन्हा काहीं बोलली नाहीं.

माझी विवेकबुद्धि सर्वस्वी आईच्या हातीं होती. पण तेवढें एक सोडलें तर, एस्थरच्या सुहास्यानें मला केवळ वेडच लागून सोडलें होतें. आईची इच्छा डावलणें माझ्या जिवावर येऊ लागलें. शेवटीं मनानें ठरवलें कीं, ' आजपासून तुझा-माझा काहीं सवध नाहीं, ' असें पत्र एस्थरला लिहावें. त्याप्रमाणें बसलों आणि पत्र लिहिलेंहि. ओळीओळीला माझ्या डोक्यातून पाण्याचे पाट वाहत होते. शेवटीं जेव्हां खालीं सही केली आणि पाकीट बंद केलें, तेव्हा मी असा ओक्साबोक्शीं रडू लागलों कीं, तें आईला ऐकू गेलेंच असलें पाहिजे. मीं पत्र पुन्हा उघडलें, वाचलें; थोडाफार बदल केला; पुन्हां बंद केलें आणि म्हणालों, ' पत्र तर झकक वठलें आहे. ' तें टाकावें म्हणून खिशात घालून निघालों—गेलों, 'पण पत्र टाकलेच नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकालीं एस्थरची आणि माझी गाठ अर्थात्-च पडली. पण, एस्थर मला याकडे बघत नाहीं, असें मला दिसून आलें. तिची आई तर ए शब्दा सतिणीसारखी माझ्याशीं तुसड-पगानें वागूं लागली. इतकी संभावित कीं ही आपली वैरीच आहे, असें मला वाटलें. ठरल्याप्रमाणें मला गाणें भागच पडलें, पण प्रसंगाला गोडी म्हणून येईना.

तालीम झाल्यावर मी तिच्या आईला म्हणालों, ' आपण आणि एस्थर आमच्या घरीं येतां का ? '

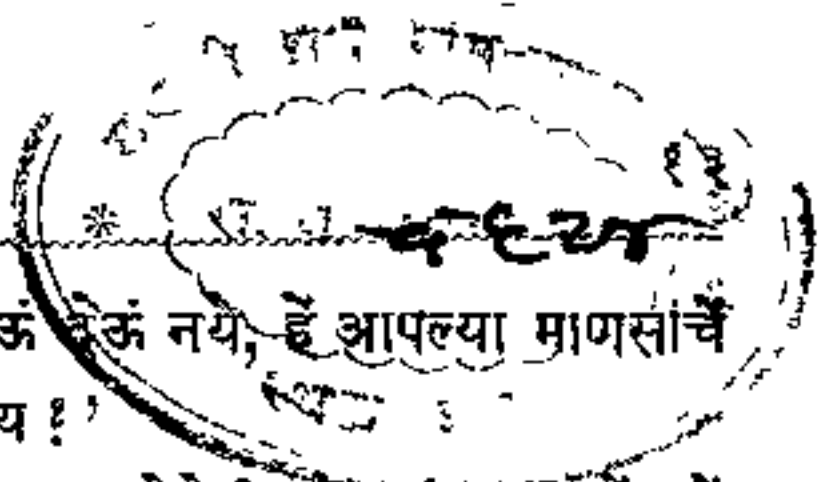
यावर ती वाई दोनच शब्द बोलली, पण त्यांनीं माझे हृदय भग्न करून टाकलें. ती म्हणाली, ' हें होणें नाही. '

मी जेथल्या तेथें गार झालों. ' जातो ' म्हणायचेंसुद्धा मी विसरलों. सडकेवरच्या एका बागेत गेलों; आणि बाकावर अंग टाकून देऊन जमिनीकडे बघत राहिलों. एस्थरला आपण नकोसे झालों आहों, असें मला वाटू लागलें. कोणीतरी बिंबा घातला असावा, असेंहि मी मनांत म्हणालों. या माणसाचा मुडदाच पाडला पाहिजे, अशीहि प्रतिज्ञा मी मनात केली. घरीं गेलों; आणि सारी रात्र रडण्यांत घालविली. सकाळीं न्याहारीला बसलों. आई समोर बसली होती. पण ती बोलली नाही, मी बोललों नाही. न्याहारी आटोपली; टकल्यावर टोपी घातली; आणि तडक एस्थरच्या घराकडे निघालों. तिच्या अंगणात गेलों, तों तेथें एक मला मोठा कुत्रा गुरगुरत पुढें आला. पाठीवर थोपटून मी त्याला कसातरी शांत केला, आणि जाऊन घटा वाजवली. एस्थरची आई दाराशीं आली; पण तिनें दार उघडलें नाही.

ती रागानें मला म्हणाली, ' तुझी आई काल इथ आली होती. ती मला म्हणाली, तुमच्या पोरीचें दर्शनसुद्धां माझ्या मुलाला होऊं देऊं नका. मलाहि तसच वाटतं. '

यावर मी काय बोलणार ? ' ठीक आहे ' असें म्हणून मी परत वललों. पण ही थोबाडीत बसल्यानें मी अगदीं मेल्या-सारखा झालों.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं रस्त्यावर सहजासहजी एस्थर-ची आणि माझी गांठ पडली. मी कणहतकुथत आणि शून्य नजरेनें इकडेतिकडे पाहत चाललों होतो. तिला पाहतांच धावत-च मी तिच्याकडे गेलों आणि तिला म्हणालों, ' एस्थर, तुझी

आणि माझी दृष्टादृष्टसुद्धा होऊं देऊं नये, हे आपल्या माणसांचे म्हणणे तुला मान्य आहे काय ?

मानेवर रुळणारा आपला सोनेरी कशंसंभार झाकाने मागे फेंकून ती मला म्हणाली, ' देवाच्या सेवेतून मी तुम्हाला उठवीत आहे, असे माणसें समजतात. माझ्या हातून हे पाप व्हावे, असे मला वाटत नाही. अतःपर माझ्याशीं तुम्हीं एक शब्दहि बोलू नका. '

माझ्या काळजाचे सहस्र तुकडे झाले, देवावर विश्वास नसूनहि मी ' देवा, देवा ' म्हणून ओरडत फिरूं लागलों. शेवटीं, धाकट्या भावाने समजूत घालून मला घरी आणलें आणि शांत केले.

पालट—

यावर कित्येक वर्षे गेलीं. माझीं मते बदललीं. मी पदवी-धर बनलों. मोठमोठीं व्याख्यानें देऊं लागलों. उत्तम शिक्षकांत माझी गणना होऊं लागली. एक मोठा विचारसुधारक म्हणून लोक माझ्याकडे पाहूं लागले. आणि एका शाळेंत मी शिक्षकाची नोकरी धरली. जशी आयरिन, तशी एस्थर माझ्या मनांतून केव्हाच लुप्त झाली होती; आणि नवा अर्थवाद, धर्मविध्वंस, अशासारख्या मतानीं माझे डोके भणाणून गेले. शेवटीं होतां होता एक मुलींचा वर्ग शिकवण्याचें काम माझ्याकडे आले.

एरिअल्—

शाळेंत ज्या विद्यार्थिनी होत्या, त्यांत सगळ्यांत मोठी एरिअल् ही होती. पहिल्यापासूनच या एरिअल्कडे माझे डोळे लागून राहिले; आणि तिनें माझ्या मनांत कायमची वस्ती केली. तिच्या उल्हसित वृत्तीनें मी अगदीं तिचासा होऊन

गेलों ती इकडेतिकडे धावत असे. काय वाटेल तें बोले. मोठ-
मोठ्यानें हसे आणि गाई. इतका निष्पाप स्वभाव कोणी पाहि-
लाच नसेल. शर्यती सुरू झाल्या म्हणजे ती सगळ्यात उच
उडी मारी; आणि पळण्याच्या शर्यतींत तिला पहिलें वक्षिस
मिले ती अंगानें दणकट आणि मनानें साहसी होती. तिच्या
अगात खोल्याळपणाहि पूर्ण भरलेला होता ! वर्गांत गप्प बसून
रहायचें म्हणजे तिला कसेसेच वाटे. अभ्यासविभ्यास तिला
मानवण्यासारखा नव्हता. तिचें शरीर म्हणजे जशी काहीं
एखादी ताणलेली दोरी होती. तथापि, अभ्यासाच्या वेळीं, ती
फार शांतपणें बसून राही. आणि मी काहीं गोष्टी सांगू लागलों
म्हणजे तिचे डोळे खुलत जात, आणि मोठ्या उल्हासानें ती
माझ्याकडे पाहत राही. वर्गांत धाकट्या पोरींना वचकात ठेव-
ण्याचें काम तिच्याकडेच होतें. वर्ग सुटला म्हणजे ती सगळ्या-
च्या शेवटीं बाहेर पडे. सडकेवरून ती भराभर घराकडे जाऊं
लागली म्हणजे खिडकींतून मी पुष्कळदां तिच्याकडे पाहत वसें.
चालताना तिच्या रसरशीत हाताना बसत असलेले झोंके, आणि
निकोप प्रकृतीनें लसलसत असलेलें तिचें उमदें शरीर याकडे
मला पाहत बसावेंसे वाटे.

परिअल्चा नाच माझ्या मनःप्रागणात चालू झाला त्या वेळीं
तिच्या—माझ्यात इतकें अंतर होतें कीं, आमचें कधीं जमेल असें
कोणाला वाटलेंच नसतें मी नेहमीं ज्ञानात गढलेला आणि ती
म्हणजे केवळ बाह्य जीवनात चपळपणें वावरत असलेली. मी तोंपर्यंत
अंदाजें दहा सहस्र पुस्तकें वाचलेलीं असतील; आणि तिचें ज्ञान
म्हणजे, सहजासहजीं आणि हालाविपत्तींनीं जें काय प्राप्त झालें

असेल तें. वास्तविक पाहतां आमच्या तत्त्वज्ञानांतून केवळ प्रकाश
असत न, परंतु विष्णू वीहता, आमच्या तत्त्वज्ञानांतून केवळ तेंच आहे

सारखें मला जें ज्ञान मिळालेलें होतें, त्यापेक्षा प्रत्यक्ष अनुभवानें तिला प्राप्त झालेलें ज्ञान अधिक खरेंखरें असलें पाहिजे.

एके दिवशीं मी विचार करीत बसलों असता एरिअल् तेथें आली. आणि टेबलाच्या पलीकडे बसून हसत हंसत माझ्याकडे पाहूं लागली. तिच्याकडे पाहताच, उल्हासित जीवन म्हणजे काय हें माझ्या मनावर उत्तम ठसलें. तिचे ते बदामी डोळे, गोल मुखमडळ, रसरशीत शरीर, यांच्याआड बसून जणूं सृष्टीच माझ्याकडे पाहत आहे असें वाटलें. शरीर आणि मन हीं दोन्ही मिळून एकच आहेत, हें माझ्या तेव्हा ध्यानात आलें. उपजतबुद्धीनें मी समजून चुकलों कीं, माझ्या अंगांत जें तेज खेळत होतें तेंच तिच्याहि ठिकाणीं खेळत आहे. इतकेंच नव्हे तर, तिच्या तेजाच्या छापेंत सापडून मी केवळ पराधीन होत आहे. तिचे लहानसे पेलव हात, तिच्या गालाची नरम त्वचा, तिच्या केसाचा सुगंध, तिच्या ओठांवरचा लाल गडद रंग, तिच्या मानेकडून तिच्या स्तनांकडे जाणारी माझी चोरटी नजर आणि तिच्या गळ्यावरील रेषा या सर्वांचा अर्थ काय आहे, हें एरिअल्च्या ध्यानात आलें नव्हतें. पण मला मात्र कळून चुकलें कीं, माणसाची जात वाढवण्याची ही तरतूद असावी.

मी तन्मय झालों —

यापुढें एरिअल् म्हणजे आपली एक केवळ विद्यार्थिनी आहे, असें मला वाटेनासें झालें. तिच्याकडे तिच्याहातपणानें पाहण्याची दृष्टीच माझ्या ठिकाणीं उरली नाहीं. तिचें जीवन मझ्यातच विरून गेलें आहे, आणि मी तिच्याशीं तन्मय होऊन गेलों आहे, असेंच मला वाटू लागलें. याचाच अर्थ माझे मन तिच्यावर मज्जे वासलें आसा होना. एके दिवशीं ती वर्गांत शिकवीत असतांना बोलतां बोलतां, तिच्या केसांच्या रंगाला कौणत्या

रंगाची फीत शोभते, याच्याविषयीच मी बोलत सुटलों. तिनेहि तोच विषय उचलला आणि स्त्रीच्या सौंदर्याला पोषक वस्तू कोणत्या असतात, हे बारीकनिरिक रीतीने ती आपल्या वेषभूषेत दाखवू लागली.

तिचे लक्ष यापुढे माझ्याकडे जास्त जाऊ लागले. मला कांहीं हवे आहे की काय, हे ती आधीच हेरून ठेवू लागली. आणि मुलांना शिकवतांना, मला ती हरतऱ्हेची मदत करू लागली. कांहीं कांहीं वेळां, शिकवावयाचा धडा तयार करण्याच्या वेळां, ती अगदीं माझ्याजवळ येऊन बसे; आणि माझ्या खांद्यावर किंवा हातावर आपला हात ठेवी. त्या तिच्या स्पर्शाने माझ्या अंगातून एक कसले तरी वारं वाहू लागे. तिचा हात अतिशय सुंदर होता—गोंडस, लहान आणि नाजूक, आणि ज्याच्या स्पर्शाने बरे वाटावे, असाच होता. मी त्या हाताकडे चोरून-चोरून पाहू लागलों, आणि तो हातांत घेवावा, असे मला वाटू लागले.

उन्माद चढला—

एके दिवशी, ह्या वाढत चाललेल्या भरतीत प्रचंड लाट उठली, आणि माझ्या मनाचे सगळे बंध तटातट तुटून गेले. तीन वाजून गेले होते आणि मुले आपापल्या घरीं गेलीं होती. सामानसुमान नीट लावण्याच्या कामीं एरिअल् मार्गे राहिली होती. काहींतरी कारणाने तिचे अंग माझ्या अंगाला लागले; आणि माझ्या अंगातून वासनेच्या विजेचा एक प्रवाहच वाहत गेला. मी तत्त्वज्ञानी ग्रथांच्या संगतीत कितीतरी वेळ घालविलेला होता. शोपेनहॉर याने स्त्रियांचे केलेले कडवट वर्णन मी वाचलेले होते; आणि त्याने केलेले प्रेमाचे भ्रमनिरासकारी

पृथक्करणहि मला पाठ झालेले होते. छीने झिडकारून लावलेल्या नीत्सेने बायकाना मारलेले टोमणे मी चव घेत घेत आणि हंसत हंसत वाचीत आलेला होतो.— म्हणून मी माझी वासना आवरून घरावयास हवी होती, थोडे थांबून मी परिस्थितीचा विचार करावयास हवा होता. मी लक्षांत घ्यावयास हवे होते की, ही आपली विद्यार्थिनी आहे, आपण हिचे शिक्षक आहो, आणि प्रेमाचे चाले करावयाचे तर ही जागा नव्हेच नव्हे.

पण — पण मी हें सारें विसरलों. मी माझ्या हातात तिला जोरानें कवटाळलें; आणि तिच्या कोंसांचें, डोळ्यांचें आणि मुखाचें चुंबन मी घेतलें. तिनेंही नाखुशी दाखवली नाहीं. पण आपल्या अंगानें जाबहि दिला नाहीं. एक तऱ्हेच्या खिन्नपणाचें विरजण तिच्या आनंदावर पडलें. कदाचित् त्या उन्मादाच्या क्षणींसुद्धां तिला असें वाटलें असेल कीं, या आलिंगनाची किंमत आपल्याला भलतीच द्यावी लागेल. आपले सारे मित्र आणि सारे नातेवाईक आपला धिक्कार करून म्हणतील कीं, तू आपल्या जातीशीं निमकहराम बनली आहेस. पण असें असलें तरी, मी तिचें अधरपान करत होतो यात तिला सुखच वाटत होतें, यांत संशय नाहीं. तिची वृत्ति अगदीं निरागस होती. दुसऱ्याला सुख देण्यांत प्रमाद तो कसला असणार आहे ? मला मात्र आतांपर्यंत पूर्वीं असला उन्माद कधींहि चढलेला नव्हता. आपल्यासाठीं कल्पनेनें जी मूर्ति मी बनवली होती तीच यदृच्छेनें एरिअलचें रूप धारण करून माझ्या नशिबानें माझ्या बाहुपाशात दिसू लागली. हें केवळ स्वप्न तर नव्हे ना ? म्हणून मी तिला अधिकच जवळ ओढलें. मला जणूं कांहीं तिची भूक लागली, तिची तहान लागली.

जणू कांहीं सृष्टीने साऱ्या जगात ही एक स्त्री माझ्यासाठी निर्माण केली होती. मी तिच्या कानात कुजबुजलों, 'एरिअल, तू मला क्षम करशील काय?' ती म्हणाली, 'हो, करतें; पण माझेहि तुमच्यावर प्रेम आहेच !'

नवें जीवन लाभलें—

मग त्या दिवशीं सध्याकाळीं आम्हीं एकमेकापासून दूरच राहिलों. आमच्या त्या प्रीतीच्या उन्मादावस्थेंत हातून कांहीं प्रमाद घडल्याची जाणीव आम्हांला उत्पन्न झाली असावी. मला तर माझ्या या कृत्याचे उत्तरोत्तर होत जाणारे दुष्परिणाम स्वच्छ दिसूं लागले. शाळा मोडकळीस येणार; जाती, घराणीं आणि पथ यांचीं भाडणें सुरू होणार; माझे स्वातंत्र्य नष्ट होणार, आणि मला नव्या जबाबदाऱ्या पत्कराव्या लागणार— हें सारें मला दिसूं लागलें. पण त्यातच, मला एक नवी मैत्री लाभत आहे, याचा आनंद मला वाटू लागला. माझे जीवित आता पूर्ण सपन्न होणार आणि मी जणू कांहीं भरून पावलों आहे, अशा तऱ्हेची एक सूक्ष्म आल्हादकारक जाणीव माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. मानवी जीवनाचें जें एक सततचें जाळें त्रणलें जात आहे, त्यांत मी गुंतलों गेलों, हें पाहूनहि मला फार समाधान झालें. मी एकटाच घरीं गेलों. वाटेनें जातांना घडलेल्या प्रकारावरच मी मनानें कितीतरी वेळ गुजारव करीत होतों. त्या प्रकाराचा अर्थ मला भासमान होत होता, आणि त्यांतून पाझरणारें समाधान मला संतुष्ट करीत होतें. झालें हें वाईट झालें, असें मला क्षणभरसुद्धां वाटलें नाहीं. फार दिवसपर्यंत मी सडाच म्हणजे अपूर्ण राहिलों होतों. आतां मला जीवनाची भीति वाटेनाशी झाली. खुशाल मर्दपणानें जगावें, असें मला वाटूं लागलें. माझ्या मागल्या जीवनाचीं सारीं

कवाडें आता बद् झालीं आहेत, आणि पुढल्या जीवनाचीं नवीं कवाडें आणि दालनें उघडलीं जात आहेत असें मला वाटलें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं झालेल्या सुखाइतकें सुख मला पुन्हां केव्हाच झालें नाहीं. अशा प्रेमासाठीं कितीहि किंमत पडली तरी त्याची कोण फिकीर करतो ?

पण आता पुढें काय करावयाचें हा प्रश्न आ वासून उभा राहिला. माझ्या ध्यानींमनींहि नाहीं, अशा विपरित परिस्थितींत मी आता सापडलों होतो. सगळे वासे माझ्या डोक्यावर कडकडत मोडून पडतील आणि मला मात्र कांहींहि करतां येणार नाहीं, असें मला वाटूं लागलें. पण मीं ठरवलें कीं, प्रेमाच्या सरळ मार्गानें जावयाचें. डावीकडे पहायचें नाहीं, उजवीकडे पहायचें नाहीं. जग वाटेल तें बोलो,— माझ्या अंगावर गुगुरत उठो किंवा मला प्रत्यक्ष चावो.

एरिअल्चें घराणें ज्यू जातीचें होतें, आणि माझे रोमन कॅथॉलिक ख्रिस्ती होतें. असेलहि, पण आता थाला काय करायचें ! एरिअल् माझी विद्यार्थिनी, मी तिचा गुरु, आणि आपण एक मोठें लाजिरवाणें आणि अनैतिक कृत्य केलें आहे, व यासाठीं लोक नानाप्रकारचीं दूषणें देतील . देतीलहि ! पण आतां थाला काय करायचें ! मी ठरवलें कीं, कोणापुढें कूजित करून आणि कोणाला धडाक्यानें गर्जन सागावयाचें कीं, ' हो, असें आहे.' आणि आपल्या ठिकाणीं मात्र एरिअल्च्या वशीकरणाचीं मयूर कपनें भोगित राहावयाचें. मग आमच्या ख्रिस्ती समाजांतले सगळे कुत्रे भुक्त राहिले, आणि त्यांनीं नीतीच्या गमजा सांगितल्या तरी त्याकडे कोण लक्ष देतो, आणि त्या कोण मानतो ? ते नीतिवाले सगळे लोक आणि त्याचे ते निषेध, यापेक्षां प्रेम कितीतरी मोठें आहे, असें मला वाटलें.

पुढल्या शनिवारी, एरिअल् आणि मी बागेत फिराव-
यास गेलो. हिरवळीवरून आणि पाण्याच्या काठाकाठाने सारा
दिवस आम्ही हिंडत होतो. मी लग्नाचा विषयच काढला नाही.
कारण, मग या सहलीत काही मौज उरली नसती. मी तिला
एवढेच म्हणालो की, मला अतिशय आनंद होत आहे,
आणि तो तू दिला आहेस; तर मी तुझे किती उपकार मानू?'
एरिअल् तर काय, एक लहानशी पोरगच होती. ती सरळ
म्हणाली, 'मलासुद्धा आनंद होत आहे. आणि तुमच्याबरोबर
मी वाटेल त्या मुलुखांत यायला तयार आहे.' मग आम्ही एका
विशाल झाडाखाली बसलो. आम्ही कोणालाहि दिसत नव्हतो.
एकमेकांच्या अंगावर रेलून, मस्तकाला मस्तक लावून, आणि
ओंठाला ओंठ लावून किती तरी वेळ आम्ही बसून होतो.

एक आठवडा गेला. आणि मला कोणी नातेवाईक
आहेत, समाजाचे काही ऋण मी लागतो, आपल्याला आईबाप
आहेत, माऊबहिणी आहेत, हे विचार माझ्या मनांत येऊं
लागले. या प्रकरणात पुढे जावयाच्या आधी एरिअल्च्या
आईबापाना हा प्रकार खराखरा सांगून टाकावा, आणि नोकरी-
चाहि राजिनामा द्यावा असे मी ठरविले. मी वरिष्ठाना लिहिले
की, 'एका विद्यार्थिनीशीच माझा प्रेमसंबंध जुळल्यामुळे आतां
आपल्या शाळेत शिक्षक म्हणून शिकवावयास मी अपात्र
बनलो आहे, आणि म्हणून मी त्यागपत्र देत आहे. पण दुसरा
माणूस मिळेतोपर्यंत मी आपली अडचण होऊं देणार नाही.'
त्या उन्मादावस्थेत माझ्या हे ध्यानांतहि आले नाही की,
एकदां आपण चतुर्भुज झालो की आपल्या खिशांत एक छदाम-
सुद्धा सांपडणार नाही. पण सुदैवाने वरिष्ठांनी कळविले की,

‘ वर्षअखेरपर्यंत तरी तुम्हीं शाळेंत रहावेंच.’ एवढ्यामुळें थोडें स्थिरस्थावर करावयास मला सवड सांपडली.

पिस्तुलाचा धाक—

पण हें प्रकरण काहीं सहजासहजी मिटलें नाहीं. एरिअल्ची एक बहिण एकदां थेट शाळेंत आली आणि सर्वांच्यादेखत मला म्हणाली, ‘ तुम्हांला मुलगांसुद्धां शोभेल अशा पोरीला फितवून नेण्यांत, तुम्हांला काहीं लाज वाटली नाहीं काय?’ सौम्यपणानेंच पण मी तिला दरडावून बोललों. तथापि मनःच्या मनात मला वाटत होतें कीं, माझी लाज काढण्यात या पोरीचें काय चुकलें? पण, ही आत्मावरोपाची माझी ऊर्मि एकदम जिरली; आणि माझ्या मनावर प्रीतीची लाट जोरानें आली. मी म्हणालों, ‘ असल्या पोरीसोरीला कोण उत्तर देतो, आणि असला आरोप ध्यानात तरी कोण ठेवतो?’ पुढें एरिअल्च्या घरच्या माणसांनीं तिला काहीं दिवस शाळेंतच येऊं दिलें नाहीं. शेवटीं ती घरातूनच बाहेर पडली. ती घाबऱ्याघाबऱ्या माझ्याकडे आली; रडूं लागली आणि म्हणाली, ‘ माझा माऊ पिस्तुल आणायला गेला आहे. तो इतक्यात तुमच्यावर गोळीहि झाडील.’ पण प्रेमाच्या जाणिवेंत मी इतका गुंग होऊन गेलों होतो कीं, या पिस्तुलाच्या धाकाकडे माझे लक्षच जाईना. मी सरळ एरिअल्च्या घरीं गेलों; आणि तिच्या आईची गाठ घेतली.

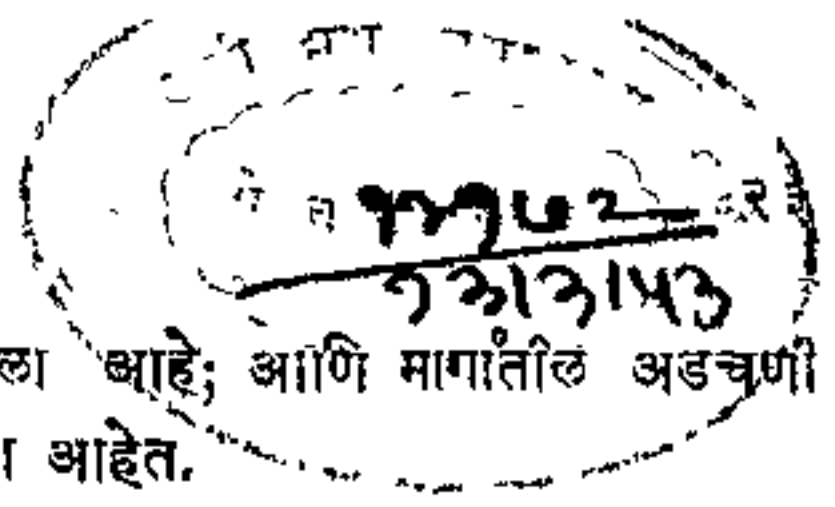
आईची समजूत—

दिवसाचा कष्टाचा कामधंदा संपवून ती नुकतीच घरीं आली होती. अतिशय दमलेली असल्यामुळें मला काहीं उलटसुलट बोलण्याचें तिच्याच्यानें होईना. माझा हेतु संभावितपणाचाच कसा आहे, हें मी तिला समजावून सांगूं लागलों,

तेव्हा एरिअलने आपला गोजिरवाणा हात माझ्या गळ्यांत घातला. आपण काहीं केले तरी, हे प्रेमाचे प्रकरण जावयाचे त्या मार्गानेच जाणार हे ओळखून एरिअलची आई काहींशा व्रस्तपणाने म्हणाली की, 'तुम्ही मोठे संभावितपणाचे बोलत आहा खरे, पण पुरुष म्हणजे काय असतात याची मला बरोबर कल्पना आहे. आपल्या सुखासाठी तुम्ही तिला चार दिवस जवळ कराळ; आणि मग पुढे सोडून द्याळ.'

आईचे हे शब्द ऐकतांच एरिअल आवेशाने म्हणाली, 'हे फार भले गृहस्थ आहेत. हे असे कारणर नाहीत.' पण आईने तिला सांगितले की, 'तू अजून लहान आहेस. लाव्हसट पुरुषांच्या मनाची तुला पुरती ओळख झालेली नाही.' पुढे काहीं वेळ आम्ही तसेच बोलत बसलो; आणि त्याचाहि थोडासा उपयोग झाला. माझ्या ठिकाणी, नेहमीच एक प्रकारच्या निरागस वृत्तीचा आविष्कार होत असतो. आणि जेव्हा मला एखादी बदमाशगिरी करायची असेल, तेव्हा माझी ही निरागस वृत्ति माझ्या फार उपयोगी पडते. एरिअलची आई माझ्याकडे बघत राहिली; आणि माझे ते गोड पुराण तिने लक्षपूर्वक बराच वेळ ऐकले. शेवटी, तिलाहि हळूहळू आमच्यासारखेच वाटू लागले. ती लेकीला जवळ ओढून म्हणाली, 'या पोरीसाठी मी काय काय खस्ता खाल्ल्या असतील आणि हिच्यावर माझी किती ममता आहे, याची तुम्हांला काहींतरी कल्पना आहे का?' मलाहि तिच्यासंबंधाने आत्मभाव उत्पन्न झाला. आणि मी म्हणालो, 'माझ्या मनांत तुमच्यासंबंधानेसुद्धा आदर उत्पन्न झाला आहे.' तिने माझ्याकडे काहींसे शकेखोरपणाने पाहिले; आणि ती गप्प राहिली. पण माझ्या ध्यानांत येऊन चुकले, की या आईचा

विल् दुरान्ट

विश्वास आपल्यावर बसला आहे; आणि मार्गातील अडचणी हळूहळू दूर होऊ लागल्या आहेत.

लग्न केले—

थोडेसे दिवस गेले आणि मी माझ्या प्रेमाच्या कर्मांचा विचार करू लागलो. लग्न करण्याचा आपल्याला अधिकार आहे काय? ही मुलगी पुढे आई होणार, तर तिचे चांगले चालवण्याची कुवत आपल्या अर्गी आहे काय, असे मी आपल्यालाच विचारू लागलो. जवळ शिल्लक काय आहे म्हणून पाहिले, ती ती सुमारे ३०० डॉलर्स भरली. अजून अभ्यास संपादनाचाच होता आणि विद्येत कसलीही प्रतिष्ठा प्राप्त झाली नव्हती. असे असताना या मोळसट मुलीला आपल्या पाशात गोवून घेणे कितपत बरोबर आहे, हा प्रश्नच मला पडला. शेवटी एके दिवशी, एक आठवडाभर तरी तिच्या संगतीतून दूर सरकण्याचा निश्चय मी केला, आणि संध्याकाळी एका तळ्याच्या काठी गमतीने बसलो असताना मी तिला म्हणालो, 'एरिअल्, सात-आठ दिवस तुझ्या संगतीतून माझ्या मनात लांब जावयाचे आहे.' एरिअल्चे डोळे आधीच मोठे, पण तेहि पूर्ण उघडून मला चमकावण्याच्या आवाजाने ती म्हणाली, 'तुम्ही मला सोडून जाईन म्हणता? कां बरे? मी काय केले आहे?' मी उत्तर केले, 'तू फारच सुंदर आहेस, तुझ्यापासून थोडे दूर सरावे, आणि लांब जाऊन राहावेसे वाटते.' खिन्न मुद्देने ती माझ्याकडे पाहू लागली आणि अस्पष्ट आवाजाने म्हणाली, 'आलं ध्यानांत. हिध्यावरच आपलं प्रेम खरोखरीच आहे काय, याची चिकित्सा आपल्याशीच तुम्हाला करावची आहे, असं वाटतं.' मग काहीं

वेळ थावून ती उद्गारली, 'जा, तुम्हांला वाटत असलं तर; पण तुम्हीं परत येण्याची मी वाट पाहत धसते.' '

मग सातआठ दिवस मी इकडेतिकडे पुष्कळ हिंडून आलों. नदीतून, रानांतून, शहरांतून फिरत राहिलों. आणि शेवटीं न्यूयॉर्कला परत आलों. परत येऊन पुन्हां एरिअल्ला भेटलों आणि तिच्या संगतीचा स्वाद घेत राहिलों. शेवटीं लग्न करावयाचें मी ठरवून टाकलें. स्त्री-पुरुषांनीं तसेंच एकत्र राहावयाचें ही पद्धति मला बिलकुल नापसंत होती. आपले जे लग्नाचे विधी असतात ते करून घेण्यांतसुद्धां मला थोडा अपमानच वाटतो. पण त्याला इलाज नव्हता. आम्हीं दोघेहि आपापल्या कामावरून परत आलों; आणि बरोबर एका वकिलाला आणि मित्राला घेऊन, तिच्यासह आम्हीं नॉदणीकचेरींत गेलों.

एच्. जी. वेल्स

[एच्. जी. वेल्स या सुविख्यात इंग्रज लेखकाचा जन्म इ. स. १८६६ साली झाला. १८८८ साली रॉयल कॉलेज ऑफ सायन्स या संस्थेतून तो पदवीधर होऊन बाहेर पडला, आणि त्याने शिक्षकाचा धंदा पत्करला. खाजगी शिकवण्याही तो पुष्कळ करू लागला. भौतिक शास्त्राची शिकवण ही इतर शास्त्राच्या शिकवणीपेक्षा अर्थातच जड जाते. परंतु, पुष्कळ मेहनत करकरीन वेल्स हा या कामात मोठा पटाईत होऊन गेला. परंतु या उद्योगाचा त्याला हळू हळू कटाळा येऊ लागला, आणि १८९३ त तो वृत्तपत्र व्यवसायात दाखल झाला. हा व्यवसाय चालू असताना त्याला नाना प्रकारचे वाचन करावे लागे; आणि या वाचनातूनच त्याच्या कादंबरीलेखनाला सुरुवात झाली. त्याच्या कादंबऱ्याविषयी निरनिराळीं मतें ऐकू येतात, पण एवढी गोष्ट खरी की, विचारांचें नाविन्य आणि भाषेचा डौल या गुणावर त्याने वाचकांच्या मनाची पकड एकदमच घेतली. उत्तरोत्तर त्याच्या अभ्यासाचें क्षेत्र वाढत चाललें आणि इतिहास, राजकारण, समाजशास्त्र इत्यादि विषयांवर तो लिहू लागला. 'इतिहासाची रूपरेखा' (An Outline of History) या त्याच्या ग्रंथानें त्याला चांगलीच कीर्ति मिळवून दिली, आणि 'भावी कालाचा तोंडावळा' 'Shape of Things to come' या ग्रंथानेंही त्याच्या कीर्तीत भरच पडली. एच्. जी. वेल्सनें विस्तृत आत्मचरित्र लिहिलें आहे. तें वाचलें म्हणजे त्याच्या गुणदोषाची आणि त्याच्या चरित्राची आपल्याला उत्तम ओळख पटते. आपल्या प्रीतिविषयक भावना, लग्न, काडीमोड, पुनर्लग्न इत्यादींचा घृत्तान्त त्यानें अत्यंत सचोटीनें दिला आहे. त्यांतील वेचक व रोचक भाग पुढें दिला आहे.]

रोडका आणि रोंगा वेल्स—

“ मी अंगाने अगदी रोडका आणि किरकोळ होतो; कारण लहानपणी माझ्या खाण्याची थोडी आवाळच झालेली होती. उघडा होऊन मी आरशापुढे उभा राहिलो, म्हणजे मला माझ्या अंगाकडे पाहणेच नकोसे वाटे. गळ्यापार्शी खळगे पडलेले असत, बरगड्या नळनळत असत, आणि हातापायांच्या शिरा गोकळ्या झालेल्या आणि बघायला नकोशा वाटत. आपल्याला चांगले कसदार अन्न खायला मिळत नाही आणि आपण व्यायामही करीत नाही म्हणून आपले अंग असे केविलवाणे दिसते, हे त्या वेळी माझ्या ध्यानातच आले नाही. मला वाटे की, असले दुबळे शरीरच माझ्या वाढ्याला आलेले आहे; आणि हे कधी चांगलेही व्हावयाचे नाही. मुनांतल्या मनात, मला भारी अपमान वाटे की, आपण इतके रोडके आहो आणि असे रोंगे दिसतो. कोणाही माणसाला, मग तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो, केव्हाही असेच वाटेल. मला वाटे की आपले शरीर मोठे सुंदर असावे, कारण, प्रेमाची वासना या शरीरावरच भागावयाची, हे मला स्पष्ट दिसत होते. मी माझ्या सोबत्यांशी बोलत बसलो असलो किंवा त्यांना पत्रे लिहित असलो म्हणजे मी माझी स्वतःचीच खूप टर उडवीत असे. ‘आमची सुरत काय, आमचे ध्यान काय, आमची हाडे मोजून

ध्यावीं !' असें मी माझे स्वतःचें वर्णन करी. जणूं काहीं, मला त्याचें काहींच विशेष वाटत नव्हतें ! पण मी प्रत्यक्ष बोलून दाखवीत नसलों, तरी या रोंडक्या शरीराची मला फारच खत वाटे. दिवसेंदिवस माझी प्रेमवासना बळावतच चालली होती. अर्थात् शरीर चागलें बळकट असावें, आणि लोकांनीं त्याच्याकडे पहावें, असें मला वाटे. माझे हें ध्यान जरी असें गवाळें असलें, गळ्याशेजारीं खळगे पडलेले असले, आणि खाद्याच्या सोंगट्या वर आलेल्या असल्या तरी वासनेची वाढ जोरावतच चाललेली होती. तथापि, मी सावध राही आणि मन आवरून धरी. वासना जशी स्वाभाविक असते, तसे हे संयमाचे गुणही माणसाला स्वाभाविकपणेंच लाभलेले असतात. अर्थात् या झोंबीमुळें मी नेहमीपेक्षा केव्हाकेव्हां जास्त गप्प बसत असें. पण वासना कावूंत ठेवली, तरी ती कमी होते असें मुळींच नाहीं.

आमच्यासारखे गरीब विद्यार्थी ! सुंदर मुली आणि ख्रिया लडन शहरांत आम्हाला कुठल्या आढळणार ? दुकानात कोठें एकादी आढळली तर आढळली. प्रयोगशाळेमध्ये काहीं थोड्या स्त्री—विद्यार्थिनी असत; पण त्यांच्या पोशाखात आणि वर्तणुकींत 'स्त्रीत्वा'चा मागूससुद्धा कोठें दिसत नसे. 'म्युझिअम'—मध्ये मात्र, स्त्री नावाला शोभेशा मुली भेटत असत. माझ्या राहण्याच्या जागेकडे परत जातांना सडकेवर दुकानाच्या उजेडात बायका दिसत, आणि माझ्या मनात खूपच चलबिज्रल उडे.

निर्व्याज प्रेम—

माझी दाबून ठेवलेली वासना आणि कल्पनेची भरारी,

माझ्या प्रीतीला पात्र झालेल्या एका खीकडे हळू हळू, वळू वळू लागली. ती खी दुसरी तिसरी कोणी नसून, माझी चुलत बहिणच होती. इझाबेल आणि मी, आमचें नातें, बहिणभावाचेंच होतें. पण आम्ही गरजवंत बनलों; जवळ जवळ राहूं लागलों; आणि शेजारीं दुसरें कोणी नव्हतें. यामुळें आम्ही एकमेकावर प्रेम करू लागलों; हें प्रेम मात्र निर्व्याज होतें. इझाबेल मोठी देखणी होती. तिची चालचलणूक सौम्य असे. ती मनमिळाऊ पण त्याबरोबरच निग्रहीही होती. अशा या मुलीवर माझ्या हृदयात सांठलेल्या साऱ्या भावनांचा कोश मी रिता केला. मी निश्चयानें मानू लागलों कीं माझें हिच्यावर प्रेम आहेच आहे. आणि तिचेंही माझ्यावर आहेच आहे ! आम्ही दोघे, हे जबरदस्त प्रेमी दोस्त, एक होणार आणि सारें जग जिंकणार; बाहेर काहीं का दिसेना; पण आमच्या अंगीं काहीं विशेष डौल आहे असें मला वाटू लागलें. ती आपल्याकडून माझ्या तंत्रानेंच चाले. पण हा सारा मूर्खपणा आहे, असें ती समजते कीं काय, असें एकाद्या वेळच्या तिच्या चलनवलनावरून मला वाटे. ऑन्टि बेला ही बया आमच्याकडे नेहमीं सशयानेंच पाही. पण तिचा डोळा चुकवून, आम्ही एकमेकाना कवटाळीत असूं, एकमेकांचीं चुबनें घेत असूं. आज पन्नास वर्षे झालीं, आमच्या तेव्हांच्या प्रणयचेष्टेकडे मला आतां तिच्याईतपणानें पाहता येतें. पण अजूनही माझें मन गोड भावनेनें भरून येतें.

दोघांतील तफावत—

इझाबेल आणि मी बागेतील प्रशस्त पायरस्त्यानें फिरत

चाललों असलों, म्हणजे नास्तिक्यवाद, अज्ञेयवाद, प्रजासत्ता-
वाद, सामाजिक क्रान्ती, कलेची विमोचक शक्ती, मालथसचें
तत्त्वज्ञान, प्रेमस्वार्तंत्र्य अशासारख्या बड्या बड्या, उदार
विषयासंबंधीं मी मोठ्या आवेशानें बोलत असें. परंतु इझाबेल
ही मात्र अस्मादिकाच्या असल्या या उड्डाणात फारच मार्गे राहिली.
तिचे विषय आपले सरळ, साधे, सुटसुटीत असत. तिला
असलीं हीं उड्डाणें कधीं साधलींच नाहींत. खरें दिसेल तें
मंजूळपणानें बोलावें, येवढेंच तिला माहित होतें.

‘ बायको कशी असावी ’ या सबंधींच्या कांहीं मुलखा-
निराळ्या कल्पना मी बनविलेल्या होत्या. मला वाटे कीं,
आपली ही इझाबेल बरोबर त्याच तऱ्हेची बायको आहे. खरें
पाहिलें तर, सात वर्षांचा होतो तेव्हापासून मी शाळेंत जात
होतो. पुस्तकांचा तर ढीगच्या ढीग मी पालथा घातला होता.
पण इझाबेलला मात्र साध्या वाचनाची गोडीसुद्धा कधीं लाग-
लेली नव्हती. अशी आम्हा दोघांत तफावत होती. शाळेंत
पाऊल टाकण्याच्या आधींच, मला कितीतरी येऊ लागलें होतें.
पण इझाबेल मात्र, शाळेंत आली तेव्हां तिला साधी, अक्षर-
ओळख सुद्धां नव्हती. सहाजिकच ती मार्गे रेंगाळत राहिलेली
होती. आम्हां दोघांत लहानपणींच हा फरक पडला, हा काहीं
इझाबेलचा दोष नव्हता. कारण तिला कोणी शिकविलेंच नाहीं.
पण नुसती बुद्धीच बघितली तर, इझाबेल माझ्या बरोवरीची
होती; कांहींकांहीं वेळा मला असें वाटे, ती आपल्याहूनही हुशार
आहे. माझ्या वाढत्या शिक्षणाबरोबर आमच्यातील ही तफावतही
वाढत चालली. आतां तर, तिच्या मानानें, माझ्या ज्ञानाचा

पल्ला आणि सांठा केवढा तरी झालेला होता. तिच्या जगाचें जर चित्र काढलें तर, तें एकाद्या माजघरासारखें दिसलें असतें; तेंच माझ्या जगाचें काढलें असतें तर इतिहास, शास्त्र, वाङ्मय, इत्यादि टेकड्याच्या एकाद्या पळेदार भूष्टासारखें तें दिसलें असतें. मीं जें काय बोलत असेन, तें समजावून घेण्याची ती पराकाष्ठा करी, आणि आपल्याला समजतें असें दाखवी. पण तिच्यामाझ्यात अंतर फार पडलेलें होतें हेंच खरें. मी बड्या बड्या गोष्टी बोलूं लागलों म्हणजे ती कदाचित् मनांत म्हणत असेल, 'एकंदरीनें हा फारच विद्वान् दिसतो, नाही तर, असले भलतेच्या सलतें हा का बोलेल !' शेवटीं, माझ्या त्या सगळ्या व्याख्यानाचा संबंध चालूं जगाशीं कांहीं नाही, हें ओळखून ती गप्प बसे. स्वभावतःच मी तिला आवडत असे व म्हणून मला वाईट वाटेल किंवा मी चिडेंन असें कांहीं बोलण्याचें ती टाळत असे, पण काहीं काहीं वेळां, मी मारलेले शेर तिला बिलकूल सहन होत नसत. विक्टोरिया राणी, जमीनदार लोकाचा वर्ग, पुंजीपती, धर्ममार्तंड, हे सारे दरदरा ओढून खाली पाडले पाहिजेत, असें मी म्हणावयाचा. तेव्हा मात्र ती तटकन माझ्याकडे पाही, आणि म्हणे कीं, 'तुमचें मत असेल तसें; पण माझें मत मात्र निराळें आहे हें लोक आपापलीं कामें छान करीत आहेत, असें मला वाटतें. तुमच्या हातूनसुद्धां तीं इतकीं चांगलीं होणार नाहीत.' मला वाटे कीं, या आमच्या भावी पत्नीनें माझ्यासारख्याच क्रांतीच्या गोष्टी मडाभड बोलव्या. पण ती मला असला हा उतारा

मधून मधून देई, त्यामुळे मी मडकून जाऊन तिला ताडताड बोलत असं.

लग्न न करण्यासारखी स्थिती !—

मी इझाबेलाला म्हणे कीं, 'तूं हें वाच, तें वाच, विशेषतः रस्किनचे ग्रंथ वाच.' पण तिचें शिक्षण अगदीं बेताचेंच झालेलें असल्यामुळे, असलीं नांवां कानावर आलीं, कीं लाजाळूच्या झाडासारखी ती सकोचानें गप्प बसे. ती म्हणे कीं, 'आम्ही जसें नेहमीं बोलतो, आणि जें काय बोलतो, तें या तुमच्या लोकांच्या पुस्तकांत सापडतच नाहीं.' इझाबेलनें सांग्या जन्मांत एक शेंकडा पुस्तकें तरी वाचलीं : असतील कीं नाहीं, याविषयीं मला शंका आहे. माझे मन तर, नाना प्रकारच्या कल्पनांनीं इतकें खदखदन चाललेलें असे कीं, त्या कल्पना सौम्य बनवून तिच्या आटोक्यांत आणून सोडणें मला साध-तच नसे. अगोदर माझ्या कल्पना मलाच नीट कळलेल्या नसत. इझाबेल म्हणे कीं, 'सगळ्यांचीं मते सारखींच कशीं असतील ?' यावर मी टोमणा देई कीं, 'पण असें असलें म्हणून, तूं मुळात विचारच करूं नयेस, याचा अर्थ काय ?' इतका झगडा झाला कीं, आम्हीं चकार शब्द न बोलता, पुढें जात असूं. आम्हांला दोघानाही असें वाटे कीं येथें काहीं तरी चुकत आहे किंवा अन्याय होत आहे. पण काय चुकत आहे, अन्याय कोणचा होत आहे, अन् त्याची दुरुस्ती कशी करावी, हें मात्र आम्हांला कधीं कळलें नाहीं. मी तरी असलें भलतेच्या सलते विषय तिच्या बरोबर काढावेत कशाला ? पण मला अशी ऐट

वाटे कीं, आपण मोठे शिकलेले आहों आणि आपण डौलदार पोषाख केलेला आहे; तेव्हां येवढ्या उचीचें बोललेंच पाहिजे ! शिवाय मी प्रीतीच्या गोष्टी तरी काढणें कितपत बरोबर होतें ? कारण लग्न करण्यासारखी माझी स्थितीच नव्हती. अजून कित्येक वर्षे गेल्याशिवाय मला तिला तसें विचारतांच आलें नसतें, पण मी आपला गोड गमतीचें बोलत होतो, इतकेंच !

कल्पनेच्या साम्राज्यांत—

आता इतक्या दिवसांनंतर, माझ्या ध्यानांत येतें कीं, आम्हा दोघात तफावत फार होती. तथापि मनानें मी माझी माल तिच्या गळ्यांत खचितच घातली होती. तिच्याकडून नकार घ्यावयाचा नाही, हें माझे अगदीं ठरलेलें होतें. तिला आवडो किंवा न आवडो; पण माझी बायको हीच, हें माझ्यापुरतें तरी मी ठरवून टाकलें होतें. माझ्या प्रेमकल्पनेची आणि वासनेची भरारी, कोठेही जरी गेलें तरी, तिचें खालचें टोंक इझाबेलच्या पायाला बाधलेलें होतें. माझे काम संपलें कीं, मी भराभर अन्न बकणून घेई व इझाबेलच्या घरीं जाई अन् मी तिला माझ्या घरीं घेऊन येई. केव्हा केव्हा रात्र पडेतोपर्यंत, तिचें कलेचें शिक्षण क्लासांतून चालूं असे. तेव्हां, ती भेटावी म्हणून मी मधल्या अध्याया रस्त्यातून, तिच्याकडे जाई. वास्तविक पाहता, यावेळीं मी माझे काम करीत बसावयास हवे होतें. पण मला तिची ओढ लागलेली असे. मला तिचें मंजुळ हास्य आवडे, तिचा गोड आवाज कानीं पडला तरी मला बरें वाटे; आणि तिच्या मार्दवानें तर मला भारीच हर्ष वाटे. ही पुढें माझी होणार

या विचारानें सुद्धां मला सुख उत्पन्न होई. सध्या माझे कांहींच पुरें झालेलें नव्हतें. परंतु मला असें वाटे कीं, पुढें आपल्या हातून असा पराक्रम होईल; आणि आपल्याला असें यश मिळेल कीं, सगळें जग माझ्या पायाशीं लोळण घेत येईल. मग तिची संकोचवृत्ती नाहीशी होईल अन् त्यावेळीं मी जें जें काय म्हणेन, करीन, किंवा हवें म्हणेन, त्याला त्याला ती संमती देईल. मला वाटे कीं, पंख पसरून तिच्या मनावर झडप घालावी, म्हणजे तें आपसुखेंच माझ्याकडे चालत येईल. ऑन्टी बेला हिला मात्र आम्ही दोघे इतकीं सलगीनें वागतो हें कधीं बरें वाटलें नाहीं.

मग मी दुसरीकडे शालेंत नोकरी धरली. माझे मन तिकडेच रमूं लागलें. इझाबेलवर आपली येवढी प्रीति जडली आहे, या गोष्टीचें मला विस्मरणच पडूं लागलें. कदाचित्, तिच्याकडून पूर्वीप्रमाणें पत्रे येईनाशीं झाल्यामुळे, मला तसें वाटूं लागलें असेल. येवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, दिवसाच्या कांठीं मला तिची आठवण होईनाशीं झाली. अॅनी मेरिडिथ या नांवाची एक मास्तराण आमच्या गावीं सुट्टीसाठीं आली होती. आमची दृष्टादृष्ट होताच, आम्हीं एकमेकाना आवडू लागलों. आतां तिच्याबरोबरच हिंडणें, फिरणें, हसणें, खिदळणें आणि लगट करणें, हे माझे प्रकार सुरू झाले. मित्राना लिहिलेल्या तेव्हांच्या माझ्या पत्रांत हें सारें मी मोठ्या बढाईनें लिहिलेलें आहे. पण या मेरिडिथची शाळा सुरू झाली. ती निघून गेली आणि आमची मौजही सपली. मी आपला पुन्हां एकटाच राहिलों !

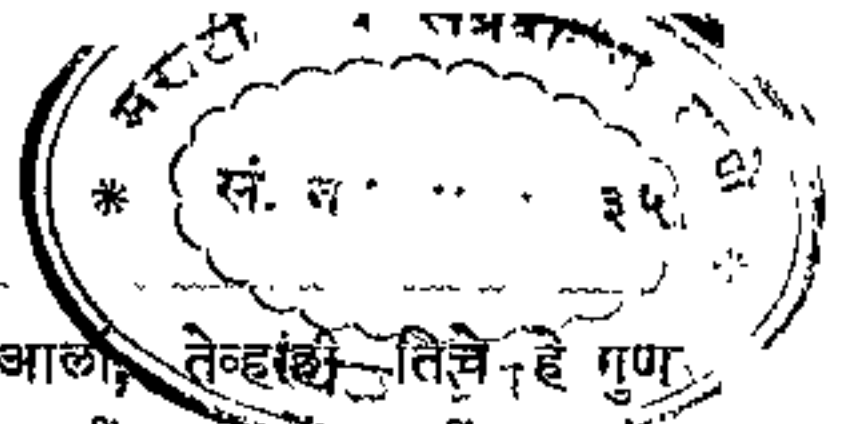
लग्न झालें, पण—

पुढें मी ठराविलें कीं, शिक्षकाचा ' डिप्लोमा ' घ्यावा आणि लंडन युनिव्हर्सिटीची पदवी मिळवावी. म्हणजे, माझ्या मर्तांत धार्मिक पाखंड किती जरी असलें, तरी मला बऱ्या प्रकारची नोकरी मिळेल आणि लग्न करतां येईल. आतां तर, मला लग्नाचें वेडच लागलें होतें. इझाबेल जवळच रहात होती. पैसा मिळत नाहीं, म्हणून लग्न करता येत नाहीं, या जाणिवेनें मला फारच दुःख होई. पण तिच्या तें ध्यानात येत नव्हतें. मी सर्वथा समुत्सुकच होतो; ती मात्र नेहमीं व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाही. तिची भावना कोमट होती. तिला कसलेंच साहस नको असे. ती म्हणे कीं, ' तुम्हाला काहींतरी मिळायला लागूं द्या, काहीं शाश्वती उत्पन्न होऊं द्या, मग मी तुमचीच आहे. ' सुदैवानें लग्न करच मला शिक्षकाचा डिप्लोमा मिळाला आणि १८९१ च्या ऑक्टोबर ३१ ला आमचें लग्न लागलें. इझाबेल मोठी गर्भार दिसत होती. तरीसुद्धा, तिला फार समाधान वाटत आहे असें तिच्या चेहऱ्यावरून दिसत होतें. माझी आत्याबाई अगदीं आनंदून गेली होती. माझ्या लग्नासाठीं आलेला माझा मोठा भाऊ फ्रँक् याच्या डोळ्यातून या मंगल प्रसर्गां आनंदाश्रू वाहू लागले. इतकें झालें खरें; पण....पण ...माणसाचें मन भारीच चंचल असतें हें ठरावयास पुढें फारसा उशीर लागला नाहीं !

मनांतील विरोधाभास—

इझाबेल ही फार गोड स्वभावाची मुलगी होती. दिसावयासही ती मोहक होती. लग्न होऊन आम्ही जेव्हां

एच्. जी. वेस्त

एकमेकांच्या गाढ सान्निध्यात आला, तेव्हाही तिचे हे गुण कमी झाले आहेत असें मला कधीच वाटले नाही. मनात उत्पन्न होणारी वासनेचीं अभ्रें आणि मनाला पोचलेले प्रेमपुरीचे आवाहन हीं सारीं तिच्या ठिकाणीं विलीन होऊ लागलीं. मला असें समाधान वाटू लागलें कीं, प्रेमसुखाच्या उगमस्थानीं आपण येऊन पोचलों आहों; विद्यार्थीदशा मार्गे राहून इतकीं वर्षे झालीं होती; तरी माझे तिच्यावरचें प्रेम कधीच चळलें नाही, असेंही मी मनात म्हणू लागलों. मी आतां या प्रेमानें अगदीं बेहोष झालों. माझ्या प्रेमांत निष्ठा आणि आतुरता हीं दिसूं लागलीं. पूर्वीं माझे मन तिच्यावर बसलें होतें इतकेंच; आतां तें तिच्या ठिकाणीं वस्तीच करून राहिलें.

परंतु मी मनात थोडासा रुष्टच झालों होतो; कारण मला इतकीं वर्षे हिची वाट बघत बसावें लागलें होतें; मला या गोष्टीचाच राग आला होता. तसेंच, रजिस्टर कचेरींत जाऊन लग्न नोंदविण्याच्याऐवजीं तें देवळातल्या भटजीकडे जाऊन करून घ्यावें लागलें याचाही मला राग आला होता. कसेंही म्हणा, पण लग्न या संस्थेवर माझा विश्वासच नव्हता. खरी गोष्ट म्हणजे हें प्रेम आहे, लग्न नव्हे, असें मला वाटे. गोंडविन्, शेळी, सोशॅलिझमचीं तत्त्वे—याचा ओढा मला लागलेला असे. दुसरें असें कीं, माझ्या प्रेमात जशी मोठी आतुरता होती, तसें आराधनेचें अज्ञानही होतें! प्रेयसीची मनधरणी कशी करावी, याचें कसब मला मुळींच माहीत नव्हतें. प्रेयसीची मनधरणी हें एक थोतांड आहे असें मला वाटे. एका माणसाची वासना

उग्र झाली आणि ती दुसऱ्या एका माणसाच्या उग्र वासनैत निमाली म्हणजेच लग्न झाले असे मला वाटे.

निराशेचीं भुतें !—

आपल्यावर इझाबेलची फारच प्रीति आहे, आपल्याला संतुष्ट ठेवण्यासाठी ती मोठ्या तरतुदीने वागते हे मी अर्थातच ओळखले होते. पण तिच्या प्रीतीत सौम्यपणा फार होता. तिला पोचलेले प्रेमाचे आवाहन माझ्यासारखे भडक नव्हते. यामुळे आपल्या वखवखीत वासनेला जबाब मिळत नाही, हे पाहून मला भारी अवमान वाटू लागला. पदरीं निराशाच दिसते, असे मला वाटू लागले. ती माझ्या मनाप्रमाणे मुक्ताट्याने वागे हे खरे; पण मला वाटे की यान काय आहे ? तिची माझ्यावर खरी प्रीति नाही असाच त्याचा अर्थ मी करू लागलों. तथापि, माझ्या या भावनेची जाणीव झाल्यामुळे ती जर खिन्न झाली तर मी मोठ्या गोडीने तिची समजूत घालित असे. पण या सगळ्याचा अर्थ असा झाला की, आम्हां दोघांत प्रकृतितःच मोठी तफावत आहे असे ठरत गेले.

इझाबेल आणि मी, खरे पाहू जाता, सहजासहजीं एकत्र आलों होतो. आम्हा दोघांची मोठी गद्दी जमली; आमच्या कितीतरी आवडीनिवडी अगदीं सारख्या असत; म्हणून यातूनच आम्हांला लग्नाची कल्पना यावी, हे अगदीं बरोबर होते. लग्न झाल्यावर, एकमेकाशीं विश्वासाने वागावे आणि एकमेकाशीं पुरते जमते ध्यावे असेच आम्ही ठरविले. पण हळू हळू असे दिसून आले की हे जमत नाही. आमची प्रीति

मात्र खरीच होती. आपल्याला जें हवेंहवेंसें वाटतें, तें मला हिच्या संगतींत मिळत आहे, असें मला वाटावें, आणि तिला जें हवें हवेंसें वाटतें, तें तिला माझ्या संगतींत मिळावें, अशीच माझी इच्छा होती. पण आमच्या मनांचा बनावच काहीं निराळा झाला होता; आमच्या संवयीही एकमेकीशीं जमत्या नव्हत्या; इतकेंच काय, पण आम्हा दोघात आणखी एक फरक होता. तो कशानेंही नाहींसा होण्यासारखा नव्हता. आमच्या प्रकृतीच अगदीं निराळ्या होत्या.

मनात काहीं आलें, कीं मी ताडकन तें करू लागे. अर्थातच माझ्या वर्तणुकींत एकतऱ्हेचा दिलेपणा आणि तात्पु-स्तेपणा असे. पण इझाबेलकडे बघावें तर तिच्या प्रकृतीचा प्रवाह मोठ्या सौम्यपणें आणि मोजून पावलें टाकीत चालला आहे असा वाटे. प्रेमजीवनाविषयीं माझ्या डोक्यात काहीं मलतेंच चाललेलें असे पण तिच्या डोक्यात मात्र याचा माग-मूसही नसे. मात्र मी जरी कितीही मडक असलों, तरी तिचें मन माझ्यापेक्षा निःसंशयच जास्त सार्धें सुधें व जास्त उदात्त रूपाचें होतें. जर लग्न करणेंच अवश्य आहे असें आम्ही मानलें नमतें, तर प्रत्येक गोष्टींत जमावेंच लागतें आणि दोघा-चाही जीवनक्रमाचा अर्थ एकच असावा लागतो, ही सक्तीही उत्पन्न झाली नसती. आणि मग नुसत्या प्रेमाच्या सावलींत आम्ही सुखानें विहरलों असतो. पण लग्न करून संसार करा-वयाचा म्हटला म्हणजे, एकमेकांनीं नेहमीं हातात हात घालूनच वागलें पाहिजे, व आपल्या आवडी निवडी सारख्याच ठेवल्या

पाहिजेत, हें ओघाओघानेंच येतें. आणि येथेंच तर सारें बिनसलें !

एक अकल्पित प्रकार—

माझें लग्न होऊन थोडे दिवस झाले नाहींत, तोंच एक मोठा अकल्पित प्रकार घडून आला. या प्रकारानें माझा स्वतःवरचा उडालेला एक सूक्ष्म विश्वास परत आला. मला त्या प्रकारानें स्वतःच्या पुरुषार्थाची थोडी घमॅडही वाटू लागली. आम्ही जेथें रहात होतो तेथें फोटोग्राफीचें कांहीं काम शिकण्यासाठीं मिस किंग्ज्मिल या नावाची कोणी एक स्त्री येत असे. ही बाई मोठी उलहसित दिसे. नेहमींच्या नीतीच्या कल्पना तिला फारशा पसत नसाव्या, असें वाटे. ही बाई आगाऊच थोडी खेळलेली असावी. माझें लग्न होण्याच्या आधीं, ती येथें येतजात असे व नंतरही येण्याचा क्रम तिनें नेहमीं-प्रमाणें चालू ठेवला होता. इझाबेल् हिला कळू न देता, माझ्याशीं बोलणेंचालणें करावें, असें ही बाई हळूहळू करू लागली. माझ्या लवकरच ध्यानात आलें कीं, या बाईचें लक्ष आपल्यावर आहे. एके दिवशीं मी घरांत एकटाच बसलों होता. पत्र-व्यवहाराच्या फाइलीचा ढीग माझ्यापुढें पडलेला होता. आत्याबाई मडईत गेलेल्या होत्या. इझाबेल्ही आपल्या फोटोग्राफीच्या काचा घेऊन लंडनला गेली होती. अशा वेळीं किंग्ज्मिलबाई ही आपला फोटोग्राफीचा उद्योग टाकून, माझ्या खोलींत आली. माझा असा एक समज होऊन बसला होता कीं, 'समागम' म्हणजे नाखूष असलेल्या स्त्रीवर पुरुषांनीं

करावयाची एक जबरदस्ती होय व समागमाच्या गोड रूपाचें जें वर्णन करतात तें निव्वळ थोतांड आहे. पण माझ्या मनातील हें औदासिन्य व ही भीति या बाईनें आपल्या आचरणानें एकदम घालविली. इतक्यांत आत्याबाई परत आल्या. दाराची कडी वाजली. आम्ही शट्कन् एकमेकाना सोडून दिलें. पण आमच्या मनावरून समाधान अगदीं ओसंडून वहात होतें. नव्या हुषारीनें मी आपले कागदपत्र बघूं लागलों. किंग्ज्मिल ही आपल्या कांचा धुवत बसली. भावनेच्या दृष्टीनें विचार करता आणि 'नीतीच्या' दृष्टीनें पाहता, ही हकीकत वाचून कोणालाही धक्काच बसेल. पण फक्त स्वाभाविकताच लक्षांत घेतली, तर हा प्रकार अनाक्षेप्य होय.

घरांतील धुसफूस !—

मी शिकाविण्याचा धंदा करीत असें. ब्रिग्ज् या नावाचा एक गृहस्थ माझा वरिष्ठ अधिकारी होता. मी घरीं असलों म्हणजे ब्रिग्ज्ची भारीच कुचेष्टा करी. त्याच्यावर मी सतापतर्हा असें. इझाबेल म्हणे कीं, 'तुम्हीं नेहमींच असें काय करता ? ब्रिग्ज् हा तुमच्याशीं, तुम्हींच म्हणतां कीं, फार भलेपणानें वागतो. असें जर आहे तर तुम्हीं उठल्यासुटल्या त्याची अशी टवाळी कां करता ?' वास्तविक पाहतां, अभ्यासक्रम, परीक्षा इत्यादि बाबतींत ब्रिग्ज्चा आणि माझा मतभेद असे. यामुळेच मी त्याच्या संबंदानें तिरस्कारानें बोलें. आता अभ्यासक्रम आणि परीक्षा याचें इझाबेलला वावडेंच होतें. पण ब्रिग्ज्च्या विरुद्ध मी बोलूं लागलों कीं ती सौम्यपणानें पण आग्रहानें त्याचाच

पक्ष घेई. शिवाय कोणाविषयीही काहीं बोलणें निघालें म्हणजे मी एक बोललों कीं ती दुसरेंच काहीं बोले, अन् ती एक बोलली कीं मी काहीं निराळाच मुद्दा उकरून काढी. वर्तमान-पत्रातल्या मजकुराचा काहीं मुद्दा निघाला कीं मी अगदीं मडकून जाई. पण ती म्हणे, 'वर्तमानपत्रातल्या मजकुरावरून येवढें संतापून जाण्याचें कारण काय?' मी लिहिता बसलों म्हणजे तिचें दुमणें लागे कीं, 'जेवायचें झालें आहे.' लिहिणें सोडून जाणें मला नकोसें वाटे. ती म्हणे कीं, 'अन्नाच्या अगदीं गारगोट्या होत आहेत!' मला मुळांतच काम पुष्कळ असे. तरीही मी निराळीं आणखी काहीं कामें अंगावर घेई. तेव्हा तिची कुरकुर सुरू होई कीं, 'सोसासोसानें इतकीं कामें कशाळा पत्करतात कोणाला ठाऊक !'

वर्तमानपत्र हातात घेतलें कीं, मी चडफुडायला लागायचा, शिब्या द्यायला लागायचा, मग ती माझ्याकडे टक लावून रोखानें पाही. ती जणू काहीं म्हणत असे, 'तुमचा हा स्वतःला कहार करून घेण्याचा स्वभाव पाहून मला मोठा विस्मय वाटतो.' तिचे ते एकेकाळीं प्रिय असलेले बदामी रंगाचे डोळे मला अजूनही स्मरतात. खरें म्हटलें म्हणजे, आम्हां दोघात वितुष्ट असें काहींच नव्हतें. पण मला ज्या गोष्टी अतिशय त्रासदायक वाटत त्याच गोष्टींचें वकीलपत्र तिनें ध्यावें, असा प्रकार नेहमीं चाले. ती हें मुद्दाम करी, असेंही नाही. तिच्या बोलण्यांत नाजूक सौम्यपणा तर भरलेला असे. याचाच मला फार जाच होऊं लागला. कोणचाही विषय निघो, आम्ही दोन विरुद्ध

टोकाना असावयाचें, असें ठरून गेल्यासारखें झालें. मग मी मुदामच निराळा विषय काढी, कांहीं घण्टी बोलणें सुरू करी आणि यष्टामस्करीनें प्रसंग निभावून नेई.

नशिवाचा नवा फेरा—

होता होता, मी मनानें थोडा बाहेरच रमूं लागलों. माझ्या सगळ्या जीवितांत नशिवाचे फेरे मीं फार पाहिले आहेत. त्यातलाच एक नवा फेरा आतां आला. एकदां असें झालें कीं, मी आमच्या प्रयोगशाळेंत येऊन दाखल झालों; व १८९२-९३ सालचे विद्यार्थी जमू लागले. त्यांत, टेबलाच्या त्या टोकाला दोन तरुण स्त्रिया दिसल्या. या स्त्रियांच्या रूपाला खरोखर तोडच नव्हती. एकीचें नांव अँडेलार्डिन रॉबर्ट्स असें होतें. हिचें तेज इतकें विलक्षण होतें कीं, तिच्याकडे पाहताच डोळे दिपावे. तसेंच तिचा चेहरा मोठा गंभीर होता. दुसरीचें नांव एमी कॅथेराइन रॉबिन्स असें होतें. हिची शरीरयष्टी मोठी पेलव होती. नाकडोळे तर फारच नाजूक होते. तिचे केस सोनेरी असून, डोळे बदामी होते. या स्त्रीच्या मनांत शिक्षकाचा धंदा करावयाचा होता. त्या धंदाला बी. एस्सी. ची पदवी हवी होती व म्हणूनच ती आमच्या क्लासाला आली होती.

या उपवर मुलींपैकीं कोणीही एकच जर आमच्या वर्गाला आली असती, तरी तिची व माझी विशेष ओळख झाली नसती. कारण, एकट्याच मुलीला निराळें घेऊन तिला स्वतंत्रपणें शिकविणें इतकेंसें शोभलें नसतें. तें लोकांच्या लक्षात आलें असतें. पण दोन विद्यार्थिनी आणि त्या शंका विचारा-

व्यास उत्सुक, असा प्रकार असल्यामुळे, मध्ये एक स्टूल मांडून मी एका बाजूला बसावे व त्यांना समोर बसवावे, व 'काय तुमच्या शंका आहेत?' असे त्यांना विचारावे, हे स्वाभाविक होते. या दोन्ही मुलींच्या मनाचा बनाव चालला होता. विद्यार्थी-दशोतील जिज्ञासाही त्यांच्या अंगी चांगली जागृत होती. त्या पुष्कळ वाचत असल्या असेही दिसले. अर्थातच तौलनिक शारीरशास्त्रावरून उत्क्रान्तिवादाचे बोलणे निघावे; उत्क्रान्तिवादावरून अध्यात्मवादाकडे जावे; त्यावरून काही सामाजिक विषय निघावे असा काहीसा प्रकार सुरू झाला. अडेलार्डन रॉबर्ट्स ही स्वभावतःच सनातनी मताची होती. ख्रिस्ती धर्मावर तिची परिपूर्ण आणि अढळ अशी श्रद्धा मला दिसली. कॅथेरिन् रॉबिन्स हिचे वाचन त्यातल्या त्यांत जास्त विस्तृत असावे; तिची जिज्ञासाही जास्त प्रखर दिसली. सोमट, उथळ, आणि केवळ भावनेवर आधारलेला इंग्लंडातील ख्रिश्चानिटीचा पंथ तिला नकोसा झाला होता.

सलगी वाटू लागली—

वर्ग चालू असतांना, मधूनमधून होणाऱ्या चर्चेला जो थोडा थोडा वेळ सापडतो, तो आम्हांला पुरेनासा झाला; म्हणून आम्ही वर्ग भरण्याच्या थोडे आधी येऊन लागलो; व दोन तास क्लासचे काम झाले तरी चर्चेसाठी मागून बसू लागलो. कॅथेरिन् रॉबिन्स हिचे लक्ष माझ्या बोलण्याकडे विशेष लागत असे. क्लास सुरू होण्याच्या आधी येऊन बसण्याच्या कामांत ती अडेलार्डन रॉबर्ट्सपेक्षा जास्त वक्तरीरपणा दाखवू लागली.

अर्थात् आम्हा दोषांचेंच संभाषण चालूं राहीं. आम्ही तिघेही मित्र आहों असें केवळ मानून घ्यावयाचें इतकेंच ! मी अगदीं मनमोकळेपणानें तिच्याशीं बोलू लागलों. मनांत सांचून राहिलेल्या माझ्या कल्पना आणि आकाक्षा खुलासेवार व्यक्त करण्याची संधि आतां मला मिळाली ! आपण एक मोठे होतकरू आणि प्रयत्नवादी माणूस आहों असें मी तिला भासवूं लागलों. होता होतां, हा माझा डौल खराच असला पाहिजे असें मी स्वतःच समजू लागलों. आमच्या या परस्परसान्निध्याच्या गोडीचें रूपांतर कसकसें होत गेलें आणि तिला निकट प्रेमाचें रूप कसें प्राप्त झालें हें आतां कांहीं मला सांगता यावयाचें नाहीं. पण मी तिला आपलीं पुस्तकें हळू हळू देऊं लागलों; तीही स्वतःचीं पुस्तकें मला देऊं लागली. आम्ही एकमेकांच्या टिप्पणी पाहूं लागलों; मग हळू हळू, मधून मधून फिरावयास जाऊं लागलों; वाटेंत कोठल्या तरी हॉटेलांत जाऊन एकत्र चहाही घेऊं लागलों. आम्ही डौल मात्र असा ठेवला होता कीं, ही सलगी विशेष पुढें जाऊं घ्यावयाची नाहीं. पण हा डौल खोटा आहे, याची आम्हा दोघांना मनोमन खात्री होती. मग ही सलगी हळू हळू वाढत गेली असावी यात काय नवल आहे !

बौद्धिक भूक —

एकदां रात्रीच्या वेळीं अंधरुणावर पडलों असतांना, माझ्या मनांत अचानक कल्पना आली कीं, आपल्याला ज्या तऱ्हेची बायको हवी, असें आपल्याला वाटत होतें, त्या तऱ्हेचीच ही कॅथरार्डन आहे. माझे जीवित मला दुःसह वाटू लागलें होतें.

माझ्या मनाच्या एकाद्या खोल कप्प्यात ही दुःसहपणाची जाणीव काहीं दिवसपर्यंत सांचत चाललेली होती. तथापि, तेवढ्यानें माझ्या जीवनक्रमांत तत्काळच काहीं खड पडला असें नाहीं; व शिवाय, इशाबेलवरून माझे मन जरी कॅथराइनकडे वळू लागलें होतें, तरी त्यात, शरीरवासनेचें मिश्रण इतकेंसें नव्हतें. पण मी अगदीं विद्ध होऊन गेलों. संसारात अधिक चांगली सोबतीण कां न गाठावी, हाच विचार माझ्या मनात पुन्हा पुन्हां उद्भवं लागला. उत्पन्न झालेली ही वासना मला स्वतःची स्वतःलाच नीट सागतां येईना. माझ्या मनाला हे हेलकावे कोणच्या कारणानें बसत आहेत, याचेंही खरें ज्ञान मला होईना. गाडी भलतीकडे वळली !—

अधिक चांगली सोबतीण मिळण्याची संधि, आता प्राप्त होत आहे, या जाणिवेंतच मी अगदीं गुंग होऊन गेलों. इशाबेल्च्या संगतींत माझे काय विघडलें आहे हें माझे मलाच नीटसें सागतां येईना. तिच्या ठिकाणीं कसली तरी वाण आहे, असें मात्र मला एकाएकीं वाटूं लागलें. कारणें शोधून काढून, मी हरतव्हेनें याचा उलगडा करूं लागलों. इशाबेल्वर अजून माझे प्रेम होतेंच होतें. त्या गोष्टीचा मला अभिमानही वाटे. इशाबेल ही माझी आहे, मीच तिचा स्वामी आहे, ती माझीच मत्ता आहे, असेंही मला वाटे. तिच्याकडे कोणी वाईट नजरेनें पाहिलें किंवा तिच्याविषयीं वाईट भावनेनें बोललें, तर माझा मत्सरभावहि जागा होत असे. पण एकीकडे या सर्व भावना जिवंत असतानाच एकादी नवीन सोबतीण मिळवावी, या माझ्या थोड्या विषाद-

कारक आकांक्षेचा जोर, दुसरीकडे, वादत चालला होता ! वास्तविक पाहतां, माझी नेहमींची प्रवृत्ति अशी आहे कीं, आपलें कोणीं बरें केलें, तर तें स्मरावें; भोंवतालच्या जगाशीं उगाचि भांडत बसूं नये; आणि 'आलिया भोगाशीं' सादर असावें. माझे वाचन बरेंच झालेलें होतें; विचार व चर्चाही मीं पुष्कळ केली होती; त्यामुळें, माझ्या या प्रवृत्तीइतकीच दुसरी एक प्रवृत्ति माझ्या ठिकाणीं प्रबल झालेली होती. आतांच, जे माझे स्वाभाविक गुण म्हणून मीं सांगितले, त्यांचा वरचष्मा माझ्या जीवितावर बसूं नये, त्याला तसें वळणही मिळू नये, असाच या नव्या प्रवृत्तीचा धर्म होता. इतकीं वर्षे झालीं ! माझ्या मनांत तेव्हां काय घोटाळा चालूं होता याचा उलगडा मला आतां करता येतो. पण तेव्हा मात्र, माझे माझ्याशींच भांडण चालू झालें. आज एक काहींतरी म्हणावें व आपल्याला एका मोठ्या सखोल तत्वाचा आविष्कार झाला आहे, असें वाटावें; तर उद्या, तें तत्त्व बित्तव कांही नसून, ती सारी एक झूट बात आहे, असें वाटूं लागारें हा खेळ सारखा चालूं होता. सर्वथा माझ्या प्रवृत्तीचा कौल घेऊन जरी विचार केला, तरी मला या घोटाळ्याचा अर्थ समजेना. माझे सारें वक्तृत्व आणि माझी विनोदबुद्धि, हीं दोनही, या कामीं लटकीं पडूं लागलीं.

निवाडा होईना—

हें उघड उघड दिसत होतें कीं, या दोन माणसांच्या-पैकीं, 'आपलें कोणचें,' याची निवड माझ्या मनांत चाललेली होती. पण ही निवड पूर्णतया करावयास, जी एकाप्रतेची तीव्रता

अंगीं असावी लागते, ती माझ्या अंगीं त्यावेळीं नव्हती. इसाबेलवर आपलें प्रेम आहे ही समजूतच मुळात चुकीची आहे आणि आतां माझी खरी नवी प्रियकरीण मला भेटली आहे, व मी तिच्यावर प्रेम करीत आहे, असे दोन विकल्प मला बोंबू लागले. खरें पाहता, हे दोन्ही चुकीचे होते. इसाबेलवरचें माझें प्रेम उडालें आहे, हें तर खरें नव्हतेंच; पण मिस रॉबिन्सवर तें दाट बसलें आहे हेंही खरें नव्हतें. एकाद्या गोष्टीचा उलगडा व्हावयास आपल्याला सार्धसुधें एकेरी कारण सापडावें असें नेहमीं वाटतें. पण खरी गोष्ट अशी असते कीं, आपल्या मनात अनेक गोष्टींचा गोंतळाला झालेला असतो; मनाशीं आपल्याला कसलाही निवाडा करतां येत नाही.

मागचा ओढा—

इसाबेल आणि मी यांच्यांत विशेष मानसिक तफावत उत्पन्न झाली होती, हें इतकेंसें खरें नाही आमच्या शरीरधर्मांत मात्र अंतर आहे, असें मला वाटूं लागलें. हळूहळू माझें मन दुसरीकडे रमूं लागलें. दुसऱ्या लोकाशीं मी कूजितें करूं लागलों. पण अजूनही माझी प्रीतीची साभिमान भावना इसाबेलच्या ठिकाणींच गुंतून राहिलेली होती. प्रेमपूरीतून मला आलेलें आवाहन या देवीकडूनच आलेलें आहे, असें मी मानीत होतो. मनानें मात्र मी हळूहळू दुरावत चाललों. मला नकळत, इसाबेलनें अशा तऱ्हेनें माझ्या मनाचा कबजा ध्यावा याचा मला अवमान वाटूं लागला. या अपमानाची भरपाई केलीच पाहिजे असें माझ्या मनानें घेतलें. माझ्या मनांत एकतऱ्हेचा उल्लूपणप्रज्व

प्रविष्ट झाला. पण मीं इतकें म्हणत असलों तरी, तिची माझ्या प्रेमवासनेवरील छाप मला यत्किंचितही झाडून टाकतां आली नाहीं; किंवा, तिच्याबद्दलचा माझ्या मनातला प्रेमाचा गूढ अकुर मला खुडून टाकता आला नाहीं.

माझी दगलबाजी—

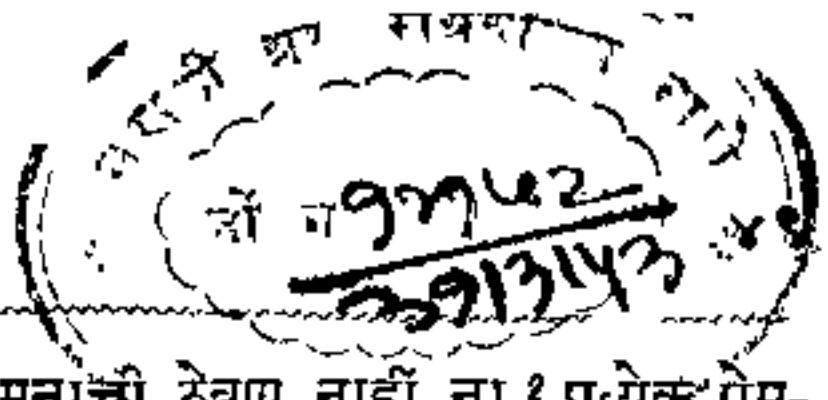
मिस् किंग्ज मिल हिचें प्रकरण मी मागें सांगितलेंच आहे. इझाबेलशीं लग्न होऊन, अगदीं थोडे दिवस झाले होते; तरीही माझ्या हातून एक प्रमाद घडलेला होता. तिच्याबद्दलची माझ्या मनातील साधीसुधी आणि प्रामाणिक रतिभावना लुप्त व्हावी व मीं तिच्याशीं दुटप्पीपणा पत्करावा, यार्चें मला मोठेंच नवल वाटतें. लग्न होण्यापूर्वीं मीं सहा वर्षे आराधनेंत गुंतलेला होतों. इझाबेल ही माझ्या आराधनेची एकच एक देवता होती. पण लग्न होऊन, ती माझी झाल्याबरोबर, मी हूड बनून खावडाव सुरू केली ! माझी तिच्यावरची प्रीति मेली होती असें नव्हे ! पण सहजासहजीं, बारीक बारीक प्रेमप्रकरणें घडून आलीं तर तीं मला हवींशीं वाटूं लागलीं !

मनाची मीमांसा—

मला असें वाटतें कीं, कोणीही सामान्य प्रकृतीचा माणूस घेतला, तर त्याच्या ठिकाणीं, दोन प्रवृत्ति खास दिसून येतील. एक प्रीतीची निष्ठा व दुसरी प्रेमाचा चंचलपणा. कोणी एकाद्या वेळीं निष्ठेच्या ताब्यांत असतो; दुसऱ्या वेळीं चांचल्याच्या ताबडोंत सांपडतो. कोणी आज चंचल असला, तर उद्यां निष्ठा-

वतंही बनतो. सृष्टीनेच आपल्यापैकी कुणाला, एक-पत्नीत्वाचें व्रत अर्पण केलें आहे; व कुणाला ' उल्लूपणा ' बहाल केला आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. येवढेंच खरें आहे कीं, कोणी जास्त काळ निष्ठाव्रत राहतात; तर कोणी कमी काळ राहतात. आपल्या वर्तणुकींत शाश्वति असावी असें सर्वांनाच वाटतें. कायमचें लागतें उत्पन्न करण्याकडे सगळ्यांचीच प्रवृत्ति असते. पण एकाएकी, कांहीं भलतेंच घडून येतें किंवा मनच खोलातून प्रतिक्रिया करू लागतें. टेस्ट-ट्यूब (कसोटीची नळी) मध्ये, बुडात बसलेला साका, उष्णता पोंचल्याबरोबर, किंवा नळी हालविल्याबरोबर जसा उधसून वर येतो तसें खोलांत बसलेलें चाचल्य उचवळून वर येतें. केव्हा तें कायमचें टिकून राहतें, तर केव्हा तें लवकरच भावळून जाऊन नैष्ठिक भावना पुन्हा परत येते. संयमानें किंवा दूरदर्शीपणानें हा वासनांचा खेळ बंद पाडतां येतो असें वाटत नाहीं. संयमाचा व्यापार सुरू होण्याच्या आधींच सारा निकाल लागलेला असतो ! लग्नाच्या आधीं, मीं इतकें निष्ठेनें वागावें, पुढें असें दगलबाज व्हावें, पुन्हां माझ्या ठिकाणीं निष्ठा उत्पन्न व्हावी, व मी पुन्हां आजूबाजूला बंधू लागवें, या माझ्या मनांतील साऱ्या सुळकांब्यांचा उलगडा अशा रीतीनें लागूं शकतो. कारणांची मीमासा करता करतां, सार्धसुधें एकच कारण हाताशीं लागवें असें वाटणें मला बरोबर दिसत नाहीं. दुसरीही एकादी घडामोड आपल्या मनात चालूं असते. माझ्या मनाच्या रचाईतच झुकाडी देण्याचा गुण राहून गेलेला नसेल ना ? एकादी गोष्ट हवीहवीशी वाटावी, पण ती हस्तगत झाल्याबरोबर मनांत विरोधी विकल्प उत्पन्न

एच्. जी. वेस्त

व्हावा, अशी तर माझ्या मनाची ठेवण नाही ना? प्रत्येक प्रेम-प्रकरणात आकर्षण आणि दगलबाजी, ही दोन्ही अतर्भूतच असतात की काय? असे प्रश्न माझ्या मनाशी उत्पन्न होऊं लागले.

माझी खोटी वागणूक—

असे होता होतां आणिवाणीचा प्रसंग नजीक येऊन ठेपला. तेव्हां काय झाले असेल, हे मला सांगता येत नाही. पण एखाद्याला घरात घालून, सारीं दारे गच्च लावून घेतलीं, म्हणजे तो जसा आपल्या ठिकाणीच भिऊं लागतो तसा मी इझाबेलच्या प्रेमरूप भुताच्या वाड्यात भिऊं लागलों. रात्रीचा जागा होऊन मी मनात म्हणूं लागलों कीं आता येथून पळूनच गेलें पाहिजे. मी तिला जेव्हां प्रत्यक्ष गुंगारा दिला तेव्हा सुद्धा, मी तिला म्हणालों कीं, “तूं माझ्याशीं काडीमोड करू नकोस.” मी तिच्यापासून पळून गेलों पण तिनें मात्र माझ्यापाशीं रहावें असें मला वाटूं लागलें. आतां इतके दिवस लोटल्यानंतर, व शातपणें तेव्हांचा सारा विचार केला म्हणजे, मला असें स्वच्छ दिसतें कीं, माझ्या मनात विचारांचा व भावनांचा गुता झाला होता. मी तिच्याशीं खोटेपणानें वागत होतो.

तिचा निर्वाणीचा खलिता—

एके दिवशीं मी व इझाबेल अशीं दोघें, मिस रॉबिन्सच्या घरीं गेलों; व तेथें १२-१३ दिवस राहिलों. याच वेळीं इझाबेलला मत्सरानें डंख मारला असावा. यांच्यापासून आपण

आतां दूर सरावें, असें तिनें याच वेळीं ठरविलें असावें. तिनें मला सरळ सांगितलें कीं, मैत्रीच्या नावाखालीं, 'रॉबिन्स हिच्याशीं तुम्हाला असलें लाव्हसटपण चालू ठेवायचें असलें, तर तें चालू ठेवा; पण मग माझ्यापासून मात्र दूर सरा.' माझ्या विद्यार्थी-दशेंत, तिची माझी जेव्हा मैत्री जमली, तेव्हा सुद्धां 'हा म्हणजे आपलीच भक्ता बनली पाहिजे,' अशी मत्सराची भावना मला तिच्या ठिकाणीं दिसून येत असे. आतां तर ती मला म्हणूं लागली कीं, 'तुमच्या या बाल-बाल बोलणाऱ्या शिष्यिणीसारखें मला बोलता येत नाही.' ती शिकली सवरली नव्हती. त्यामुळें साहजिकच ती या शिष्यिणीचा दुःस्वास करूं लागली. तिनें मला निर्वाणीचा खलिता केव्हां दिला हें मला नेमकें आठवत नाही. पण तें या प्रसंगांच घडलें असलें पाहिजे.

पडत्या फळाची आज्ञा—

तिनेंच असा निकाल केल्याबरोबर, मीही स्वाभाविकपणेंच तिला जबाब केला कीं, 'तुझ्याच मनात जर मी दूर व्हावें असें आहे, तर मी तरी कोठें रहायला खोळंबलों आहे?' तिनेंच ही काडीमोड आरंभिली त्यामुळें माझे काम अर्थातच सोपें झालें! मी इझाबेलला सोडून निघून गेलों. आणि लंडनमध्ये कॅथरिन रॉबिन्स व मी राहूं लागलों. १८९४ च्या जानेवारींत ही हकी-कत झाली. माझ्यापाशीं कितीशी जिदगी आहे हें कॅथेरिन रॉबिन्सनें विचारलेंच नाही. शिल्लक फक्त शंभर पौंड होते. पण माझा आदा मात्र भराभर वाढत चालला होता. मी काडीमोडीचा खर्च देऊन टाकला. महिन्याच्या महिन्याला माझ्या घटस्फोटित

खीला काहीं रक्कम मिळण्याची व्यवस्थाही मी करून टाकली. मी हें सगळें केलें खरें, पण मला सोडून जाताना इशाबेलला फार वाईट वाटलें व तिला सोडून जाताना मलाही फार वाईट वाटलें. ती आपल्या मैत्रिणीपार्शी म्हणाली की, 'यांचा स्वभावच मला नीट कळला नाही. हे काडीमोडीला मनानें तयार होईपर्यंत मी वाट बघितली असती, तरी बरें झालें असतें. मी थोडी हेकट आहे. माझे कोठें जमलें नाही; म्हणजे तिथें राहणें मला नकोसे वाटतें.' तिचे हे शब्द अगदीं खरे होते. पण मी 'पडत्या फळाची आज्ञा' या न्यायानेंच वागलों. मग तिला वाटलें की, आता मात्र मोडलेली काडी पुन्हां जोडता यावयाची नाही; फुटलेला घडा पुन्हां घड व्हावयाचा नाही. आम्हां दोघांच्याही मनांत परस्परांविषयीं मोठी सखोल प्रीति होती. आमचें रागाचें वारें मंद होत गेलें, तों तों आमचा हा प्रीतीचा बध अजूनही बळकट आहे, असें आम्हांला वाटूं लागलें. पण एकदां, एकमेकांकडे पाठी फिरवून आम्हीं वाटचाल करूं लागल्यावर पुन्हा तडजोडीसाठीं परत वळणें, आम्हांला झेपलें नसतें. माझ्या स्वभावांत उतावीळपणा फार आहे. मी अतिशय लहरी माणूस आहे. पुन्हा वचनबद्ध होऊन, आम्ही एकत्र रहावयाचें म्हटलें असतें, तरी माझ्या या असल्या गुणांमुळे ती अगदीं रकमेला आली असती. आम्हीं एकमेकांना नकोसे झालों असतो. अर्थात् असें नकोसे होऊन नातें तोडण्यापेक्षा, तें आधींच तोडलेलें बरें, असें वाटूनच आम्ही घटस्फोट उरकून टाकला होता.

बायकाच बायकांच्या शत्रु असतात !—

नवलाची गोष्ट ही की, आमच्या या काडीमोडीने माझ्या धाकट्या मावशीला इतके दुःख झाले की, काहीं सांगता सोंय नाही. ती म्हणू लागली की, 'हे काय करताहेत, हेच कळत नाही.' खरे म्हटले म्हणजे, काडीमोड हा शब्द जरी इझाबेलच्या तोंडून पहिल्याने आला असला तरी या कामांत खरा दोषी मी होतो. पण मला दोष देण्याच्या ऐवजी ती इझाबेललाच टाकून बोलू लागली की, 'तू असला पुरुष गमावून वसलीस, तुला म्हणावे तरी काय?' माझी आईसुद्धा इझाबेलची ही वर्तणूक पाहून अगदी थक होऊन गेली. या साऱ्या प्रकाराला माझी वागणूकच कारण होती, याकडे लक्ष देण्याचे आई विसरूनच गेली ! बायकांच्या जातीने पुरुषांचे दुर्गुण डोळ्याआड करावे आणि बायकांनाच रागे भरीत सुटावे, याचे मला मोठे नवल वाटते ! कसेही असो; त्याचा स्वभावच तसा असतो असे म्हणावे; किंवा परंपरेची मिठी त्यांना सोडविता येत नाही असे म्हणावे; मावशी व आई या दोघींनी इझाबेललाच वेड्यात काढले !

माझा पश्चात्ताप—

काडीमोडीनंतरच्या इझाबेलविषयी आणखी दोन मौजेच्या गोष्टी सांगतो. १८९८-९९ सालचा तो प्रसंग असेल. तिने एक कोंबड्याचे खुराडे चालविले होते. पण त्यातून काहीं विशेष किफायत होईना. हा धंदा वाढवावा कसा यासंबधाने काहीं बोलावे, असे मित्र करून मी तिची गांठ घेतली. मी सायकल-

वरून तेथे गेलो. भोंवतालीं थोडा भाजीपाला वाटला आहे व कोवडीचीं पिलें हिंडत आहेत अशा थाटात इशाबेल उभी होती. मी एक दिवसभर तेथे राहिलो. कोणालाही संकोच किंवा अडचण, असें काहीं वाटलें नाहीं. इतकेंच काय, पण नवरा-वायको असताना, जो मोकळेपणा आमच्या वर्तनात दिसला नाहीं, तो यावेळीं दिसून आला. आमच्या जुन्या टोपण नांवांनींच आम्ही एकमेकांना हाक मारीत होतो; पण आपण हिच्याशी काडीमोड केली याचें दुःख मला अतोनात होऊ लागलें. असें वाटू लागलें कीं, काय वाटेल तें झालें तरी तिला पुन्हां आपलेंसें करावें. मी तिचीं 'भारीच आर्जवे' केलीं, पण त्याचा काहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं येथे राहणें नको, असें म्हणून मी सकाळीं ताडकन निघालो. तीही आपल्या खोळींतून बाहेर आली, व म्हणाली, 'काहीं खाल्ल्याशिवाय जाऊं नका.' तिनें चुलीवर आघण ठेवलें. आमचे जुने रागलोभ पुन्हां दिसूं लागले ! ती म्हणाली, 'आतां आपलें पुन्हा कसें बरें जमेल ?' हे तिचे शब्द ऐकताच मात्र, मला अगदीं मडमडून आलें. एकादें आई मेलेलें पोर जसें स्फुदून स्फुदून रडतें तसा मी तिच्याजवळ बसून ओक्साबोक्सी रडूं लागलो. दुःखाचा भार हलका होताच मी ताडकन उठलो व सायकलवर टांग मारून एकदम निघून गेलो. माझा जीवितहेतु माझ्या अंगांतून वाहून गेला आहे व आता जगण्यांत काहीं राम नाहीं, असें मला वाटूं लागलें. अर्थातच हें प्रकरण मी हळूहळू विसरून गेलो व माझे मन दुसऱ्या-माणसाच्याकडे लागलें.

माझ्या अंगाचा भडका—

पुढे पांचसहा वर्षांनी इझाबेलने दुसरे लग्न केले. लग्न केव्हां झाले, हे मला कळले नाही, पण पुढे एक वर्षाने ते उघडकीस आले. मग एक मोठा चमत्कार घडला. इझाबेलने पुनर्विवाह केला हे कळताच मी रागाने वेफाम झाले. माझ्या प्रकृतीतील मत्सराची बुद्धि एकाद्या वावटळीसारखी उठली. 'हिचे आतां नांव नको' असे म्हणून मी घरात सारी मोडतोड करू लागले. तिची कांहीं छायाचित्रे माझ्यापाशी होती ती मी फाडून टाकली व पत्रेचित्रे टरकावून टाकली. कोणी तिचे नांव काढले, तर 'चूप बसा' असे मी सांगू लागले. मी तिचे सर्व संबंध तोडून टाकले. माझ्या वाक्यीन जीवनांत ही माझ्या बरोबरीची नाही, ही एक अडाणी तरुण पोर आहे, म्हणून आपण हिला सोडून दिले, हे जर खरे होते, तर माझ्या मनात हा असा भडका कां उडावा, हे मला कळत नाही ! मी तिचे फोटोग्राफ जाळून टाकले. ही माझ्या सतापाची एक केवळ साथी निशाणी होती. हेच जर दहा हजार वर्षांपूर्वी आम्ही असतो, व असाच प्रकार घडून आला असता; तर माझा पाषाणाचा परशु मी उचलला असता व तिची मानच तोडून टाकली असती !

'वहिण' इझाबेल—

तथापि मनाचे व्यापार मोठे चमत्कारिक असतात हेच खरे. पुढे पांच वर्षे गेली व माझ्या मनांतला हा राग साफ मावळला. ती दुसऱ्याची झाली, हा माझ्या मनाचा दश विझून

गेल। १९०९ सालीं तिची व माझी गांठ पुन्हा पडली तेव्हां मोठ्या सौहार्दानें मी तिला भेटलों. माझ्या मनांत रतिभावना यत्किंचित्ही नव्हती. मग पुढें आमची अनेकदा गांठ पडली. तिनें पुन्हा लग्न केलें म्हणून मीं पैसे पाठविण्याचें अर्थात्च बंद केलें होतें. पण आपल्या लग्न झालेल्या बहिणीची आपण जशी तरतूद करतो तशीं मीं तिची केली. धुवण-कामांचा धंदा काढावा, असें इझाबेल म्हणत होती; म्हणून केवळ बंधु-भावानें, मीं तिला एक लाँड्री घेऊन दिली. परंतु याही धंद्यात तिचें नीट जमलें नाहीं. पुढें तिला आंत्र-पुच्छाचा विकार झाला म्हणून मीं तिला माझ्या घरीच घेऊन आलों. आपण नवरा-वायको होतो, हें आम्हीं दोघें विसरून गेलों होतो. मुळांतलें तिचें बहिणीचें नातें मात्र शिल्लक राहिलें. तिला माझ्या घरीं हळू हळू बरें वाटूं लागलें. ती आपल्या घरीं परत गेली. पुढें माझी दुसरी बायको वारली. तेव्हां इझाबेलनें तिचें गुण-वर्णन करून मला एक समाचाराचें पत्र लिहिलें. मग स्वतः-साठीं घर बांधण्याचा तिनें बेत केला. मींही काहीं मदत करावयाचें ठरविलें. पण तिला आज बरेच दिवस मधुमेहाच्या विकारानें जर्जर केलेलें होतें. तो रोग बळावला आणि थोडेच दिवसांत ही माझी 'बहिण' इझाबेल मरण पावली.

मदाम् क्यूरी

[पेरी क्यूरी आणि मेरी क्लोडोव्हस्की (मेरी क्यूरी) यांचे चरित्र सर्वप्रसिद्ध आहे. पेरी क्यूरी हा एक फ्रेंच शास्त्रज्ञ असून त्याने मान्या अथवा मेरी क्लोडोव्हस्की या शास्त्राम्यासात निष्णात बनलेल्या व पॅरिस येथे येऊन राहिलेल्या पोलिश मुलीशी लग्न केले. दोघाची मने शास्त्राच्या अभ्यासात अगदी गर्क होऊन गेली; आणि आपला अभ्यास काही काळ बाजूला ठेवून पेरी ह्याने मेरीच्या संशोधनकार्यात काही काळपर्यंत तरी अखंड भ्रम केले. शेवटी तो थोडा दमून गेला. पण मेरीने 'रेडियमचे' संशोधन आविरत चालू ठेवले आणि शेवटी या एका नव्या धातूचा शोध तिने लावला. या शोधामुळे मेरीचे नाव जगप्रसिद्ध झाले आहे. 'संशोधनाच्या कार्यात आम्ही दोघेही बरोबरीचे वाटेकरी आहो' असे मेरी सांगते. पण रेडियमच्या शोधाचे शेवटचे श्रेय सर्वांनी तिलाच दिलेले आहे. काही वर्षे एकमेकांच्या प्रेमळ सहवासात घालवल्यावर पेरी क्यूरी हा एका अपघातात मरण पावला वैधव्याने खचून न जाता, मेरीने संशोधनाचे कार्य अव्याहत चालूच ठेवले. तिला दोन वेळां नोबेल पुरस्कार मिळाले. तिच्या नवऱ्यालाहि ते एकदां मिळाले होते. आणि पुढे तिच्या मुलीनेहि ते एकदां मिळविले. या जोडप्याचे प्रेमरहस्य व जीवनरहस्य मेरीच्या शब्दांत पुढे दिले आहे.]

परोक्ष ओळख—

फ्रीबूर्ग येथील विश्वविद्यालयांतील पदार्थ-विज्ञानाचा प्राध्यापक एम्. कोवॉलस्की हा पोलिश जातीचा गृहस्थ आपल्या पत्नीसह याच सुमाराला-(१८९४ मध्ये) पॅरिस शहरात आला. हे जोडपे अगदी नवीनच होते. लग्न झाल्याबरोबर मधुमासासाठी म्हणून ते पॅरिसला आलेले होते. पण कोवॉलस्की हा शास्त्रज्ञ असल्यामुळे पॅरिस येथे राहून काहीं शास्त्रीय प्रश्नांचीही माहिती करून घ्यावी अशी त्याची इच्छा होती. नव्या नवरीची आणि माझी थोडीशी ओळखदेख पूर्वीच झालेली होती. तेव्हा पॅरिस येथे आल्यावर, या दोघांना माझी आठवण व्हावी, हे स्वाभाविक होते. त्यांनी मला बोलावून घेतले आणि 'तुझे कसे काय चालले आहे,' अशी विचारपूसहि केली. माझ्या अभ्यासाच्या मार्गातील अडचणी कोणच्या हे कोवॉलस्की याना मी खुलासेवार सांगितले. ज्या प्रयोगशाळेत मी संशोधनाचे काम करित होत्या तेथे प्रयोगाच्या उपकरणांची माडामाड करण्याला पुरेशी जागा-सुद्धा नव्हती. तेव्हां प्रयोग नीट व्हावयास हवेत तर उपकरणे माडावयास पुरेशी जागा कोठली आणावी, असे मी कोवॉलस्की याच्याजवळ बोलून गेल्यां. ते थोडेसे थांबले आणि म्हणाले, 'हे बघ, पदार्थविज्ञान आणि रसायन यांच्या इयल्या एका प्रयोगशाळेत अभ्यास करणारा एक मोठा हुषार शास्त्रज्ञ माझ्या ओळखीचा आहे. मी त्याला विचारून पाहतों. तो थोडीशी जागेची सोय करील. आणि ते जमले नाही तर, तो कांहीं मार्ग तरी सुचवील. तर आपण आतां असे करूं या; तूं उद्यां संध्याकाळीं आमच्याकडे चहालाच ये. मी त्या तरुण शास्त्रज्ञा-

लाहि बोलावून ठेवतों. तुला त्याचें नाव कदाचित् ऐकून माहीत असेल. पेरी क्यूरी, पेरी क्यूरी म्हणून म्हणतात, तोच हा गृहस्थ होय.'

मोहक मूर्ति—

ठरल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं कोवॉलस्की जियें उतरले होते त्या वसतिगृहात हा चहाचा योग घडून आला. पेरी क्यूरीदेखील आले. क्यूरीची मूर्ति मला मोठी मोहक वाटली. गांभीर्य आणि अकृत्रिम ऐट यांचा एक गमतीचा मिलाफ त्याच्या ठिकाणीं मला दिसून आला. क्यूरी पुरे उंच होते. त्याच्या अगावरचे कपडे काहींसे ढिले असले तरी, त्याच्या स्वाभाविक सौंदर्याला त्यामुळें कसलाहि उणेपणा येत नव्हता. त्याचे हात लांब असून त्याची कांहीं तरी हालचाल सारखी चलू असे. नाका-ढोळ्यानीं ते अगदीं नीटस असून, त्याच्या चेहऱ्यावर भावनेची कसलीहि हालचाल दिसत नव्हती. त्यानीं दाढी राखलेली असल्यामुळें त्याचा मूळचा लांबट चेहरा अधिकच लांब दिसत होता. त्याचे डोळे सौम्य दिसत असून, सर्व गोष्टींपासून आपण अलिप्त आहों, असा कांहींसा सौंदर्याचा भाव त्याच्याकडे पाहिलें असता त्याच्या डोळ्यातून प्रतीत होत असे.

मधुर संभाषण—

बोलणें सुरू झालें, पण क्यूरी गप्पच बसून राहिले; आणि बोलले तरी सीध्या आवाजानें ' हो-ना ' करण्यापलीकडे त्यानीं कांहींच केलें नाहीं. पण जरी ते विशेष बोलले

नाहींत तरी कोणाचाही असाच समज झाला असता कीं, हा गृहस्थ अतिशय बुद्धिमान असला पाहिजे. प्रथमप्रथम आमचें बोलणें सामान्यपणें इकडचेंतिकडचें झालें. पुढें मात्र, पेरी व मीं पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्र यांविषयींच बोलूं लागलों. आदरबुद्धीनें आणि भीतभीत कांहीं शंका मीं त्यांना विचारल्या. त्यांनींहि यथाशक्य उत्तरें दिलीं. आपले स्वतःचे पुढचे बेत काय आहेत ते आणि स्फटिक-लेखनासंबंधींचे [Crystallography] पुष्कळ चमत्कार त्यांनीं आम्हांला वर्णन करून सांगितले. त्यांना या विद्येची फारच गोडी आहेसें दिसलें. आणि याच चमत्काराचें संशोधन ते सध्यां करीत होते. तरुण विद्यार्थिनीला हा अवघड विषय आपण समजावून सांगत आहों, तींही मधूनमधून काहीं वेंचक प्रश्न विचारीत आहे आणि चाणाक्षपणानें तपशिलाची चर्चा आपल्याशीं करीत आहे, हें पाहून पेरी क्यूरी यांना आनंद झालासा दिसला, मलाहि हा प्रसंग फार गोड वाटला.

मनाची विस्कटलेली घडी—

पेरी क्यूरी यांनीं माझ्या केसाकडे पाहिलें. माझें उच कपाळहि त्यांनीं पाहिलें आणि घरच्या कामानें खरबरीत बनलेल्या माझ्या हातांकडेहि त्यांची दृष्टि गेली. माझ्या सौंदर्याकडे पाहून, मनाची चापून चोपून बसवलेली त्याची घडी कांहींशी विस्कटलेली दिसली. खरें म्हटलें तर, मी कसलाहि नटपट्टा केलेला नव्हता. आणि तरीहि त्यांच्या मनाची थोडी चलविचल झाली, हें पाहून मलाहि मोठें नवल वाटलें. कोवॉलस्की आणि

त्याची बायको यानीं माझ्याविषयीं त्यांना आधीं बरेचसे सांगितले असले पाहिजे. पॅरिसला येण्यापूर्वीं चार वर्षेपर्यंत मी लोकांच्या घरीं कशी कामाला होत्ये, मी किती गरीब आहे आणि एका गृहस्थाच्या घरीं माळ्यावर जागा घेऊन कशी राहत्ये, या साऱ्या गोष्टी त्यांच्या कानीं गेलेल्या होत्या. त्यांचे स्मरण करकरून पेरी माझ्याकडे बघत होते.

त्यांनीं मला विचारले,—आपण कां विचारतो हें त्यांचे त्यांनाहि कळले नव्हते !— ‘ तुम्हीं आतां नेहमींच फ्रान्समध्ये रहाणार आहा काय ? ’

‘ मी तुमच्याकडे येईन ’—

माझ्या चेहऱ्यावरून एक कसलीशी लकेर उमटून गेली आणि मी म्हणाल्ये, ‘ मुळींच नाही. माझी एम्. ए. ची परीक्षा पास झाल्ये तर मी या उन्हाळ्यांत वॉर्साला परत जाईन म्हणते. पावसाळा लागतांच पुन्हा परत यावे असे सध्या तरी म्हणत्ये. पण इकडे पुन्हां येणे म्हणजे मोठी खर्चाची बाब आहे. म्हणून मी पोलंडमध्येच शिक्षकिणीचे काम करीन. तिथेच माझा उपयोग जास्त होईल. आपल्या देशाचा त्याग करून दुसरीकडे कोठे तरी जाऊन रहाण्याचा अधिकार कोणाहि पोलिश माणसाला नाही. ’ यांतूनच पोलंडवर होत असणाऱ्या रशियाच्या जुलुमाचा विषय निघाला. आम्हीं तिघेहि पोलिश माणसें काहींशा त्वेघ्रानें बोलूं लागलों. आमचे सभाषण ऐकून पेरी क्युरी थोडेसे विस्मित झाले. मात्र माझे देशाभिमानाचे आणि सामाजिक कर्तव्याचे उद्गार ऐकून, ते

माझ्याकडे विशेष लक्षपूर्वक पाहू लागले. एखाद्या लहानशा मुलीने संशोधनाच्या कामाची हीस बाळगावी आणि तरीहि शेवटीं झारच्या जुलुमाला प्रतिरोध करण्याची तयारी दाखवावी याचें त्यांना मोठें नवल वाटलें. बोलणें संपवून ते घरीं जावयास निघाले तेव्हां ते म्हणाले, 'मी तुमच्याकडे पुन्हा एकदा येईन.'

मीं माझा पत्ता दिला—

पेरी क्युरी हे माझ्याशीं हळूहळू मित्रभावानें चागू लागले. त्यांनीं कसलाहि लघळपणा कधीं केला नाहीं. पदार्थविज्ञान-शास्त्र समितीच्या दोन-तीन बैठकांच्या वेळीं त्याची व माझी पुन्हा गाठ पडली आणि यावेळीं एकदां त्यांनीं आपल्या एका नव्या प्रबंधाची प्रत मला आवर्जून दिली. पुस्तकाच्या आतल्या पानावर त्यांनीं लिहिलें होतें: 'पेरी क्युरी यानें आदरानें आणि मित्रभावानें कुमारी क्लोडाव्हस्का हीस दिलें आहे.' ज्या प्रयोगशाळेंत मी काम करीत असें तिथेंहि ते मधूनमधून येत आणि मी काय करतें हें पहात रहात. अशाच एका वेळीं त्यांनीं विचारलें कीं, 'मी तुमच्या घरीं आलों तर चालेल काय?' हे त्यांचे शब्द ऐकताच मी माझा पत्ता त्यांच्याजवळ दिला.

त्यांचे डोळे खिळले—

आमचें घर तें काय असणार ? एक लहानशी खोली होती. खोलींतलें दारिद्र्य पाहून पेरींना अतिशय वाईट वाटलें. खोली माळ्यावर होती. सामानसुमान फारसें नव्हतें. आणि

माझ्या अंगातलें कुडतेंसुद्धां अगदीं झिजून गेलेलें होतें. अशा ठिकाणांच आणि अशा स्थितांतच मीं त्यांचें स्वागत केलें. पण मीं तरुण होत्यें, आणि कदान्न खाण्यानें जरी रोडकी झालेली होत्यें, तरी तसल्या त्या गरीबीच्या चौकटींतसुद्धां कदाचित् शोभणाऱ्या माझ्या मुखावर त्यांचें लक्ष लागून राहिलें.

मैत्री दृढ होत चालली—

काहीं महिने लोटले. आमची मैत्री दृढ होत चालली आणि आम्हीं एकमेकाना जवळचीं वाटूं लागलों. कारण एकमेकांविषयीं आम्हाला मोठा आदरभाव उत्पन्न झाला होता; आम्हीं एकमेकाना चाहूं लागलों होतो; आणि विश्वासानें विश्वास वाढत चालला होता. मी एक साधीभोळी पोलिश जातीची मुलगी, पण माझा बुद्धिगुण बघून पेरी क्युरी विद्ध होऊन गेले. मी जें म्हणावें त्याला ते होकार देऊ लागले. आणि मी सांगेन त्याप्रमाणें वागूं लागले. त्यांना या वेळांच थोडेंसें जाड्य आल्यासारखें झालें होतें. पण मीं त्यांना सांगितलें कीं, 'तुम्हीं असें करूं नका. जाड्य झाडून टाका आणि पीएच्. डी.चा प्रबध लवकर लिहून टाका.'

आमची मैत्री इतकी झाली होती तरी मी त्यांची अंकित झाल्यें आहे, असें मात्र मला कधीं वाटलें नाहीं. त्यांच्या मनांत मला कांहींतरी म्हणावयाचें होतें. परंतु ते सांगावयास घजत नाहींत हें माझ्या ध्यानात आलें. आणि तें त्यांनीं सांगितलें असतें तर, तें ऐकावयास मीहि मनानें तत्पर बनलेली नव्हत्यें.

पेरींचें आत्मनिवेदन—

‘ एके दिवशीं संध्याकाळीं—बहुतेक ही त्याची दहावी खेप असेल—आम्हीं बोलत बसलों होतों. माझे अभ्यासाचें आणि प्रयोगाचें सामानसुमान इकडेतिकडे पसरलेलें होतें. माझ्या खोलींत एक लहानसा स्फिरिटचा दिवा होता. त्याच्यावरच मी चहा केला. चहा घेतां घेता पेरी मला म्हणाले, ‘ तुझी आणि माझ्या आईवडिलाची ओळख झाली तर बरें होईल. तीं दोघेहि फार चांगलीं माणसें आहेत. माझे वडील चांगले उच्च आहेत. त्यांचे डोळे मोठे पाणीदार आहेत. ते मोठे बुद्धिमान आहेत. कांहीं थोडेंसें बिनसलें कीं चवताळून उठतात. पण हा ओबड-धोबड दिसणारा वृद्ध गृहस्थ मनाचा अगदीं कोंवळा आहे. आमची आई नेहमीं कुथुकुथुच करीत असते; पण प्रपचांत भारी दक्ष आहे. गरीबीला न भिणारी, आनंदी आणि धैर्यवान आहे.’ आईबापांचें इतकें वर्णन करून बोलता बोलता पेरी आपल्या लहानपणाकडे वळले आणि त्या वयात धाकट्या भावाला बरोबर घेऊन गांवाबाहेरच्या अरण्यात आपण कसे वाडपणा करीत फिरत होतों याचेंहि त्यानीं गमतीदार वर्णन केलें.

तंतोतंत सारखेंच आहे—

मी हें सारें लक्ष देऊन ऐकत होतें. नवल वाटून मी स्वतःशीं म्हणाल्यें, ‘ याच्या आणि माझ्या जीवनांत किती सारखेपणा भरला आहे पहा ! देश, गांव आणि घराणें याचीं नांवें जर बदललीं तर यांनीं केलेलें वर्णन मलासुद्धां जसेंच्या

तसें लागू पडेल.' आतां आम्हां दोघांचे धर्मपंथ निराळे होते हें खरें पण दोघाचाहि सांस्कृतिक कल्पनावदलचा आदर, दोघांचेहि शास्त्रावदलचें प्रेम, आईवापांवरची प्रीति, सृष्टिसौंदर्याची आवड—हें सारें तंतोतत सारखें दिसलें. अर्थात् थोडासा जास्त विश्वास वाटून मी स्मितपूर्वक म्हणाल्यें, 'आमच्या पोलंडमधील खेडेगावच्या घरात सारा प्रकार हुबेहुब असाच आहे; आणि मी आतां लघकरच तिकडे जाणार आहे.'

होय मी परत येईन —

यावर पेरी क्युरी म्हणाले, 'पण तूं ऑक्टोबरात परत येणार आहेस ना ? परत येण्याचें वचन तूं मला दिलें पाहिजेस. पोलंडमध्येच राहून गेलीस तर शास्त्राम्यास हळूहळू संपला म्हणून समज. तो सोडण्याचा हक्क तुला आतां उरलेला नाही.' मी मनात उमगल्यें कीं, 'शास्त्राचा अभ्यास सोडल्याचा हक्क तुला नाही,' या पेरीच्या शब्दाचा अर्थ इतकाच दिसतो कीं, 'मला सोडून जावयाचा हक्क तुला उरलेला नाही,' एवढेच त्यांना म्हणावयाचें आहे. कांहीं वेळपर्यंत कोणीच कांहीं बोललें नाही. मग कांहींशा कंपित आवाजानें मी हलकेच म्हणाल्यें, 'तुम्हीं म्हणता तें खरें आहे; परत यावे असें मला-सुद्धां फार फार वाटतें.'

त्यांना कोरडी मैत्री नको होती—

पेरी क्युरी आपल्या भावी जीवनाविषयीं पुष्कळ बोलत राहिले. आणि बोलतांबोलतां त्यांनी मला प्रत्यक्षच मागणी

घातली ! पण मी दिलेलें उत्तर त्यांना मानवण्यासारखें नव्हतें. एका फ्रेंच भाषणसार्शी लग्न करावें, आणि आपल्या घराण्यांतून कायमचें उठून जावें, राजकीय चळवळ सोडून धावी आणि पोलंडचा त्याग करावा, हें विश्वासघाताचेंच एक भयंकर कृत्य आहे, असें मला वाटत होतें. परीक्षेत माझा नंबर खूपच वर आलेला होता. तेव्हां आता उन्हाळ्याच्या सुट्टीपुरतेंच म्हणा, किंवा कायमचें म्हणा, वॉर्साला निघून जावें, असें मी ठरवेलें, आणि पेरी क्यूरींना मी म्हटलें की, ' मी माझी केवळ मैत्री तुम्हांला बहाल करत्यें. ' हें उत्तर ऐकून पेरी क्यूरी अतिशय नाउमेद झाले. कारण त्यांना कोरडी मैत्री नको होती. पण हें प्रकरण येवढ्यावरच संपवून मी पॅरिस शहर सोडलें.

पेरींची आतुरता—

पण मी जरी केवळ मैत्रीच त्यांना देऊ केली होती, तरी पेरी यांची माझ्यावर प्रीति बसलेली असल्यामुळे मी जिकडे जिकडे जाईन, तिकडे तिकडे त्यांची पत्रे मला येऊ लागलीं आणि या पत्रांत ते आपली लग्नाची मागणी पुन्हां पुन्हा उल्लेखू लागले. १८९४ ऑगस्ट १० ला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात, ' ...तुझ्याकडून पत्र आलें तर मला जसा आनंद होईल तसा दुसऱ्या कशानेहि होणार नाहीं दोन महिनेपर्यंत तुझी गांठ आतां पढावयाची नाहीं, ह्याची आठवण झाली म्हणजे माझा जीव अगदीं कासावीस होतो. तुझ्याकडून चिठीचपाटी जरी आली तरीसुद्धां मला समाधान वाटतें. सध्यां स्वित्झर्लंडची हवा फारच नामी असली पाहिजे. ती हवा खाऊन तू ऑक्टो-

बरांत परत यावेंस, असें मला वाटतें. मी मात्र दुसरीकडे कोठें जाणार नाहीं ! मी गावीं जाईन; आणि खिडकींतून बाहेर बघत दिवसच्या दिवस घालवीन; किंवा बागेत काहींतरी करीत राहीन. आपण एकमेकांना वचन दिलें आहे. दिलें आहे ना ?—कीं निदान आपण एकमेकांचे परम मित्र आहों. येवढी मैत्री जरी तूं टिकवून धरलीस तरी पुरे. वचन दिलें म्हणून माणूस कायमचें बाधलें जातें असें थोडेंच आहे ? मनांत आलें म्हणून सारें जमलेंच पाहिजे असें नाहीं. आपण जवळजवळ राहिलों आणि जरी केवळ आपल्याला सुखार्ची स्वप्नेच पडत राहिलीं, तरीसुद्धा चालेल. पण तें तरी घडेल कां ? तुला देशाभिमानाचें स्वप्न पडतें; आपणा दोघाना कांहीं मानवी भावनांचें स्वप्न पडतें, आणि शास्त्राभ्यासाचेंहि पडतें. आपण मित्र मित्र म्हणून रहावें असें आपलें ठरलेलें आहे ना ? पण एक वर्षभराच्या आंत जर तूं फ्रान्स सोडून गेलीस तर ही आपली मैत्री म्हणजे केवळ कागदोपत्री चालू असलेली कोरडी मैत्री होय. यापेक्षा इथें येऊन तूं माझ्या संगतीत रहावेंस हें चांगलें नाहीं कां ? पण मी असें म्हटलें म्हणजे तूं रागावतेस आणि ‘ या विषयासंबंधानें तुम्हीं पुन्हा बोलूं नका ’ असें म्हणतेस. तात्पर्य, कसाहि विचार केला तरी मी तुला पात्र नाहीं, येवढाच याचा अर्थ आहे. फ्रीबूर्ग येथें तूं येणार आहेस तर तेथें येऊन तुझी सहजा-सहजीं गाठ घ्यावी, असें मला वाटत होतें पण तुझा मुक्काम एकच दिवस तेथें होता. ‘ ऑक्टोबरात मी परत येणार आहे, ’ असें जर तूं मला लिहिलेंस तर मला फार आनंद होईल. ’

मला थकल्यासारखें वाटत आहे—

ऑगस्ट १४ ला मला लिहिलेल्या पत्रांत पेरी म्हणतात, '.... ..तुझे पत्र वाचल्यावर मला असे वाटू लागले कीं, मीं तुझी गाठ ध्यावी, हें तुला पसंत नाही. परंतु, दोनतीन दिवस आपल्याला एकत्र घालवतां येतील असा तुझ्या पत्राचा एकंदर रोख होता. म्हणून मी तिकडे यावयास निघालोंसुद्धां. पण पुन्हा माझ्या मनांत विचार आला कीं हिच्या मनांत नसतांना आपण उगाच हिच्या मार्गे लागावें ही लाजिरवाणी गोष्ट आहे. शिवाय मी तेथें आलों तर तें तुझ्या बाबांना कितपत आवडेल हेंहि मला कळेना. तुमच्या उभयतांच्या आनंदात मीं तेथें येऊन मिठाचा खडा कां टाकावा ? तुला फ्रान्समध्ये येण्याचा मीं आग्रह करावा यात तरी काय मतलब आहे ? तुला तुझ्या देशातून आणि घरांतून ओढून इकडे आणावें आणि शेवटीं तुला वांझ अशी 'कोरडी मैत्री' अर्पण करावी यांत तरी काय विशेष आहे ? मला थकल्यासारखें वाटत आहे, मला अशक्तपणा आला आहे. तूं तेथें मोठ्या खुर्शीत असशील हें पाहून मनाला फार समाधान वाटतें.'

तुझे तें छायाचित्र—

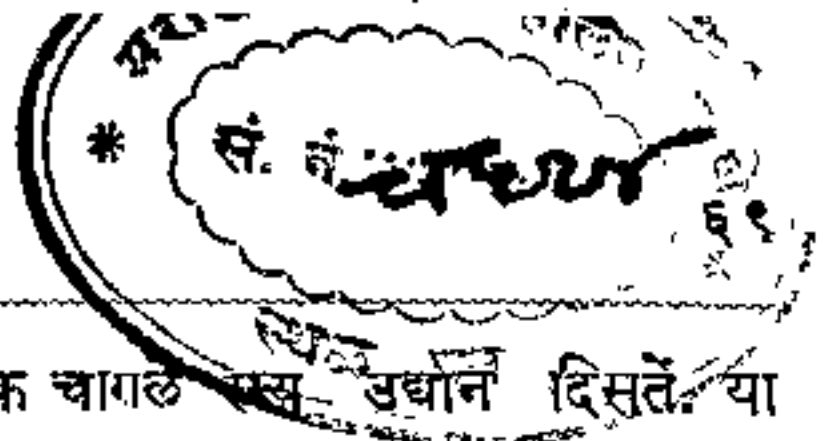
सप्टेंबर ७ च्या पत्रांत ते म्हणतात: 'तुझे पत्र वाचून मला भारीच वाईट वाटले. माझा असा जोराचा आग्रह आहे कीं, तूं ऑक्टोबरांत परत आलेच पाहिजेस. तूं आली नाहीस तर मला अतिशय दुःख होईल. पण हा आग्रह मी अतिशय स्वार्थी विचारानें करतो असें नाही. तुझा पुढचा अभ्यास इथें

जास्त चागला होईल, असें मला वाटते. एखाद्या पाषाणाला धडका देत वमावे आणि तो उलयून पाडावयास पहावे तसेच माझे चालले आहे. याला तूं काय म्हणशील बरे? माझी भावना कितीहि सोज्ज्वळ असो; पण तुला त्याचे काय? ही धडका देत वसण्याची कल्पना तुला हास्यास्पद आणि मूर्खपणाचीच वाटेल. ' सप्टेंबर १७ च्या पत्रांत ते म्हणतात,— 'तुझे पत्र वाचून मी वेचैन झालों. तुलाहि मीं मनस्ताप उत्पन्न केला असें दिसते. वॉर्साहून आलेल्या तुझ्या पत्रानें मात्र मला जिवांत जीव आल्यासारखें वाटलें. तूं पाठवलेलें स्वतःचें छायाचित्र पाहून माझा आनंद गगनात मावेना. शेवटीं एकदाची तूं परत येणार आहेस हें वाचून तर मला अतिशय सुख वाटलें.'

मी तुझ्या देशाला येतो—

आक्टोबर महिना उलटला आणि मी पॅरिसला परत आल्यें. पेरीचें मन आनंदानें अगदीं भरून गेलें. कारण त्याची व माझी गांठ पुन्हां पुन्हां पडूं लागली. मी एक नवी जागा आतां घेतली. पण तीसुद्धां काहींशी अंधेरी आणि भकास होती. या ठिकाणीं पेरी माझ्याकडे पुन्हा पुन्हां येऊं लागले.

एकदा ते म्हणाले कीं, 'तुझ्या मनात माझ्यासंबंधानें प्रेम नसेल, तर नसू दे. आपण केवळ मित्रभावानें वागूं, असें तूं जर म्हणतेस तर मी तेंहि पत्करतो. निदान शास्त्राचा अभ्यास आपण जवळ राहूनच का करूं नये? सध्या मी ज्या ठिकाणीं बसतो उठतो तें ठिकाण चांगलें प्रशस्त आहे, खिडक्या उघ-

डल्या म्हणजे शेजारीं एक चागल रास उद्यान दिसते. या मोठ्या दालनाला मध्ये कूड (पार्टिशन) घालता येण्यासारखे आहे. तू एकीकडे रहा; मी एकीकडे राहतो. मित्र म्हणून इतपत जवळ राहण्याला काहीच हरकत नाही. 'पेरी यानीं केलेली ही सूचना म्हणजे एक तऱ्हेचा डाव आहे असेसुद्धां कोणाला वाटले असते; पण तसे मानण्याचे मला कारण नव्हते. माझ्या सहवासाचा लाभ घेण्याची त्यांची ही एक मोठीभाबडी सूचना होती इतकेच; पण ते एवढ्यावरच थांबले नाहीत. ते म्हणाले, 'तुला ही योजना जर पसंत नसली, आणि विद्याभ्यास संपताच तुझ्या मनांत जर पोलंडला परत जावयाचे असले तर माझी मातृभूमि सोडून मीच पोलंडला यावयास तयार आहे. आपण तेथे मित्र-मित्र म्हणून राहू. फ्रेंच भाषा शिकवण्याचा घंदा मी तिथे करीन आणि माझा शास्त्राभ्यासहि चालू ठेवीन. त्यात तू मला मदत कर म्हणजे झाले !'

आमच्या गांवीं या—

मला मोठी पंचाईत पडली. काय करावे हेच कळेना. म्हणून हा सारा विषय मी माझ्या वडील बहिणीला सांगितला; कारण माझ्यासाठी पेरी यानीं देशत्याग करावा हे मला पटेना. 'माझी मैत्री हवी असली तर तुम्हीं स्वदेश सोडून पोलंडला या' असे मी यांना कसे म्हणावे बरे ? मात्र माझ्यासाठी देशत्यागहि पत्करावा इतपत त्यांचे माझ्यासंबंधीचे प्रेम प्रबल झाले आहे हे पाहून मला दुःखहि झाले आणि आनंदहि झाला. पेरी क्युरी याची माझ्या बहिणीशी ओळख झालेली होतीच. म्हणून ते

परस्पर तिच्याकडे गेले आणि बोलूनबोलून त्यांनीं तिला आपलेंसें करून टाकलें. ते तिला पुढें म्हणाले, 'तुम्हीं मेरीला घेऊन आमच्या गावीं या. तिथें माझ्या आईबावाची व सर्वांचीच गाठ पडेळ.'

एक निराळाच इलाज —

भेटीच्या प्रसंगीं क्युरीची आई माझ्या बहिणीला वाजूला घेऊन म्हणाली, 'तुम्हीं आपल्या घाकट्या बहिणीला सांगा कीं, माझ्या पेरीइतका चांगला मुलगा तुला साऱ्या दुनियेंत सांपडणार नाही. तिला म्हणावें, तूं का-कू करूं नकोस. दुसरा कोणीहि तरुण माणूस तला सुख देणार नाही, इतकें सुख माझा मुलगा तुला देईल.' पेरी क्युरीचा मला वश करून घेण्याचा हा एक निराळाच इलाज होता !

आमचा वाङ्निश्चय—

अशा मनःस्थितींत आणखी दहा महिने गेले; आणि मग माझा पहिला हट्ट हळूहळू कमी होत जाऊन, मला लग्नाची कल्पना पसत पडू लागली. आमचा देश पारतंत्र्यांत खितपत होता, आणि प्रत्येक तरुण स्त्री-पुरुषानें आपलें जीवित देशाला वाहिलें पाहिजे, आपल्या सुखासाठीं देशाचा त्याग करून कोठेंतरी निघून जाणें म्हणजे शुद्ध दगलबाजी आहे, अशा प्रकारच्या विचारांनीं इतर हजारों पोलिश लोकांप्रमाणें माझेंहि मन भारावून गेलेलें होतें. तथापि, पेरी याच्या शास्त्र-प्रेमाची छाप माझ्या मनावर विलक्षण बसलेली होती. त्यांचें शास्त्र-प्रेम

इतकें चिंवट आणि प्रखर होतें कीं, आतापर्यंत त्यांनीं एकाहि स्त्रीकडे दुंकूनसुद्धा पाहिलें नव्हतें. पण माझी शास्त्राभ्यासातील हुषारी, मला मिळालेलें यश, यामुळें त्यांचें मन माझ्याकडे वळलें, आणि मग पुढें त्यात प्रेमाचा उद्भव झाला, असें मला वाटू लागलें. ते मला म्हणाले, 'तूं आपला देश सोडून इकडे आलीस म्हणजे तुझ्या संरक्षणाची सारी जबाबदारी माझ्याकडे लागली.' अशीं बोलणीं होतां होता, त्याच्या मोहक साहचर्याचा विलक्षण परिणाम माझ्या मनावर होऊ लागला; आणि माझी तुटक संन्यासिनीची वृत्ति मावळत जाऊन, तरुण मुलीच्या मनांत जो प्रेमळ भाव वागावयास हवा, तोच उदित होऊ लागला. आणि शेवटीं एके दिवशीं आम्हीं आपलीं हृदये एकमेकाना अर्पण केलीं, आणि वाङ्निश्चय करून टाकला.

माझ्या भावाचें पत्र—

वाङ्निश्चयाची वार्ता मी अर्थातच घरीं कळविली. तेव्हां माझा भाऊ जोसेफ यानें १४ जुलै १८९५ ला मला पत्र लिहिलें. त्यांत तो म्हणतो, 'तूं आतां क्युरी यांची वाग्दत्त वधू झाली आहेस, तर मी तुला मनापासून सांगतो कीं, तुझें बरें व्हावें अशीच माझी इच्छा आहे. क्युरींच्या संगतींत तुला सर्व तण्हेचा आनंद लाभवा, अशीच आमची इच्छा आहे. तूं आपल्या मनाप्रमाणें वागलीस, यांत तूं काहीं चुकलीस असें मला वाटत नाही, आणि कोणीहि न्यायी मनुष्य तुला या कामीं दोष देईल असेंहि वाटत नाही. मी, तुला बरोबर ओळखतो. एका फ्रेंच माणसाशीं लग्न झालें म्हणून तूं फ्रेंच बनून

जाशील असें मला वाटत नाही. काहीं झालें तरी, तूं शेवटपर्यंत पोलिशच रहाशील, आणि तुझ्या मनाच्या कपाटांत आपल्या घराण्याचा अभिमान तेवत राहीलच राहील. आम्हीं घरांतलीं सारीं माणसें तुझ्यावर पहिल्यासारखीच प्रीति करीत राहूं आणि तुला आमच्यातीलच समजत राहू. देशाच्या आणि कर्तव्याच्या ओढीनें तूं पोलंडला परत यावेंस, पण भग्नप्रेमामुळे जन्मभर कष्टी होऊन बसावेंस, यापेक्षा पॅरिस शहरीं राहूनच तूं जन्मभर सुखी आणि आनंदित रहावेंस, हेंच मला बरें दिसतें. आता आपण येव-
टेंच करू कीं, आपण एकमेकांना पुन्हा पुन्हां भेटत राहूं. तुझ्या वाङ्निश्चित वराला माझा प्रीतिपूर्वक प्रणाम साग. त्यांना सांग कीं, लग्न झाल्यानंतर त्यांना आम्हीं आमच्या घरांतलेच समजत जाऊं. कसलाहि आडपडदा न ठेवता मी सागतो कीं, मी तुमचा मित्र वनेन, तुम्हींहि माझे मित्र वना. खुद तुझीं—माझ्या प्रियकर भगिनीचीं—मी सहस्र चुंबनें घेत आहे. तुला सुख, आनंद आणि यश याचा निरंतर लाभ होवो. '

नशीबाचा खेळ—

‘ थोड्याशा दिवसांनीं मीं माझ्या एका लहानपणच्या मैत्रिणीला लिहिलें कीं, ‘ .. हें पत्र पांचण्याच्या सुमारास तुझ्या मान्याचें नांव बदललेलें असेल. मी वॉर्सा येथें असताना, तुला ज्या गृहस्थाविषयीं मी बोलिल्यें होतें, त्यांच्याशीच माझे लग्न ठरलें आहे. स्वदेश सोडून कायमचें पॅरिस शहरीं रहावें याचें मला खरोखर अतिशय दुःख होतें. पण—पण मीं तरी थाला काय करावें ? हा सारा नशीबाचा खेळ आहे. त्यानेंच आम्हांला

एकत्र आणलें, एकमेकांशीं बद्ध करून टाकलें, आणि एकमेकापासून अलग होणें सर्वथा अशक्य करून टाकलें. मीं तरी हें काहीं सहजासहजीं ठरवलेलें नाहीं. वर्षभर माझा जीव दुग्ध्यांतच पडलेला होता. त्यांना काय उत्तर घावें हेंच मला कळेना. शेवटीं मी इकडचीच व्हावयाचें ठरविलें. पुढल्या वर्षी त्यांना घेऊन मी पोलडला येईन.'

आमचें शुभमंगल—

जुलै २६ हा माझ्या ब्रह्मचर्याश्रमाचा शेवटचा दिवस ठरला. माझ्या मैत्रिणी आणि माझे विद्यार्थी—मित्रसुद्धां मला चिडवून म्हणू लागले कीं, 'बाई, तुमच्या मुखावर आज विलक्षण काति झळकत आहे!' मग नीट वेणीफणी करून आणि लग्नाची चिरडी नेसून, घोरली बहिण ब्रोन्या हिला आणि इतर काहीं मित्रांना बरोबर घेऊन आम्ही लग्नाच्या ठिकाणीं निघालों. आम्हांला फारसे काहीं संस्कार करावयाचेच नव्हते. पेरी हे स्वतंत्र—मतवादी होते आणि मीं स्वतः धार्मिक कृत्याची सर्वच उठाठेव मागेंच सोडून दिलेली होती. आम्हीं दोघेहि कफळुक असल्यामुळें वकीलाचीहि काहीं जरूरी नव्हती! लग्नाचा समारंभ एका बगीच्यांतच झाला. माझे वडील स्कूलडोव्हस्की हे माझी धाकटी बहिण हेला हिला घेऊन वॉर्सा येथून आले होते. कन्यादान करतांना व्याख्यांना म्हणजे पेरी क्युरीच्या घडिलांना ते म्हणाले, 'माझ्या मेरीसारखी, प्रीतीला सर्वथा योग्य अशी सून तुम्हांला मिळत आहे. साऱ्या

जन्मात तिने मला एकदांही कधी उणे उत्तर केलेले नाही. ' अशा रीतीने आमचे शुभमंगल झाले.

आमचा मधुमास—

लग्न झाल्यानंतर मधुमासाचे सुख आम्ही हरतऱ्हांनी घेतले. सायकलवर बसून दोघे सगळीकडे हिंडू लागलो. थोडेसे कपडे आणि पावसाळी शगा सायकलला बांधून एकमेकांच्या प्रेमळ संगतीचा लाभ मनसोक्त घेण्यासाठी आम्ही रानावनांतून वाटेल तिकडे हिंडत राहिलो. बरोबरच्या दशम्या खाव्या, फळे तोंडी लावावी, रानातील हिरवळीवर गोष्टी करीत बसावे, इकडे तिकडे भटकता भटकता, एखादे उपाहारगृह भेटले तर रात्री तिथेच मुक्काम करावा, पुन्हा रात्रीच्या वेळी रानातील हिरवळीवर एकान्ताचे सुख घ्यावे, अशा मौजेत आम्ही बरेच दिवस घालवले. पेरींना रानातून फिरण्याचा छंद फार. या प्रसंगी तर, तो त्यांनी पुरापुरा भोगला. १८९५ चा हा उन्हाळा म्हणजे आमच्या लग्नाचा भ्रमन्तिकाल होता. रानावनांत फिरण्याची पेरी ह्याची हौस आतां प्रीतीच्या फोडणीमुळे अधिकच खुमासदार बनली होती. एका ठिकाणाचा कटाळा आला की पाय मारावे आणि दुसऱ्या एखाद्या कुंजात जावे, असे आम्ही कितीदा तरी केले. सायकल चालवण्याचा कंटाळा आला म्हणून आम्ही एकदां पायीच निघालो. पेरी पुढे चालले होते आणि मी मागून जात होत्ये. त्याच्यामागून जाण्यात मला कधी दमल्यासारखे वाटलेच नाही. आम्ही एकटेच असल्यामुळे आणि आपल्याला कोणी पाहील असा धाक नसल्यामुळे मी

माझा झगा वर खोंचून घेतला आणि म्हणाले की, ' पाय थोडे उघडे पडले तर पडले. ' माझ्या डोक्याला कांहींच नव्हते. एक पांढरी कंचुकी मी, घातली होती. पायातला बूट मात्र जाड-जूड होता. कमरेला एक कातडी पट्टा होता. त्याला एक सुरी लावलेली होती. खिशात थोडेसे पैसे आणि एक घड्याळ अशा थाटाने मी पेरींच्या मागोमाग चालव्ये होत्ये !

रेशमी निरगांठ—

ही मधुमासाची भ्रमन्ति होती खरी; पण पेरींच्या डोक्यातील शास्त्राम्यासाचे वेड अखंड चाललेच होते ! माझेहि मन अगदीच रिकामे होते असे नाही. मलाहि एका फेलोशिपच्या परीक्षेला बसायचे होते. जातां जाता आम्हीं एका लहानशा तळ्यापारीं आलों. भोंवतालीं जिकडेतिकडे बसूंचे वन माजलेले होते. पेरींना वनस्पतींची आणि प्राण्याची माहिती चांगलीच असे. या ठिकाणच्या कितीतरी वनस्पती आणि कितीतरी प्राणी त्यांनीं नांवाने ओळखले. मी या तळ्याच्या कांठीं सताड पसरव्ये आणि ते एका झाडाच्या ढोळीला रेलून पडले. आकाशातील दगांचा खेळ पहात असतांना मला किंचित् दुलकी लागली. इतक्यांत हाताला कांहीं गार लागले म्हणून ' पेरी, पेरी ' असे ओरडत मी किंचाळून उठव्ये. माझ्या तळहातावर एक वेडूक येऊन बसला होता ! तो आपण होऊन बसला नव्हता. तो पेरींनीं आपून ठेवलेला होता ! मी किंचाळतांच ते म्हणाले, ' काय झाले ? काय झाले ? तुला वेडूक आवडत नाही का ? ' मी म्हणाल्ये, ' आवडतो; पण

तो माझ्या हातात असताना नव्हे. ' मग पेरींनीं मुद्दामच माझा एक तळहात उलगडून त्याच्यावर तो बेडूक आणून ठेवला. पण तो तटकन् उड्याण करून निघून गेला. तळ्याच्या काठानें निघून आम्हीं आमची भ्रमन्ति पुन्हा चालू केली. मी माझ्या गळ्यात फुलाच्या माळा घातल्या होत्या आणि केसात राखड्या खोंवल्या होत्या. अशा प्रकारें मधुमासाची भ्रमन्ति सपवून आम्हीं घरी परत आलों आणि आमच्या पति-पत्नीत्वाच्या नात्याला रेशमी निरगांठ वसली.

नवें थाटलेलें विव्हाड—

आता आम्हीं एक निरालें विव्हाड थाटलें. घरांत उगाच इतकें थोरलें सामान आणावें, हें मला पसंत नव्हतें. वडिलांनीं आणि मामंजींनीं काहीं कोच, पलग बँभरे सामान देऊ केलें. पण आम्हीं दोघें आपापल्या प्रयोगशाळेंत काम करीत वसलों तर या सामानाची उस्तवास्त कोणी ठेवायची ? म्हणून आम्हीं त्यांना हें सामान नको म्हणून म्हटलें. विव्हाड पांचव्या मजल्यावर असल्यामुळें आमच्याकडे फारसें कोणी येतहि नसे, आणि नव्या जोडप्याचा थाटमाट काय आहे हें पहावें म्हणून कोणी आलेंच तर आमच्या टेबलावर प्रयोगांच्या उपकरणां-शिवाय सरें काहीं सहसा दिसत नसे ! १८९५ च्या नोव्हें-बरांत २३ तारखेला मी माझ्या भावाला लिहिलें, ' माझे सारें ठीक चाललें आहे. आमच्या प्रकृती चांगल्या आहेत. घराची मांडामाड अजून चालूच आहे; पण सामानसुमान मात्र फारसें

जमवलेलें नाहीं. एक मोलकरीण दिवसाच्या कांठीं तासभर मांडीं घांसण्यासाठीं आणि धुणेंपाणी करण्यासाठीं येते. बाकी सैपाक-पाणी व बाकीची ठेवरेव मीच करत्यें. आठदहा दिवसांनीं मामंजींच्या गांवाला आम्हीं जातो, तिथें ते आमची बडदास्त फार चांगली ठेवतात. आम्हांला दोघानाहि नाटकें वगैरे पहाण्याचा फारसा छंद नाहीं. ईस्टरच्या सुट्टींत मात्र कोठेंतरी जाऊन येऊं असें म्हणतो. '

१८९७ च्या मार्चच्या २ च्या तारखेला मीं आपल्या मैत्रिणीला लिहिलें, '....माझ्या वाढदिवसाचें पत्र पाठवावयास उशीर होत आहे. पण अलीकडे दोनतीन महिने मला बरें वाटत नाहीं. गेले दोन महिने तर मला सारख्या घेण्याच येत असत, आणि मी जरी प्रत्यक्ष आजारी दिसत नसल्यें तरी काम-धंदा नकोसा झाला आहे आणि मनाला उल्लासहि वाटत नाहीं. त्यांतच सासूबाईहि आजारी आहेत. '

जुलै महिन्यांत पेरी हे दुसरीकडे कोठेंतरी गेले होते. त्याना मीं लिहिलें, 'हवा बरी आहे; पण उकडतें फार; आणि तुम्हीं इथें नसल्यामुळें तर मला अगदीं चैन पडत नाहीं. सकाळीं आलां नाहींत म्हणजे संध्याकाळीं याल असें वाटतें आणि संध्याकाळीं आलां नाहींत म्हणजे सकाळीं पुन्हां वाट पहातें.' यावर पेरींनीं लिहिलें कीं, 'तुला बाळुतीं कसलीं पाठवावीं याचा मीं विचार करीत आहे.' माझे दिवस आतां अगदीं भरत आले होते. म्हणून पेरी परत आल्यावर मी जरी

त्यांच्याबरोबर पुन्हां एकदा सायकलच्या सहलीला गेल्ये तरी षोट
 दुखू लागल्यामुळे मी अर्ध्या वाटेतूनच परत आल्ये. सप्टेंबरच्या
 १२ तारखेला आमच्या गोजिरवाण्या मुलीचा—म्हणजे आय-
 रिंगचा जन्म झाला. '

जर्मन महाकवि गटे

[गटे या जर्मन कवीचें नाव आधल्याकडेहि आता चागलें महशूर बनलें आहे. याचा जन्म १७४९ सालीं झाला. कालिदासाचें 'शाकुंतल' नाटक वाचून हर्षनिर्भर झाल्यानें जो जर्मन नाचू लागला, असें आपण वाचतो, तो हाच होय. त्याचें शिक्षण लेप्झिग येथील महाविद्यालयात झालें. आधिभौतिक शास्त्रें, वाङ्मय आणि अखिल मानव्याचा विचार, या विषयावर त्याचें मन सारखें आसक्त असे. याच सुमाराला रूसोचें लिखाण प्रसिद्ध होत होतें. त्यातील विचारांनीं तेव्हाच्या युरोपातील लोकांचीं मनें अगदीं भाळून गेलेलीं होतीं. आजवर उत्पन्न झालेलें जीवनांतील कृत्रिम सोडून देऊन शुद्ध स्वाभाविकतेकडे वळावें, हा रूसोचा सदेश सर्वांना पटल्यासारखा झालेला होता. इतराप्रमाणे गटेलाहि वाटलें कीं, शास्त्र, कला आणि समाज यात आपण क्रान्ति करून टाकू.

आपल्या एका पुस्तकात त्यानें आपली संस्कृतीची कल्पना विशद केली. बुद्धि, भावना, इच्छाशक्ति या सर्वांचे व्यापार परस्पराशीं संगनमत राखूनच चालले पाहिजेत आणि आपल्या जीवितात निरनिराळ्या शक्तींचा परस्पराशीं उत्कृष्ट तोल राहिला पाहिजे; यालाच संस्कृति म्हणावें व जे कोणी असा तोल ठेवतात त्यांनाच सुसंस्कृत म्हणावें, असें मत त्यानें प्रतिपादलें. मानव प्राण्याची खरी प्रौढी ही आहे कीं, त्याला बाह्य परिस्थितीवर जितकी जास्त हुकमत ठेवता येईल तितकी त्यानें ठेवावी आणि तिच्या कब्जांत होतां होईतों त्यानें जाता कामा नये, हेंहि मत त्यानें आग्रहानें प्रतिपादिलें. वाङ्मय व कला यांवर त्यानें अनेक टीकाग्रंथहि लिहिले आहेत. पण त्याचा सर्वप्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'फॉस्ट' हें शोकपर्यवसायी द्विखंडा-

त्मक नाटक होय. जर्मनीच्या बाहेर तरी त्याची जी कीर्ति झाली आहे ती या नाटकामुळेच होय. तो इ. स. १८३२ साली वयाच्या चौव्याशीव्या वर्षी वारला. मरतांना 'जास्त कळावयास हवें, जास्त ज्ञान पाहिजे,' हे शब्द त्याच्या तोंडीं होते. जर्मन राष्ट्राला या कवीबद्दल मोठा अभिमान वाटतो.

'कविता व सत्य' हें एक आत्मचरित्रपर पुस्तक त्यानें लिहिलें आहे. यात त्यानें विविध विषयांवरील आपलीं मते सविस्तर सांगितली आहेत. खुद्द त्याच्या चरित्राची अशी फार थोडी हकिकत त्यात आली आहे परंतु, त्याला लागलेला प्रेमवेध, ठिकठिकाणीं विखरून का होईना, पण त्यानें फार खुलाशानें वर्णिलेला आहे.

गटेच्या मनावर प्रेमाचें अधिराज्य फार वर्षे चालू होतें. आणि त्याचीं एकमेकांपासून अलग अशी अनेक स्तबके पडतात. प्रस्तुतच्या लेखांत, त्यानें आपल्या आत्मचरित्रांत दिलेल्या प्रेमाचें स्वरूप त्याच्याच शब्दांनीं दिलेले आहे. या आत्मचरित्रात ठिकठिकाणीं आलेले सर्वच्या सर्व प्रेमप्रसंग मूळच्या विस्तारानें देणें शक्य नाहीं आणि अवश्यहि नाहीं. मूळ कथाभागांतील सर्व सुरस प्रसंग मात्र जसेच्या तसे दिलेले आहेत. त्यांवरून, ऐन तारुण्यात त्याला प्रेमाचा लागलेला पहिला वेध किती तीव्र पण मनोहर होता, हें दिसून येईल.]

मी पेटी ऐकायला गेलों—

एके दिवशीं माझा एक मित्र मला म्हणाला कीं, 'माझ्याबरोबर एका मित्राच्या घरीं चल. हा माझा सोबती मोठा व्यापारी असून धर्मसुधारक आहे. त्याच्या घरी आज

गाण्याची बैठक व्हावयाची आहे. ' वास्तविक पाहता, आता उशीर झालेला होता. पण मनात आलें कीं तें करावयाचें, या माझ्या संवयीला अनुसरून मी एकदम निघालों. मात्र जाताना झोकबाज पोषाख करावयाचें विसरलों नाहीं. तेथें जाताच, तळमजल्यांतील एका प्रशस्त खोलींत आम्हाला कोणी तरी नेऊन बसविलें. बरीच मंडळी जमली होती. थोड्याच वेळांत धरमालकाची एकुलती एक मुलगी पियानोजवळ येऊन बसली, आणि तिनें तो वाजवावयास आरंभ केला. मी अशाच ठिकाणीं बसलों होतो कीं जेथून तिचा चेहरा आणि तिच्या अंगाची एकदर ढव ही चांगली दिसावी. या मुलीच्या एकदर चाल-चलणुकींत अजूनही तिचें बालपण दिसून येत होतें. सभा बघून ती दबकली आहे किंवा तिला कोणाचा संकोच वाटत आहे, असें बिलकुल दिसत नव्हतें. तिचा हात मोठ्या शोभिवतपणें पियानोवरून सरसर फिरत होता. वाजवणें सपल्यावर मी ज्या बाजूला बसलों होतो तिकडे ती आली. आम्हीं एकमेकांना मान लववून नमस्कार केला. पण बोलणेंचालणें मात्र काहींच झालें नाहीं. पुन्हां वादनाला सुरुवात झाली आणि तें सपल्यावर मी थोडासा जवळ गेलों आणि फार सभ्यपणानें ' वाहवा ' असें म्हणालों. ' तुमची आणि माझी आताच ओळख होत आहे. पण याच वेळीं तुमच्या अगच्या या गुणाची ओळख झाल्यामुळे मला फारच आनंद होत आहे, ' असेंहि मी म्हणालों. प्रसंगाला साजेसें उत्तर तिनेंहि दिलें आणि आम्हीं दोघेहि आपापल्या जागेवर जाऊन बसलों.

तुम्ही येत जा—

ती माझ्याकडे न्यहाळून पहात आहे, हें माझ्या लक्षांत आलें. कोणी निरखून पाहूं लागलें म्हणजे थोडें कसेसेच वाटतें. पण आपल्याहि ठिकाणीं माणसानें मुद्दाम बघावें असें कांहीं असल्याशिवाय ही तरी आपल्याकडे कशाला बघेल, या जाणिवेनें मीहि खूपच होतो. पुढें मधून-मधून आमची दृष्टि एकमेकाकडे वळत असे. हळूहळू माझ्या मनांत या मुलीच्या संबंदानें मोठें मधुर पण सौम्य आकर्षण उत्पन्न झालें. त्या दिवशीं सध्याकाळच्या या समारंभांत अनेक बारीक-सारीक प्रकार व्हावयाचे होते; आणि हा त्याला, तो याला, असें इकडेतिकडे बोलावित असल्यामुळे मला तिच्याकडे जाण्याची संधि सांपडलीच नाही. या मंडळींचा निरोप घेतांना मुलीची आई मला म्हणाली, ' आतां आपण पुन्हा केव्हां तरी आलं पाहिजे. ' तिचे हे शब्द ऐकून मला फारच आनंद झाला. पण विशेष म्हणजे हें कीं, आईबरोबरच मुलगीसुद्धां म्हणाली कीं, ' तुम्हीं केव्हां तरी येत जा. '

मनोगतांची चर्चा—

अर्थातच, सत्रड काढून आणि आपण पुन्हां पुन्हां ' मुद्दामच जात आहों असें दिसूं न देतां, मी त्यांच्या घरीं पुन्हां पुन्हां जाऊं लागलों. त्यांचें भाषण मला मोठें सुखकारक वाटे.

त्यांत भावनांचा आविष्कार विशेषसा नसून बुद्धीची चमक मात्र दिसून येई. मी गेलों म्हणजे बहुधा तिची आई घरांत असे. अर्थात् सर्वजण मिळून पुष्कळ वेळ गमतीनें बोलत बसत होतो. केव्हां केव्हां ती एकटीच असे. तेव्हाहि तिच्याशीं मी बोलत बसत असें. पहिल्यापहिल्यानें आमचें भाषण बरें-वाईट, खरें-खोटें इत्यादि विषयासंबंधानेंच चाले. मग आम्हीं आमच्या भावनांविषयीं बोल लागलों. आपल्या नाजक मनोगताची चर्चा व्हावयाची म्हणजे एकमेकांनीं एकमेकांस आपलीं हृद्गतें सांगणें प्राप्तच झालें. थोडेसे दिवस गेले आणि एका अगदीं प्रशान्त समयीं आपल्या यौवनदर्शतील सर्व हकिकत तिनें मला सांगितली. तीवरून दिसून आलें कीं, अमुक एका दर्जाच्या कुळात जन्माला आल्यामुळें जे काहीं सामाजिक लाभ होतात, ते सर्व लिलीला झालेले आहेत आणि सर्व ऐहिक सुखें तिला लाभलेलीं आहेत. हळूहळू आपले भाऊ कसे आहेत, नातेवाईक कसे आहेत, हेंहि तिनें वर्णन करून सांगितलें, आणि आपला स्वतःचाहि थोडासा इतिहास सांगितला. प्रापंचिक विनयबुद्धीनें तिनें आपल्या आईविषयीं मात्र कांहींच सांगितलें नाहीं. आपल्या कांहीं वैगुण्याचाहि तिनें उच्चार केला आणि 'दुसऱ्याला मोह घालण्याची आपल्या अंगीं शक्ति आहे, याची मला थोडी-शी जाणीव आहे,' असेंहि ती म्हणाली. थोडें पुढें जाऊन तिनें सांगितलें कीं, 'जे मजवर मोहित झाले त्याची उपेक्षा करण्याची प्रवृत्तीहि पण माझ्या अंगीं आहे !' शेवटीं होतां होतां, आम्हीं मुख्य मुद्द्यावर येऊन ठेपलों.

नातेवाइकांची अडगळ—

ती म्हणाली की, 'तुमच्यावर मी माझी मोहिनी पसरली होती, पण या कार्मीं मला चांगलीच शिक्षा झाली. कारण तुम्हाला मोह घालता घालतां मलाच शेवटीं तुमचा मोह पडला !' तिच्या मनोगताचा हा उच्चार इतका शुद्ध नि अकृत्रिम होता की, या उच्चारानें तिनें मला सर्वस्वी अंकित करून टाकलें. आतां आम्ही एकमेकांस हवींहवींशीं झालों, आणि एकमेकांस भेटण्याशिवाय आम्हाला करमेनासें झालें. पण कित्येकदा असें होई कीं, आजवरचीं तिचीं म्हणून जीं कोणीं माणसें होतीं तीं तिच्याभोंवतीं रात्रीं इतका वेळपर्यंत बसून रहात कीं, मला तिची एकटीची गाठ पडणें मुष्कील होई. बरे; त्या घोळक्यात तिची गाठ पडून मला काय करायचें होतें ? या परिस्थितीचें मला फार दुःख होत असे....माझ्या मनाला एक चमत्कारिक हुरहुर लागून राहिली; आणि ती मला आवरता येईना. मला तिच्यावांचून चैन पडेना आणि तिला माझ्यावांचून चैन पडेना. पण त्यांच्या घरची राहण्याची तऱ्हाच अशी कांहीं होती, आणि तिच्या नातेवाइकांतील कांहीं लोक इतके नको तेव्हां मधें मधें करणारे होते, कीं दिवसच्या दिवस, अन् तासन् तास, तिची विशेष गांठ न पडतांनाच वाया जात.

लिलीच्या हाताचा झटका—

लिलीच्या अंगविक्षेपात एक मोठी गमतीदार लकब असे. ती एखाद्या टेबलाशीं बसलेली असावी किंवा समोर दुसरें काहीं सपाट पाठीचें असावें. अशा वेळीं जर कोणी

काहीं अमंगळ बोललें किंवा सांगितलें तर ती त्या टेबलावर हाताचा झटका मारीत असे. एकदां एक तिन्हाईत गृहस्थ तिच्या शेजारीच जेवावयास बसला होता; तो काहींतरी वेडेंवांकडें बोलला. त्याबरोबर, आपली प्रसन्न मुद्रा यत्किंचित्हि न पालटविता, तिनें आपला उजवा हात मोठ्या सफाईनें टेबलाच्या पृष्ठावरून बाजूला झटकला आणि या हाताच्या सुकुमार फटकाऱ्याच्या वाटेत जें काहीं आड आलें तें सारें तिनें टेबलाच्या खाली लोटून दिलें ! म्हणजे टेबलावर काहीं राहिलेंच नाही ...सुण्या, कांटे, वाढलेले पदार्थ .. तिच्यापुढेचें व शेजाऱ्याचेंहि.... चट्सारें खाली गेलें ! प्रत्येकजण दचकून पाहूं लागला. नोकरचाकर लगवगानें पुढें आले आणि काय झालें हें कोणाच्याच ध्यानात येईना. मात्र ज्याचें पुरतें लक्ष होतें त्यांना अगदीं आनंद झाला कीं, असल्या अमंगळ बोलणाराला चांगली थप्पड बसली. तिनें त्याला चूप बसविलें आणि तेंहि इतक्या सफाईनें ! तेव्हांपासून एखाद्या प्रसर्गी नापसंती दाखवावयाची असली म्हणजे आम्हीं लिलीचें अनुकरण करून उजवा हात सफाईनें झाडूं लागलों !

समाधान आणि खिन्नता—

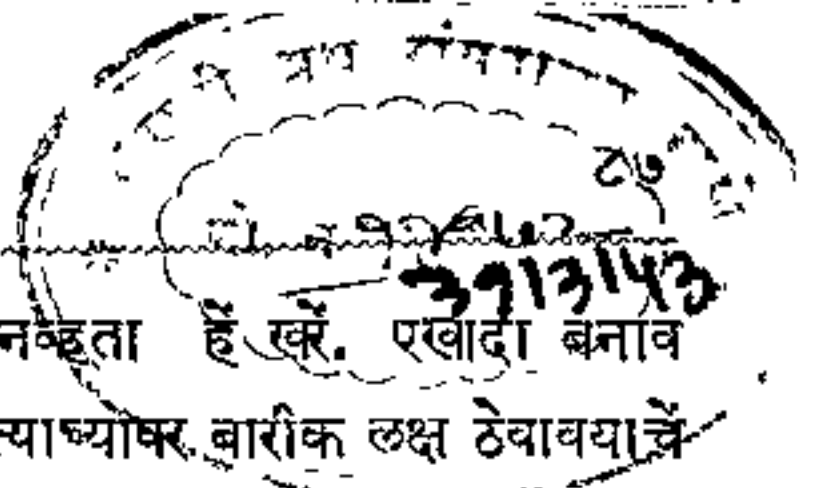
माझा जम चांगला बसत चालला होता; निदान बसत होता त्यापेक्षा तो जास्त चांगला बसत आहे असें मला वाटूं लागलें; आणि म्हणून या प्रकरणाचा एकदां जलदीनें निकाल लावावा असें मीं ठरविलें. कारण, लिलीचें व माझे नातें फारच आपुलकीचें आहे असें चारचौघांतहि स्पष्ट दिसून येई

व म्हणून तसेच रहाणे अवघड वाटू लागले. शिवाय सगळीकडे घडते तसेच आमचेहि झाले होते. आम्ही अजून एकमेकांना शब्द दिला नव्हता; पण आम्हांला एकमेकांच्या सगतीनें पराकाष्ठेचें समाधान झाले होते. आपण अतःपर एकमेकांना सोडून जाऊ ही कल्पनाहि आम्हाला शिवेनाशी झाली होती. आमची परस्परावर निष्ठाच उत्पन्न झाली होती.—या सर्वांचा परिणाम, म्हणजे मी अगदीं गंभीर बनत चाललों होतो; इतका कीं, मला शेवटीं थोडी खिन्नताच येऊ लागली. ती घालवण्यासाठीं जगाचे व्यवहार किती का सपक वाटेनात; पण मी त्यांत मनापासून लक्ष घालू लागलों.

कोणी एक स्त्री --

मी अशा प्रकारच्या चमत्कारिक पेंचात सापडलों असता, कोणी एक स्त्री आमच्या सहाय्याला आली. ती आमच्या ऋणानुबंध्यांपैकीच होती, आणि कोण माणसें कशांत कशांत गुंतली आहेत, त्याचें काय चालू आहे, इत्यादिकाचें तिला चांगलें बारीक ज्ञान असे. लिली लहानपणापासून तिला माहीत होती. इतकेंच नव्हे तर ती लिलीवर फार ममता करी. या बाईच्या स्वभावाला विशेष प्रकारचें अग्र आलेलें होतें. ती तोंडावरून मोठी गंभीर दिसे. तिची छबी थोडी पुरुषीच होती, आणि चालू लागली म्हणजे ती आपली पावलें ठांसून, मोजून आणि जलदीनें टाकी. मात्र उगाच, नाही तिथें उला-

जर्मन महाकवि गटे

दला करण्याचा तिचा स्वभाव नव्हता हें खरें. एखादा बनाव
जर वनत चालला असेल तर त्याच्यावर बारीक लक्ष ठेवावयाचें
आणि त्यावरून आपण काढलेली अनुमाने मात्र कोणास
सांगायची नाहींत, अशी तिची तज्ज्ञा असे. नेमकें पुढें
केव्हां व्हावें हें तिला हेरतां येत असे; आणि माणसाना निश्चय
करता येत नाहीं, पण निश्चय करायला मात्र हवा आहे असें
जेव्हां तिला दिसे, तेव्हां ती एवढ्या करारीपणानें त्या प्रसंगांत
येऊन दाखल होई, कीं आपल्याला हवें आहे तें घडवून आणल्या-
शिवाय ती कधींहि रहात नसे बधावयास गेलें तर अशा कामात
आपलें स्वतःचें काहीं साधावयाचें असें तिचें कांहींच नसे.
पण काहींतरी घडवून आणलें, जें कुचबलें होतें तें चालीस
लावलें, विशेषतः लग्नाचें कोठें काहीं चालत असेल तें जमवून
आणलें, एवढें आपल्या हातून झालें तर तिला आनंद वाटे.
पुष्कळ दिवस झाले, आमचें चलनचलन काय आहे आणि
आम्ही कोठवर येऊन थांबलों आहोंत, हें तिला कळलें होतें.
ती आमच्याकडे घरीं पुष्कळदां येई आणि आमचें हें प्रकरण
तिनें बारकाईनें पाहिलें होतें. तेव्हा तिच्या ध्यानात येऊन
चुकलें कीं, या पोरान्ची एकमेकावर खरोखरच प्रीति आहे आणि
म्हणून त्यांना प्रोत्साहन दिलें पाहिजे. तिला दिसून आलें कीं,
याचे बेत मोठे चांगले आहेत, पण हीं दोघें जितकीं निश्चयी
असावीत आणि आग्रही दिसावीत तितकीं दिसत नाहींत; आणि
म्हणून त्यांना थोडा हातभार लावला पाहिजे व हें सुरू झालेलें
छोटेंसें रम्य प्रेमप्रकरण होता होईतो जलदीनें पुरें केलें पाहिजे.

तिचें हुन्नर—

तिचा आणि लिलीच्या आईचा फार दिवसांचा लोभ होता. एकदां मीं तिची आमच्या घरच्या माणसाना ओळख करून दिली; आणि तेव्हांपासून आईला व बाबांना ती फार आवडू लागली. चालचलणुकींत ती थोडीशी तुसड असे. पण त्याचें कोणी वाईट वाटून घेत नसे. कारण, या तुसडपणाच्या जोडीला तिच्या अंगीं शहाणपण आणि हुन्नर हींहि असत. आमच्या इच्छा काय आहेत आणि आशा काय आहेत याची तिला पूर्ण माहिती होती. कांहींतरी घडवून आणीत असावें या तिच्या प्रवृत्तीमुळे या कामात पडावें असें तिला वाटू लागलें. थोड्यात बोलावयाचें म्हणजे, माझे आईबाप आणि ती याचा या बाबतींत एकविचार झाला.

आमचा वाड्निश्चय—

पुढें या स्त्रीनें आपलें काम कसें सुरू केलें आणि आमच्या मार्गातील अडचणी कशा दूर केल्या हें प्रत्यक्ष कळलें नाहीं. पण एके दिवशीं संध्याकाळीं ती आमच्याकडे आली, ती लिलीची संमति घेऊनच आली ! थोड्या भावनावश करारी आवाजानें ती म्हणाली, ' घाला हातांत हात आता. ' मी लिलीच्या समोर उभा होतो. मीं माझा हात पुढें केला. तिनें थोडेंसें काकूं केलें; पण हळूहळू तिनें आपला हात माझ्या हातांत घातला. मग आम्हीं एक दीर्घ निःश्वास सोडला. यावर आम्हाला प्रेमाचें भरतें आलें व शेवटीं आम्हीं एकमेकांस मिठी मारली.

वाङ्निश्चयाचे परिणाम—

परमेश्वराला हवें आहे तसें तो करीत असतो. पण त्याला काय हवें असतें याचा मात्र यांग आपल्याला लागलेला नसतो. माझे चरित्र विसंवादी घटनांनीं भरलेलें आहे. पण त्यातच हा वाङ्निश्चयाचा योग जमून आला याचें मात्र मला मोठें नवल वाटलें. माझ्या मनांत ज्या अत्यंत सुखद स्मृति आजहि जिवंत आहेत, त्यातील सगळ्यांत सुखाची स्मृति म्हणजे आलिंगनपूर्वक झालेल्या आमच्या वाङ्निश्चयाची होय. त्या प्रसंगाची आठवण झाली म्हणजे अजून मला हर्ष होतो. तो हर्ष व्यक्त करणें फार कठीण आहे; आणि तो मला असा कां वाटावा याची उपपत्तीहि मला सांगतां येण्यासारखी नाहीं. एकदां वाङ्निश्चय झाला म्हणजे पूर्वींचें सारें एकदम बदलतें; मनातले पूर्वींचे सारे विकल्प एकदम मावळतात; विरोधकल्पना आपापली संगति लावून घेतात. पूर्वीं मनात काय वाटेल तें उघडसून वर येत असे, तर्कशक्ति निरनिराळ्या इशारती देत असे, भावनांचा भलताच अंमल चालत असे, आणि विचारशक्ति अमुक मार्गानें जा असें सांगत असे.—या सर्वांचें एक मोठें चमत्कारिक संगर माझ्या मनात सदैव चालत असे; पण वाङ्निश्चयच झाल्याबरोबर हे सारे खटके एकदम मिटले, एक तऱ्हेचें सामरस्य उत्पन्न झालें. या सामरस्याचा कळस म्हणजे प्रत्यक्ष लग्न हें होय.—माझे हें लग्न झालेंच नाहीं; पण हा समारंभ नेहमींच मोठ्या डामडौलानें साजरा होतो. ज्या गोष्टी तरुण-तरुणींनीं एकमेकाशीं आर्षीं करू नयेत असें नीतिमत्ता सांगते,

त्या त्यांनीं अवश्य केल्या पाहिजेत, अशी आज्ञा धर्म करूं लागतो; आणि ज्या गोष्टी केल्याबद्दल पूर्वी शिक्षा झाली असती, त्या आतां अवश्य कर्तव्य होऊन बसतात !

तिचे खरे गुण कळले—

येथून पुढें माझ्या ठिकाणीं फार मोठा बदल घडून आला. आतांपर्यंत माझी प्रेयसी लिली ही केवळ सुंदर आहे, रेखीव आहे, आणि मोहक आहे, येवढेंच मला वाटत असे. पण आतां मला वाटू लागलें कीं ही एक फार गुणी आणि थोर स्त्री आहे; आणि म्हणून मी तिच्याशीं सौजन्यानें आणि आदरानें वागलें पाहिजे. तिचें सौंदर्य आणि तिचा प्रेमळपणा हीं अर्थात् पूर्वी होतीं तशींच राहिलीं; आणि तीं आतां माझ्याच मालकीचीं झालीं होतीं. पण तिच्या स्वभावाची थोरवी, तिचा आत्मविश्वास आणि तिची नेकी हे तिचे गुण तिच्यापाशींच राहिले. हेंच तिचें खरें धन होतें. परंतु अशी एक म्हण आहे कीं, 'कळसाच्या टोंकावर कुणालाच फार वेळ राहता येत नाही.' या पुराण्या म्हणीला फार खोल अर्थ आहे.

लोकांची दृष्टि—

आम्हां दोघाच्याहि आईबापांची संमति या वाङ्-निश्चयाला मिळाली होती. आणि ती जर मिळाली आहे तर आतां कशाचीहि जरूरी नाही, असेंच सर्वांनाच वाटत होतें. परंतु, एखादी ध्येयरूप गोष्ट प्रत्यक्ष व्यवहारांत उत्तरूं लागली म्हणजे, एक मोठा पैच उत्पन्न होतो. सगळें काहीं ठीक जमत

आहे असे वाटता वाटतांच, दुसरीकडे हा पेंच पडत चाललेला असतो. आपण मोठ्या खुर्षीत असतो, पण बाकीच्या जगाला आपले काय होय? त्याला आपली कांहीं दयामाया नसते. बरे—वाईट, व्यवहार्य—अव्यवहार्य अशा दृष्टीनेच तें आपल्याकडे पहात असते, आणि त्याचा निकाल पुष्कळदां बरोबर असतो. आपण लग्नाच्या घाईत असतो त्यामुळे आपल्या भविष्याची रचाई आपल्याला हवी आहे तशीच होत जाईल, असे आपण गृहीत धरून चालतो. पण एकदां प्रत्यक्ष काय तें घडूं लागलें म्हणजे आपली सुखस्वप्ने मराभर वितळू लागतात. आपल्या हातीं उप-जीविकेचें साधन पुरेसे आहे कीं नाहीं, याचा विचार नीट न करतां जे तरुण लोक लग्न करून बसतात, त्यांना परस्पर-मीलनाचें सुख फारसें मिळूं शकत नाहीं, आणि शेवटीं जनदृष्ट्या त्यांची फजीती होऊन जाते.

वडिलांची मूळ योजना—

मी कांहीं तरतूद केली होती, आणि मला वाटलें होतें, कीं ती पुरेशी होईल; परंतु माझी आशा सफल होण्याची वेळ जों जों नजीक येऊं लागली तों तों मला दिसू लागलें कीं, ही तरतूद पुरेशी नाहीं. मी भ्रमांतच होतो, कारण माझे मन वासनेनें भरून गेलें होतें. आतां माझ्या विचारातील विसंगति मला स्वच्छ दिसू लागली. शांतपणें पाहू लागलों तेव्हां आपले घर आणि आपली घराची परिस्थिति यांचा बारकाईनें विचार करावयास हवा असें मला वाटूं लागलें. वडिलांनीं आपल्या

भावी सूनवाईकडे लक्ष देऊन आपल्याकडून कांहीं एक व्यवस्था करून ठेवलेली होती; पण ही सूनवाई कशा प्रकारची असावी अशी त्याची कल्पना होती, कोण जाणे ! त्यानीं एक स्थळ ठरविलेलें होतें. ती मुलगी मोठी सौम्य, प्रेमळ, चुणचुणीत, सुंदर आणि गुणी होती. प्रीति करणारी पण वासनेनें बहकून जाणारी नव्हे. अशा प्रकारच्या मुलीच्या आधारेनेंच माझी संसाराची कमान उभी रहावयाची होती ! पण मी तर आता एक नवीनच दागिना संपादिलेला होता. अर्थातच, या दागिन्यावर आधारलेली माझ्या संसाराची कमान निराळी होणें ओघानेंच आलें. परंतु माझा मलाच या गोष्टीचा जितका उमज पडावयास हवा होता, तितका अजून पडला नव्हता; आणि तिला तर नव्हताच नव्हता. आतां तिला आपल्या घरीं आणलें पाहिजे या कल्पनेंत मी दंग झालों, तेव्हां मला कसें ना कसें दिसू लागलें का, ती आमच्या घराला नीट साजावयाची नाहीं. तिच्या भेटीला मी पुष्कळदां जात असें; जेवणाखाणाचे प्रसंगहि पुष्कळ होत. अर्थात् त्या प्रसंगांना शोभेसे वेगवेगळे डौलदार पोषाख करून मी जात असें. परंतु, माझ्या पोषाखापुरता कसाहि बदल मला जरी करता आला, तरी आमच्या घराच्या एकंदर धाटात बदल करता येणें कसें शक्य होतें? आमचें घर चांगलें शोभिवंत होतें. पण ती शोभा जुन्या काळची होती, आणि त्या घरांत गेलें म्हणजे कोणीहि असेंच म्हटलें असतें कीं, हे लोक पुराण्या वळणाचे दिसतात.

आमचे निराळे पंथ—

शिवाय, मी वडील—मातुश्रींची संमति मिळविली तरी—सुद्धां लिलीच्या आणि आमच्या कुटुंबांत मित्रभावाचें नातें आणि सख्यसंबंध वाढीस लागेनात. कारण, ती निराळ्या पंथाची होती, आणि आम्ही निराळ्या पथाचे होतो.—आणि धर्म एक असला तरी पंथ निराळे असल्यामुळें चालीरीतींतसुद्धा फार फरक पडतात; आणि जर त्या प्रेमळ मुलीनें आपल्या मूळच्या चालीरीती तशाच ठेवावयाचें मनांत आणलें असतें, तर आमच्या घरात तिचें जमलें नसतें; इतकी निराळी जागाहि नव्हती, आणि स्वतंत्रपणाहि नव्हता.

माझी बहिण—

येथें माझ्या बहिणीविषयी थोडेंसे सांगितलें पाहिजे. आमचें हें प्रकरण असेंच पुष्कळ दिवस लोंबत पडलेलें असतांना, मी एकदां माझ्या मेव्हण्याकडे म्हणजे बहिणीच्या घरीं गेलों. एकदरीनें आमच्या ताईचें फारसें बरें होतें असें म्हणतां येत नाहीं, त्यांत तिचाहि दोष नव्हता; तिच्या नवऱ्याचाहि नव्हता; आणि परिस्थितीचाहि नव्हता. ती स्वभावानें मात्र थोडी चमत्कारिक होती. स्वरूपाचें देणें तिला अगदीं बेताचेंच लाभलेलें होतें. पण ती स्वभावानें भारी कडक असे. तिला दुसऱ्याच्यासंबंधानें नेहमीं सहानुभूति वाटे; आणि दुसऱ्याला आपणासंबंधानें वाटावी अशीहि तिची अपेक्षा असे. तिच्या मनाची मशागत उत्तम तऱ्हेनें झाली होती आणि तिची बुद्धि व तिनें संपादलेली इतर कसबें हींहि वाखा-

णण्यासारखी होती. ती आणि मी एकाच घरांत वाढलेले होतो. आणि अर्थातच तिची इच्छा अशी असे की, आपल्या मावाचें आणि आपलें शेवटपर्यंत बरें रहावें. शिक्षण संपवून मी घरीं आलों; आणि मग तर आम्हीं एकमेकांपासून कधीं दुरावलोंच नाहीं. मनांत काय येईल तें एकमेकांना सांगवें, आणि बारीकसारीक गोष्टींचेंसुद्धां आपल्याला काय वाटतें तें एकमेकांना कळवावें, असें आमचें चालत असे. पुढें ताईचें लग्न झालें, आणि ती सासरीं गेली. पण मला मात्र नेहेमीं वाटे कीं ही एखाद्याची घरघनीण होण्याच्याऐवजीं मठांतील जोगीण होऊन बसली असती तर बरें झालें असतें. अशा या ताईच्या घरीं मी गेलों.

लिलीचा नाद सोड—

तिनें मला सांगितलें, 'तूं काय वाटेल तें कर, आणि लिलीशीं जडलेला संबंध तोडून टाक. वाङ्निश्चित होऊन तसेच फार काळपर्यंत लोंबत रहाणें मला बिलकुल पसंत नाहीं. माझे असेच झालें होतें. पण ह्याना लवकरच नोकरी लागली, आणि मग आम्हीं शुभमंगल करून टाकलें. तुझे तर अजून कुठेहि जमत नाहीं. म्हणून मी तरी तुला सांगतें कीं, तूं लिलीचा नाद सोडून दे.' लिलीविषयीं ताईचें मत फारच उंच झालेलें होतें. ती म्हणाली, 'ही लिली कशी वाढली आहे, तें पहा. तिला तियून काढावयाची आणि आपल्या या जुनाट वाड्यात कोडून ठेवावयाची, हें मला बिलकुल पसंत नाहीं. आपलें घर चालचलाऊ कामाला बरें आहे. पण मोठीं

मोठी माणस आली, तर त्यांना ' या बसा ' तरी कुठं करायंच, हा प्रश्नच आहे. शिवाय, तिला बाणून बसवायची कुठे ? तर एकीकडे बाबा, आणि दुसरीकडे आई. बाबा स्वभावाने ठीक; पण नेहेमी गप्प बसायचे, आणि बोलू लागलेच तर सारखा उपदेशाचा मारा चालू ठेवायचे. आणि आपली आई, बापडी नेहेमी कामात असायची. तिला कुणी हूं म्हटलेलं खपायचं नाही. फार जालं तर, शिवत, टिपत बसेल आणि भोंवतालच्या चार पोरीवाळी जमा करून गुजुगुजु गोष्टी करील. ' ताईचें हें म्हणणें अगदीं खरें होतें.

तिच्या घरून परत आल्यावर, तिला मीं लिलीविषयीं पुष्कळ पत्रें लिहिलीं, आणि तिच्या आवडीनिवडी, तिची चालचलणूक यांचा बारीकसारीक तपशीलसुद्धां मीं लिहून धाडला. प्रेमिकाचा वाचाळपणा हा माझ्या ठिकाणींहि भरपूर होता, आणि तो सगळा मीं पत्रांत उतरलेला होता. तिनेंहि आपल्या पहिल्याच घोरणानें मला प्रत्युत्तरे लिहिलीं. अर्थातच माझे व लिलीचें नातें थोडें थोडें दुरावूं लागलें.

प्रेमाचें वादळ—

एखाद्या वेळीं माझे प्रेमाचें वादळ जोरानें उठे, आणि मग लिलीविषयीं मीं एखादी कविता करून टाकी. पण होतां होतां, लिलीच्याहि हें सर्व ध्यानांत आलें. आणि माझ्या घरची राहणी आणि मतें हीं आमच्या लग्नाच्या आड येत आहेत, असें तिला चक्क दिसूं लागलें. तिच्या प्रेमाचीं माणसें तिला सांगूं लागलीं

कीं, 'बाई ग, ही अशी अडचण आहे. त्यांच्या घरची राहणी निराळी, तुझ्या घरची राहणी निराळी.' यावर लिलीने उत्तर केले, 'त्यांच्यावर माझे इतके प्रेम आहे कीं, ते जर घरातून बाहेर पडणार असतील, तर मी घरदार सोडून त्यांच्याबरोबर जाईन. आम्ही अमेरिकेला जाऊन संसार घाटू.' ही तिच्या प्रेमोत्साहाची भाषा जेव्हा माझ्या कार्नी आली, तेव्हा खरे म्हटले तर, मला आनंदच वाटावयास हवा होता, आणि माझी आशा भरारत जावयास हवी होती. पण माझ्या कानावर तिच्या या शब्दांचा परिणाम झालाच झाला. मी मनांत म्हणालो, 'अमेरिकेत काय माती आहे ! तिथे कशाचा कशाला मेळ नाही; आपण तिथे रहाणार कुठे आणि करणार काय ! उलट आमचे वडिलार्जित घर सुंदर असून, तिच्या घराच्या जवळच आहे.' पण मी आशा सोडली नाही.

इकडे ताईचीं मात्र पत्रांवर पत्रे येत असत. आणि दर पत्रांत तिचे सागणे हे कीं, 'लिलीचा संबध तोडून टाक.' अशा प्रकारे महिन्यामागे महिने गेले. भोंवतालचे लोकहि म्हणू लागले, कीं असल्या लग्नात काय आहे ! टीं आमचे हे लग्न कोणालाच नको असल्यामुळे आम्हां दोघानाहि अडचण वाटू लागली, आणि आम्ही दोघानीं एकट्यानेच भेटणे सोडून दिले. पण, चारचौघात कोठे भेट झाली तर मात्र आम्ही एकत्र बसून बोलत होतो. अशा वेळींच, माझ्या घीराची खरी कसोटी लागत असे.

प्रेमिकांचा गराडा—

पुढें एकदां असें झालें कीं, लिलीच्या वडिलाच्या घरीं कसला तरी जगीं समारंभ झाला. खूप पाहुणे जमा झाले होते. लहान—मोठे, तरणे—म्हातारे, छानछोक—सम्य अशा लोकांचा जणूं बाजारच भरला. जो तो लिलीच्या भोंवतीं घुटमळूं लागला. कारण, लिलीचें रूप अतिशय मोहक होतें. या पाहुण्यांत कोणी चांगले रूपसपन्न असून ते घरचेहि चांगले श्रिमंत होते. अशा मेळांत लिली सांपडल्यानें ही मला आंचवलीं कीं काय असें मला वाटूं लागलें. पण अशा गर्दींत-सुद्धा, ती मधूनमधून माझ्याकडे पाही, थोडेंसें बोले आणि हें असेंच चालावयाचें असें म्हणे. मला भारीच मनस्ताप होई. तो सहन होईनासा झाला म्हणजे उतारा म्हणून मी माझ्या कवितांकडे वळें.

मनाचीं शकलें—

होता होता, मला पटून चुकलें कीं, लिलीचा संबंध आता तोडलाच पाहिजे. पण बुद्धीला हें पटलेलें असलें तरी प्रीति माझ्या कानांत सांगे कीं हें तुझें पटणें बरोबर नाहीं. लिलीच्या मनाचीहि अवस्था हीच झालेली होती. पण तिनेंहि माझा निरोप घेतला नाहीं. या जजाळातून बाहेर पडण्यासाठीं मी प्रवासाला निघालों. पण जों जों दूर जावें, तों तों लिलीचें स्मरण अधिकच व्हावें, असें होऊ लागलें. प्रवासांत होतो, तोपर्यंत लिली आणि आपण दुरावलों आहों, हें मला दिसतच होतें. पण तिचा आणि माझा वाङ्निश्चय मोडला आहे, हें मात्र

मला अजून खरे वाटत नव्हते. आशा, इच्छा, स्मृति, यांचे काहूर माझ्या मनांत चाललेले होते. परत आल्यावर आमची गांठ कोठेतरी पडेच आणि ती पडतांच, माझी प्रेमाची ऊर्मि अधिकच जोराने उसळून येई. पण, आतां हिचा व आपला संबंध उरला नाही, या जाणिवेने माझ्या मनाची शकले उडून जात.

इझाडोरा डंकन

[इझाडोरा डंकन ही एक अमेरिकन नर्तकी होती. 'अन्नाला महाग झालेलें हें डंकन कुटुंब अमेरिकेंत इझाडोराच्या नाचानें प्रसिद्धीस आल्यावर ती युरोपांत गेली; आणि लंडनपासून अथेन्सपर्यंत सर्व मोठमोठ्या शहरांत तिनें आपल्या नृत्यकौशल्यानें प्रेक्षकांना चाकित करून सोडलें. निरनिराळ्या पौराणिक कथा नृत्यरूपानें वठवून दाखविण्यात या स्त्रीनें विलक्षण प्रतिभा प्रकट केली. तिचें सौंदर्यही अप्रतिम होतें; आणि तिची शरीरयष्टी नर्तनाला सर्वथा योग्य होती. मोठमोठाल्या शहरांत प्रयोग झाल्यानंतर तिनें नर्तन-विद्येची एक शाळा सुरू केली. कलेच्या ऐन भरांत असताना १९२७ सालीं ही नर्तकी मोटारचा अपघात होऊन मरण पावली. सान्या युरोपला नाचाचें वेड लावणाऱ्या या बाईला जन्मभर प्रेमाचें वेड लागलें होतें. आपल्या या वेडाच्या उपशमात तिनें जीं कृत्ये केलीं, तीं सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. नाचाच्या बळावर तिनें पैसा खोऱ्यानें ओढला, आणि उपभोगांच्या फंदांत ती तिनें पाण्यासारखा खर्च केला. असल्या या बेगुमान आणि बेभान बाईचें आत्मचरित्र मात्र सामाजिक दृष्टीनें वाचण्यासारखें आहे. लग्नस्थेचा तिनें जन्मभर तिटकाराच केला; आणि निष्ठा शब्दाची तिनें केवळ हेटाळणी केली. १९२८ सालीं हें तिचें आत्मचरित्र प्रसिद्ध झालें. जगाच्या वाङ्मयात जी थोडोशी आत्मचरित्रे दिलखुलासपणें लिहिलेलीं म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्यातच या आत्मचरित्राची गणना होते. त्यातला जैवढा भाग आपल्या प्रस्तुतच्या विषयाला त्यातल्या त्यांत लागू आहे, तेवढा सारांशरूपानें येथें घेतलेला आहे.]

माझा वहींतला इतिहास—

एकदां आमच्या मास्तरिणीबाईंनीं आम्हां सर्वांना आपापला इतिहास लिहिण्यास सांगितलें. मी लिहिलें कीं, मीं पांच वर्षांची असतांना आम्हीं नं. २३ च्या रस्त्यावर रहात होतो. आम्हांला घरभाडें देतां येईना म्हणून घरमालकानें आम्हांला हुसकावून लावलें. तेथून निघून आम्हीं १७ नबरच्या रस्त्यावर आलों. पण तेथलेही भाडें देतां येईना म्हणून घरवाल्यानें आम्हाला तेथूनही बाहेर काढलें. पुढें असेंच आणखी दोन घरात गेलों; पण हातात पैसे नसल्यामुळें कोठेंच रहातां येईना. बाईच्या सांगण्यावरून मी हें आत्मचरित्र वाचून दाखवूं लागलें, तेव्हां बाई अतिशय रागावल्या. त्यांना वाटलें कीं, ही काहींतरी मस्करिनें लिहीत आहे. त्यांनीं मला हेडमास्तरिणीकडे पाठविलें. या रस्त्यावरून त्या रस्त्यावर, त्या रस्त्यावरून पलीकडच्या रस्त्यावर, अशीं दहावीस रस्त्याचीं नावें माझ्या निबंधांत पाहिल्यावर, ही मुलगी खट्याळ असावी असें त्यांनाही वाटलें. म्हणून त्यांनीं माझ्या आईला बोलावणें धाडलें; व ती आल्यावर तिला तो माझा निबंध वाचावयास दिला. तो वाचू लागतांच, गरीब विचाऱ्या आईला मडमडून आलें आणि ती मुख्य बाईना म्हणाली, 'बाईसाहेब, मुलीनें यात काहींहीं खोटें लिहिलेलें नाहीं. आमची अशीच दैना चालू आहे. आम्हीं या शहरांत एकाद्या भटक्या जातीसारखे राहतों.'

मी जन्मतःच नाचरी—

आम्हीं अशा या विपत्तीत वादत होतो, तेव्हा, इतक्या लहानपणातच नाचायला शिकारें असें मला वाटू लागले. नाचणें मला जन्मतःच येऊं लागलें होतें; आणि मी चांगली धटुकलीही होतें. पुष्कळदा असें होई कीं भटारखान्यांतून पाव आणायला जवळ पैसे नसत तेव्हा, आई मलाच भटारखान्यात धाडी. उधार मागायला ही पोरगी बरी आहे, असें ती म्हणे. माझीं बाकीचीं भावंडे लाजाळू असून, मार्गे मार्गे करीत. मी मात्र त्या भटारखान्यांत जाई; आणि नानाप्रकारच्या गमतीदार वाकुल्या तेथील मालकापुढें करून उधा व घेऊन येई. पण येताना सुद्धा मी नाचत नाचतच येत असें.

प्रेमाचें वेड—

इळूइळू मी व माझ्या बहिणींनीं मिळून नाच शिकवण्याचा वर्गच सुरू केला. या वर्गांत चांगलीं मोठालीं मुलें येत असत. त्यांत एक तरणासा डॉक्टर होता आणि एक औषधे विकणारा होता. हा औषधे विकणारा इतका देखणा होता कीं, बोलायची सोय नाही! आणि त्याचें नावही मोठें गोड होते—व्हरनॉन् ! मी या वेळीं केवळ अकरा वर्षांची हे तें. पण थोडीशी प्रौढ दिसे. मला या व्हरनॉन्चें त्या वयांतही वेडच लागलें. त्यावेळीं व्हरनॉन्च्या हें ध्यानांत आलें होतें कीं नाहीं कोणास ठाऊक ! आणि मी तर इतकी लहान होतें कीं, 'माझे तुमच्यावर प्रेम आहे' असें म्हणण्याची मला लाज वाटू लागली. मी त्याच्याबरोबर कोठें कोठें नाचाला जाऊं लागलें.

रात्रच्या रात्रही मी त्याच्याबरोबर नाचें; आणि मग, जणू कांहीं आपल्या हातावरच उचलून घेऊन, तो मला घरी आणून ठेवी.

दिवसां तो दुकानांत औषधें विक्यावयास बसे. आमचें घर तेथून कितीतरी लांब होतें. पण मी मैलच्या मैल चालावयाची, आणि त्याला दुकानात बसलेला पाहून आणि रस्त्यावर थोडीशी घेताळून मी परत यावयाची. एकाद्या वेळीं मी त्याला बाहेरूनच विचारी, 'तुम्ही इथं रहाता वाटतं ?' होता होतां, मी त्याच घर हुडकून काढलं; आणि संध्याकाळच्या वेळीं मी त्याच्या घरापुढून मुद्दामच जाऊं लागलें. त्याच्या खिडकीतून बाहेर येणारा उजेड पाहूनही माझे समाधान होत असे. हा प्रकार किती दिवस तरी चाललेला होता.

दोन वर्षे झालीं आणि एके दिवशीं पाहतें तों या व्हरनांनची लग्नपत्रिकाच आमच्या घरीं आली ! एका कोठल्याशा मुलीशीं त्याचें लग्न ठरलेलें होतें. हा प्रकार पाहून माझ्या मनाची काय तळमळ झाली असेल ती माझी मला माहीत. लग्न लागलें; आणि तो देवळातून बाहेर पडला. अर्थातच त्याची बायको त्याच्याबरोबर होती. तिला पाहिल्यावर मी आपल्याशीं म्हटलें, 'काय नवरी निवडली आहे पण !' ही पोरगी अमर्दीच कुरूप होती. तेव्हांपासून मी पुन्हां त्याच्याकडे गेलें नाहीं.

त्याची नकटी बायको—

पुढे पुष्कळच दिवसांनी, मी मोठी नर्तिका म्हणून गाजू लागल्यावर, आमच्या नृत्यगृहाच्या वेषशाळेत एक गृहस्थ आला. हा अगदी तरुण असून सुस्वरूप होता. त्याच्या डोक्यावरचे केस मात्र पाढरे सफेत झालेले होते. मी त्याला एकदम ओळखले. तो व्हरनांत्र होता. आता इतके दिवस मध्ये गेले होते. लहानपणच्या आपल्या प्रेमभावनेविषयी कांहीं बोलले तर याला मौज वाटेल असे मला वाटले. पण मी बोलू लागतांच तो एकदम दचकला; आणि आपल्याच बायको-विषयी बोलू लागला; आणि बायको म्हणजे कोण तर ती नकटी पोरगी ! ती अजूनही जिवंत आहे आणि हा गृहस्थ शुद्ध एकपत्नी-व्रताने वागतो. कांहीं काहींजण किती भोळे म्हणजे मूर्ख असतात, त्याची प्रचीति मला आली. हा माझा प्रेमाचा पहिला झटका होय. मला प्रेमाचे वेडच लागले. आणि तेव्हांपासून सगळ्या जन्मभर मी प्रेमवेडीच रहात आले आहे.

नवा प्रियकर —

गरीबीने आम्हांला खाल्ले होते. आम्हीं कसे जगत होतो आणि आम्हांला कोणी जगविले हे एक आईला माहीत की आम्हाला माहीत. नृत्यांतून कांहीं पैसा निघाला म्हणून आम्हीं शिकंगोला गेलो. येथे एके दिवशी बरेच कलावत जमा व्हावयाचे होते. अंबर या नावाच्या एका संपादिकेच्या ओळखीने मी या कलावताच्या सभेला गेले. जमलेल्या लोकांत मिरोस्की या नावाचा एक पोल-म्हणजे पोलंडचा रहिवासी

होता. हा सुमारे पंचेचाळिस वर्षांचा असावा. याच्या डोक्यावर तावड्या कुरळ्या केसाची बरीच दाढी झालेली होती. याची दाढीही लाल होती. आणि याचे पाहणे रोखाचे असून डोळे निळे-घारे होते. हा बराच वेळपर्यंत एका बाजूला बसून पाइप ओढीत ओढीत सभेच्या कामाकडे पहात होता. याने माझा नाच पाहिलेला होता. नर्तनांतील माझे ध्येय काय आणि त्यासाठी मी काय करते हे त्याने बरोबर ओळखले होते. याची आमची चागली ओळख झाली. हा कवीही होता; आणि चित्रकारही होता. शिर्कगो शहरात हा काहीं थोडासा धंदा करीत असे. पण त्याच्यावर त्याचे तितकेसे भागत नसे. मी तर काय, लहानशी छोकरीच होत्या. पण या मिरोस्कीच्या मनात माझ्याविषयी अशी काहीं प्रीति उत्पन्न झाली, कीं तो केवळ वेहोषच होऊन गेला. तो मला रानावनांत फिरावयास घेऊन जाऊ लागला. आमच्या आईला याचा अर्थ कळला नाही; आणि मलाही कळला नाही. शेवटीं एके दिवशीं त्याचा संयम सुटला; त्यानें माझे चुंबन घेतले आणि मला विचारिले, 'तू माझ्याशी लग्न करतेस का?' मलाही वेडीला असे वाटले कीं, आपलीही त्याच्यावर प्रीतीच आहे. पण, इतक्यांत आमचा मुक्काम शिर्कगोहून हालला आणि आम्हीं न्यूयॉर्कला निघून गेलो.

रंगभूमीवर प्रवेश—

तेथे एक नाटक व्हावयाचे ठरले; आणि या नाटकांत काम करावयाचे मी पत्करले. मे या नांवाचा एक गृहस्थ

नायकाचें काम करणार होता. नाटकात असा एक प्रसंग होता कीं, मीं या नायकाचें तीन वेळा चुंबन घ्यावें. आमची रंगीत तालीम चालू झाली; आणि मी त्याचें चुंबन असें जोरानें घेतलें कीं, त्याच्या पाठव्या गालावर माझे लाल ओठ स्पष्ट उमटले. नायक इतका सतापून गेला कीं, त्यानें काडकन् माझ्या कानफडात भडकावली. रगभूमीवर माझा प्रवेश अशा या समारभानें झाला.

लवाड प्रियकर—

नाटक कंपनी घेऊन येतां येतां आम्हीं शिकंगोला आलों. तेथें येताच, मिरोस्कीची आणि माझी पुन्हां गांठ पडूं लागली. ज्या दिवशीं रंगीत तालीम नसेल, त्या दिवशीं आम्हीं रानात फिरावयास जात असू—तेव्हां मला दिसून आलें कीं, मिरोस्की हा फार बुद्धिमान माणूस आहे. 'एक दोन महिने गेले आणि आम्हीं न्यूयॉर्कला जावयास निघालों, तेव्हां मिरोस्कीचें व माझे असें ठरलें कीं, त्यानें आमच्या मागोमागं न्यूयॉर्कला यावें, व लागलीच आमचें 'शुभमगल' व्हावें. हें सारें आईच्या कार्नी गेलें. म्हणून तिनें चौकशी केली. तेव्हा बाहेर आलें कीं, या भल्या गृहस्थाचें लग्न झालें आहे; आणि त्याची बायको लडन येथें आहे. आई रागावून म्हणाली, 'कारटे, तू आतां तरी याचा छंद सोड.'

तांडेलाची याचना—

नृत्यावर पैसे मिळवावे म्हणून आम्हीं इंग्लंडला जावयाचें ठरविलें. आमच्यापाशीं पुरेसे पैसे नव्हते. तेव्हा एका

पुरांच्या जहाजावरची तिकिटें आम्हीं काढलीं. खारावलेलें चोडेंसें मांस आणि भात्याणासारखा लागणारा चहा एवढ्यावर आमचा गुजारा चाललेला होता. आम्हीं आमचीं नांवे मुद्दामच बदललीं होतीं. माझें नांव मॅगी ओ गॉर्मन असें ठेवलें होतें. जहाजाचा तांडेल एक आयरिशमन होता. तो माझ्याशीं एकटाच बोलत बसला असला म्हणजे म्हणे, 'मॅगी ओ गॉर्मन, वूं नाहीं म्हणूं नकोस ! मी तुला चांगला नवरा शोभेन.' ही त्याची टकळी ऐकत ऐकतच आम्हीं लंडनला येऊन पोहोंचलों. लंडनमध्ये कोठें टेकावयाचें हा प्रश्न होता. शेवटीं, थापा देऊन एका अतिशय श्रीमंत वसतिगृहांत एक रात्र आम्हीं फार सुखानें काढली. यथेच्छ खाल्लें; प्यालों; रात्रभर गाथागिरद्यांवर लोललों; आणि पहाटेचे उठून, पैसे न चुकते करतां, तेथून सुंबाल्या केला !

माझी बोलवण—

गावातल्या काहीं श्रीमतिणींना कळलें कीं, एक नर्तकी फेरगी येथें आली आहे. या श्रीमंत बायांची एक संस्था होती आणि तिला एक 'धर्मार्थ' खेळ हवा होता. मलाही माझी जाहिरात व्हायला हवी होती. नाचाची जाहिरात फडकली. तिकिटें त्रिकावयास दरवाज्यावर बसलेल्या बाईसाहेब आत आल्या; आणि पैशांनीं भरलेली थैली मला त्यांनीं दाखवली; पण मला मात्र त्यांतील छदामही मिळाला नाहीं. पोटांत कावळे ओरडत होते; पण त्यांनीं एवढ्यावरच भागविलें. येथें मला कळलें कीं, मिरोस्की मरण पावला आहे. मला इतकें वाईट

वाटलें कीं, त्याचें छायाचित्र आणि त्याचीं पत्रें हीं जवळ घेऊन मी निजुं लागलें. पुढें तीं मीं एका टुकेंत ठेवून दिलीं.

नवी मूर्ति—

लंडनमध्ये माझी थोडी प्रसिद्धि झाल्यावर मिसिस विन्-डॅम् या एका खानदानीच्या बाईनें आपल्या घरींच माझा नाच ठरविला. या प्रसंगीं लंडनमधील बहुतेक सारे कलावंत आणि साहित्यिक जमा झाले होते. इथें माझी अशा एका माणसाशीं गांठ पडली कीं, ज्याचा माझ्या जीवितावर विलक्षण परिणाम झाला. चार्ल्स हॅली हा गृहस्थ त्या वेळीं सुमारे ५० वर्षांचा असावा. कपाळाची पट्टी थोडी पुढें आलेली; आणि तिच्या-खालीं डोळ्यांचीं सुंदर भिंगे बसवलेलीं; नाक तर एकाद्या विजयी रोमन वीरासारखें; नाजूक जिवणी आणि शरीराची उंच व सडपातळ काठी; तिला आलेला किंचित् वाक, करड्या केसांचा मध्यावर भांग, त्याची कानांवर आलेलीं झुलपे आणि त्याची नितान्त मनोहर मुखश्री—असा हा माणूस पाहून माझ्या भेटीसाठीं उत्सुक झालेल्या सर्व तरुण लोकांना बाजला सारून मी थेट त्याच्याकडेच गेलें. या पन्नाशीला आलेल्या माणसाची मूर्ति माझ्या मनात अशी ठसली कीं, मी विद्वच होऊन गेलें.

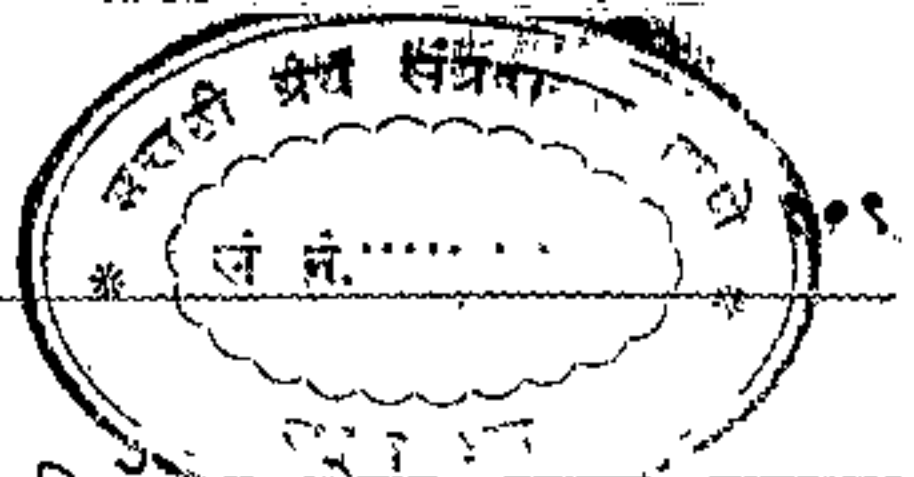
यानें मला दुसऱ्या दिवशीं चहाला बोलावलें. हळूहळू आमची मैत्री वाढतच चालली; आणि त्याच्या घरीं मीं गेलें नाहीं असा एकही दिवस गेला नाहीं. पुढें यानें आपल्या घरीं माझा नाच ठरवला; आणि या प्रसंगीं वृत्तपत्रांनीं माझ्या

नाचाची अशी तारीफ केली की, मला जिकडून तिकडून आमंत्रणें येऊं लागलीं; आणि एके दिवशीं तर मिसेस् रोनाल्ड याच्या घरीं, प्रिन्स ऑफ वेल्स—पुढें झालेला किंग एडवर्ड—याच्याशीं माझी ओळख करून देण्यात आली.

कवीची सलगी—

पुढें एके दिवशीं एका कवीची आणि माझी ओळख झाली. हा नुकताच पदवीघर झाला होता. याचा आवाज मृदु होता आणि डोळे स्वप्नाळू होते. रोज रात्रीच्या वेळीं बरोबर दोनचार पुस्तकें घेऊन तो माझ्याकडे येई; आणि कोट्स, ब्राऊनिंग, शेझेटी, ओस्कर वाइल्ड याच्या कविता तो मला वाचून दाखवी. मोठ्याने वाचून दाखवण्याची त्याला फार हौस वाटे; मलाही त्याचें तें वाचन भारीच आवडू लागलें. घरात आई होती; तीही कवितेची भोक्ती होती. पण हें कवितेचें वाचन तिला इतकेंसे आवडत नसे. कांहीं वेळानें आईला झोंप लागे. आणि मग हा कवि—डग्लस आइन्सली—हलकेंच मान पुढें करी, आणि माझें नाजूक चुबन घेई. ही त्याची मैत्री मला मोठी सखावह होत असे.

आइन्सली आणि चार्ल्स हॅली या दोघाच्या पलीकडे मी दुसऱ्या कोणाकडेही फिरकत नसें. सामान्य प्रकारचीं कितीतरी तरणीं पोरें माझ्या मागे लागलेलीं असत. त्यांना वाटे कीं हिला भेटावें, फिरावयास न्यावें. पण माझी वागणुकीची तज्हा अशी उच दिमाखदारीची असे कीं, तीं बापडीं माझ्यापुढें दिपून जात.

त्यांचा मत्सर—

आइन्सली आणि हॅली या दोघांत हळूहळू मत्सराचा प्रादुर्भाव झाला. कवि म्हणजे कीं, ' हा थेरडा तुझ्याकडे आलेला तुला कसा खपतो कोणास ठाऊक ! ' आणि हॅली म्हणजे कीं, ' तुझ्यासारखी बुद्धिमान मुलगी, तुझे त्या माकडाच्या ठिकाणीं मन कसें रमते, कळत नाही ! ' पण चमत्कार असा कीं, मला त्या दोघाचीही संगत अत्यंत सुखप्रद वाटे; आणि आपलें खरें प्रेम कोणावर आहे याचाच निकाल मला करतां येईना. हें प्रेमप्रकरण तितकेंच राहिलें; आणि आम्हां पुढें परिसला निघून गेलों.

नवा प्रियकर—

तेथें तर माझ्या नर्तनाची तारीफ इतकी होऊं लागली कीं, मला स्वर्ग ठेंगणा झाला. एकदां एका श्रीमंताच्या घरीं पॅरिस शहरांतील सारे शेलके लोक जमा झालेले होते. माझ्या नाचानें हे जवळ जवळ बेफामच बनले; आणि नाच चालूं असतानाच माझ्यावर त्यांनीं स्तुतीचा वर्षाव केला. नाच संपल्यावर माझ्यावर फुलाचा वर्षाव झाला आणि जो तो माझ्याजवळ येऊन माझे अभिनंदन करूं लागला. यांत तीन माणसांनीं माझ्याशीं जरा जास्त लगट केली. तिथे सारखेच सुस्वरूप नव्हते. पण नवलाची गोष्ट ही कीं, अंगानें किरकोळ दिसणाऱ्या, फिकट चेहऱ्याच्या, गोल तोंडाच्या आणि चष्मा लावणाऱ्या अँडर बोनिक नांवाच्या त्यांतील एका माणसावर माझे मन बसलें. माणसाचें मन तरी काय चमत्कारिक असतें पहा !

दुसरे दोघे याच्यापेक्षां कितीतरी देखणे होते. पण हा अँडरच मला जास्त आवडू लागला. हा गृहस्थ लेखक असून फ्रेंच भाषा फार चांगली लिहित असे; आणि मलाही आता थोडे थोडे फ्रेंच येऊं लागलें होतें. रोज रात्रीच्या वेळीं हा आमच्या दारावर टक्कट्क करी. याच्य काखेंत एकादें पुस्तक नाहीं तर मासिक असे. आई म्हणे कीं, 'या पोरीला हा माणूस काय म्हणून आवडला असेल कोण जाणे !'

सोवळा माणूस—

फ्रेंच भाषेंतील काहीं काहीं पुस्तकें तो मला वाचून दाखवी. याच्या मैत्रींत मी अगदीं गुंग होऊन गेलें. एक वर्षभर ही 'कोरडी मैत्री' चालू राहिली. एके दिवशीं माझ्या मनांत निराळाच विकल्प आला. काहींतरी निमित्त करून त्या दिवशीं रात्रीं मीं आईला व भावाला कोठेंतरी दूर पाठवून दिलें. मी घरांत एकटीच राहिलें. कोठून तरी एक शॅम्पेनची बाटली मीं आणली एका टेबलावर फुलांचे गुच्छ, ही बाटली आणि दोन ग्लास ठेवून दिले. केसांत गुलाबाच्या फुलांची दाटी करून सोडली; आणि अगांत एक अगदीं शिरशिरित पोलकें घातलें. नेहमींप्रमाणें अँडर आला. पण गांगरल्यासारखें करूं लागला. तो शॅम्पेनच्या बाटलीला शिवेनासुद्धां ! माझे नर्तन मीं सुरू केलें. तरीहि तो मांभावल्यासारखेंच करूं लागला आणि एका-एकीं घरांतून बाहेर पडला बाहेर पडतांना म्हणाला कीं, 'आजच्या आज संपविलें पाहिजे, असें कितीतरी लिखाण माझी वाट पहात आहे.' तो गेला आणि मी, तीं गुलाबाचीं फुलें, आणि

ती शॅम्पेनची बाटली एवढीच तेथे शिल्लक राहिली. मी दसदसां रडू लागले. त्या तिघापैकी आणखी एकावर मी भाळले. परंतु त्यानेही मला असाच दगा दिला.

पेंगू प्रेक्षक—

आम्हांला पुढे बर्लिनचे आमत्रण आले. 'उघड्या पायांनी नाचणारी पहिलीच नर्तिका' अशी माझी जाहिरात एक कंत्राटदार करणार होता. त्याने मला एका रात्रीच्या नाचाचे एक हजार मार्क्स देण्याचे कबूल केले. पण ते मी साफ नाकारले कारण, खाऊन खाऊन तुंदील झालेले आणि जेवणा-नंतर थिएटरांत पेंगत बसलेले, असल्या लोकांच्यापुढे माझा नाच होणार असे त्याच्या बोलण्यावरून दिसले. मी त्याला सांगितले की, एक हजार काय, पण दहा हजार—नव्हे एक लक्ष मार्क्स जरी तू दिलेस तरी असल्या लोकांपुढे नाचण्यासाठी मी येणार नाही. मी केव्हा तरी आपण होऊन बर्लिनला येणार आहे. आणि गटे आणि बाग्नेर यांच्या देशबांधवांपुढे मी माझे नर्तनाचे कौशल्य दाखवणार आहे. मग मला छदाम मिळाला नाही तरी चालेल.'

हंगेरिअन रोमिओ—

निरनिराळ्या कलावंतांच्या संगतीत प्रेमविकाराचे निरनिराळे अनुभव घेत आणि माझी नर्तनाची कला विविध प्रकारच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी राबवीत, कांहीं दिवस गेल्यावर आम्ही हंगेरीची राजधानी ब्युडापेस्ट येथे गेलो. माझ्या पहिल्याच नाचाने लोक इतके बेहोष होऊन गेले की, सगळे

घिएटर उठून उभें राहिलें आणि जिकडून तिकडून वाहवाचा चर्चाव झाला. प्रेक्षकवर्गांतून अनेक लोक पसंतीचे टाहो फोडीत होते. त्यांतच एक तरुण हंगोरियन होता. हा स्वरूपानें इतका सुंदर होता आणि त्याचा बांधा इतका चांगला होता कीं, हा गंधर्वनगरीवरूनच येथें उतरला असावा असें मला वाटलें. मी अद्यापपर्यंत प्रीतीच्या व्यापारापासून अगदीं अलिप्त होतें. पण आतां मात्र मी अगदीं बेहोष होऊन गेलें. आणि कसलाही आडपडदा न ठेवता वागू लागलें. हा हंगोरियन तरुण एक विलक्षण नट होता. आणि याचें रोमिओचें काम तर प्रेक्षकाना बेहोष करून सोडीत असे. या माणसानें मला पुरतें जिकलें, आणि मग त्याच्या सगतींत दिवसच्या दिवस आणि रात्रीच्या रात्री मी सारखी फिरूं लागलें.

वेडावलेली नगरी—

माझ्या नाचानें सारें शहर वेडें झालें होतें. ग्रीक पुराणांतिल निरनिराळ्या कथा मी नाचाला योग्य करून घेई. पण या साऱ्या कथा प्रेक्षकाना माहीत असल्यामुळें मी कोणाची कथा नाचवून दाखवत आहे हें प्रेक्षकाना सहज कळे. नर्तनाचें कौशल्य हेंच कीं, अशा प्रकारच्या गोष्टीचें मर्म केवळ आविर्भावानें व्यक्त करायचें असतें. माझें दिसून आलेलें कौशल्य पाहून प्रेक्षकांच्या झुडीच्या झुंडी, मी ज्या उपाहारगृहात जाऊन बसें, त्याच्या खिडकीच्या बाहेर उभ्या रहात असत. आणि कांहीं कांहीं वेळां तर तावदानें फोडून लोक आंत शिरत आणि

मी जें शबलें अगांत घालून नर्तन करीत असें, त्याचें चुंबन घेत असत.

कॉलेजचीं उनाड पोरें—

एकदा तर कॉश्मिसॉल येथें माझा नाच झाला; आणि कॉलेजचीं पोरें या नाचानें अशीं वेडीं झालीं कीं, माझ्या गाडीचा घोडा सोडून देऊन तीं माझी गाडी रोज ओढीत नेऊं लागली. रस्त्यांतून जाताना हे विद्यार्थी मोठमोठ्यानें गात असत; आणि हातांत पेटलेल्या दिवड्या घेऊन ते माझ्या गाडीभोंवतीं नाचत असत. मी ज्या वसतिगृहात उतरलें होतें त्याच्या खिडकीखालीं ते जमा होत; आणि गाण्याच्या ललकाच्या मारीत उभे रहात. शेवटीं, मी खिडकीतून फुलें खालीं फेकीं; किंवा माझे हातरुमाल खालीं टाकीं. तीं या फुलांसाठीं एकमेकात भांडत; आणि माझ्या हातरुमालाच्या चिंध्या करून आपल्या टोपींत खोवून देत असत. एके दिवशीं रात्रीं तर, त्यांनीं मला उचलूनच आपल्या हॉटेलांत नेलें, आणि नाचता नाचतांच या टेबलावरून त्या टेबलावर, असें मलाच त्यांनीं नाचविलें ! सर्व रात्रभर ' इझाडोरा, इझाडोरा ' असें म्हणून ते माझ्या भोंवतीं गात होते. शेवटीं या पोरांच्या वर्दळींत आणि ओढाओढींत माझ्या झग्याच्या आणि शालीच्या चिंध्या झाल्या. त्याच त्यांनीं उचलल्या आणि टोपींत खोवल्या, अशा स्थितींत त्यांनीं मला घरीं नेलें !

ग्रीक वास्तुशांत—

येथून आम्हीं पुढें ग्रीस देशांत गेलों. माझ्या मनांत तेथें एक ग्रीक कलेचें मंदिर बांधावयाचें होतें. आता मला खप

पैका मिळत होता. तो खर्चावा आणि अशा तऱ्हेचें एक मंदिर बांधावें अशी माझी इच्छा होती. सर्व जमवाजमव करून आम्हीं दूरच्या एका रानात जागा खरेदी केली. आणि प्रथम जागेची वास्तुशात करावी असें ठरविलें. भोंबतालच्या सर्व शेतकऱ्यांना बोलावले. जागेच्या पूजेसाठीं ग्रीक उपाध्याय आला. यानें डोक्याला काळी टोपी घातली होती; आणि याच्या अंगावर काळा झगा होता. उपाध्येबोवा म्हणाले, 'बळी दिल्याशिवाय वास्तुपूजा होणार नाही; आणि बळी देण्याला काळा कोंबडाच पाहिजे. हा संस्कार आज येथें कित्येक सहस्र वर्षे चालू आहे.' इकडे तिकडे हुडकून आम्हीं काळा कोंबडा हस्तगत केला; व तो कोंबडा आणि यज्ञाची सुरी हीं उपाध्येबोवांच्या हवालीं केलीं. मंदिराची जागा आम्हीं आखून दिली. मग त्यानें पायाचा दगड बसविला आणि सूर्यास्ताच्या सुमाराला त्या काळ्या कोंबड्याची मान कापली आणि त्याच्या रक्ताचें त्या दगडावर सिंचन केलें. मग ती सुरी आणि तो मारलेला कोंबडा हातांत घेऊन बोवांनीं वास्तूला प्रदक्षिणा घातल्या. मग त्यांनीं काहीं मंत्र म्हटले आणि प्रार्थना केली. मग मी स्वतः, माझी आई, भाऊ व बहिण याच्या नांवाचा उच्चार करून, त्यांनीं इमारतीच्या पाषाणांची पूजा केली; आणि आमचीं मुलेंबाळें सुद्धा या इमारतींत शांतपणानें आणि शुद्धाचरणानें राहोत अशी इच्छा प्रकट केली. एवढें होताच वाजत्री वाजू लागलीं. शेजारच्या टेकडीवर होळ्या पेटल्या. आणि मद्यपान करून सर्व लोकांनीं ती रात्र नाचण्यांत घालविली.

पुन्हां कुमारी—

थानंतर पुढें दोन वर्षे, प्रीतीचा गांव जणूं मला माहीतच नाही अशा रीतीनें, केवळ शुद्धाचरणानें मी राहिलें. मी जशी काहीं पुन्हा कुमारीच झालें! ग्रीक कलेनें माझ्या जीविताचा, बुद्धीचा आणि शरिराचा असा काहीं ताबा घेतला होता कीं, मला झोपसुद्धा पुरती येत नसे. त्या कलेचीं गाणीच मी सारखीं गाऊं लागलें. पण काय झालें असेल तें असो, दोन वर्षांनीं एके दिवशीं माझा प्रेमविकार अकस्मात् भडकला.

नवा सेंट फ्रान्सिस—

आम्हीं उतरलों होतो तेथून खिडकींतून पाहिलें म्हणजे रस्त्याच्या पलीकडे एका झाडाखालीं कोणी तरी एक माणूस उभा राहून आमच्या खिडकीकडे बघत आहेसें दिसे. माझ्या मैत्रिणीनें मला हें दोनचारदा दाखविलें. शेवटीं कोण आहे हें पहावयासाठीं मी धीटपणानें खालीं गेलें. तेथें पहाते तों हेन्री थोड हा प्रख्यात ग्रंथकर्ता उभा होता ! मायकेल अँजिलो याचें चरित्र त्यानें आधींच लिहिलें होतें आणि आतां तो दुसऱ्या कोणाचें तरी चरित्र लिहित होता. एकदां लेखनाची हुकूमि आली म्हणजे हा गृहस्थ त्या तंद्रीत सारखा रहात असे. त्याच्या मनानें असें घेतलें होतें कीं आपण सेंट फ्रान्सिस आहों; आणि इझाडोरा ही स ता क्वारा आहे. आणि म्हणून तो तेथें उभा राहून माझ्या खिडकीकडे बघत असे ! हाताला घरून मी त्याला बघ घेऊन आलों. त्यानें माझ्याकडे पाहिलें मात्र आणि मला एकदम वाटूं लागलें कीं, आपण कोठेंतरी स्वर्गलोकीं फिरत आहों. त्याच्या

डोळ्यांत असें काहीं तेज आणि जादू होती कीं, माझे भानच हरपून गेलें, तो थोडासा पुढें वांकला, आणि त्यानें माझ्या डोळ्यांचें आणि कपाळाचें चुंबन घेतलें. या चुंबनात काम-विकाराचा मागमूससुद्धां नव्हता. पुष्कळ वाचकाना हें खरें वाटणार नाहीं. पण हें अगदीं खरें होतें. हेन्री थोड जरी अशा प्रकारें मनानें अल्पित राहिला होता, तरी मी मात्र त्याच्या संगतींत बहकून गेलें. मला घेरी येऊं लागली. मला अन्न जाईना आणि झोंपहि येईना. थोड याचें आत्मिक बल फार मोठें होतें. माझ्या मनात जरी असा कहर उसळत होता, तरी थोडची चित्तवृत्ति अतिशय शांत आणि उदात्त राहिली हाती. आपल्या लिखाणाचीं पुढलीं प्रकरणें तो मला रोज वाचून दाखवी; आणि त्यातील बुद्धिविलासात अगदीं गुग होऊन जाई.

नवें प्रेमवादक—

पॉटर्सबर्गहून मी मास्को येथें आलों. तेथील नृत्य-मंदिरांत माझे नाच चालू असतां स्टॅनिसलाव्हस्की याची व माझी गाठ पडली. या गृहस्थाच्या नाचासंबंधींच्या काहीं स्वतंत्र कल्पना होत्या. माझा नाच झाला म्हणजे या कलेविषयीं त्याची व माझी पुष्कळ चर्चा होई. त्याच्या सहवासात असतांना, निद्रित असलेली माझी प्रीति पुन्हा उचंबळून आली. मला थोड्या संगतींत असेंच झालें होतें. त्याचेंहि प्रेम माझ्यावर आहे असें मला वाटे. पण त्याचें प्रेम म्हणजे शुद्ध आत्मिक प्रेम. माझी वासना अनुपशमित राहिल्यामुळे मी हळूहळू खराब

होऊं लागलें होतें. पण आता या पुरुषाला पाहिल्यावर माझी वासना जोरानें जागृत झाली.

मूर्ख प्रेमिक !

एके दिवशीं स्टॅनिस्लाव्हस्की माझ्यासमोर उभा होता. तो अतिशय सुंदर दिसत होता. तो अंगानें मोठा असून डोक्यावरचे त्याचे काळेभोर केस कानशिलाच्या बाजूला किंचित् करडे होऊ लागले होते. बोलणें सपवून तो जाऊं लागला, तोंच मी माझे हात त्याच्या खाद्यावर ठेवले; नव्हे माझ्या हाताचा विळखा मी त्याच्या मानेला घातला आणि त्याचें डोकें माझ्याकडे लवयिलें, आणि त्याचें चुंबन घेतलें. त्यानेंहि प्रीतियुक्त मनानें माझें चुंबन घेतलें. पण तो भारीच चकित होऊन गेला. मी असें काहीं करीन असें त्याला वाटलें नव्हतें. पुढें मी त्याला जवळ ओढूं लागलें तों तो थोडासा गोंधळला आणि म्हणाला, ' होय, पण पोराचें पुढें काय करावयाचें ? ' ' कुठलें पोर ? ' म्हणून मी विचारलें. ' पोर तुझें आणि माझें ' असें त्यानें उत्तर केलें. ' त्या पोराचें आपण काय करणार ? ' मोठ्या गंभीरपणानें तो म्हणाला. ' असल्या भलत्याच संबंधापासून झालेलें अपत्य बाहेर कोठें तरी वाढत रहावें, हें मला मानवण्यासारखें नाहीं; आणि सध्याच्या गृहस्थितींत मला तें घरींहि घेतां येण्यासारखें नाहीं. हें त्याचें बोलणें ऐकून मला पराकाष्ठेचें हंसूं लोटलें. तो मात्र तेथून तटकन् निघाला आणि वसतिगृहातून बाहेर पडला. रात्रभर

मधूनमधून मला हंसूं येतच होतें. मात्र मी त्याच्यावर अतिशय रागावून गेलें.

या झालेल्या प्रकारावरून, अतिशय बुद्धिवान् माणसांशीं गाठ पडली असतांना काहीं अत्यंत सुसंस्कृत लोक टोपी टकल्यावर ठेवून चालू कां लागतात आणि एकाद्या भलत्याच स्त्रीच्या संगतींत खुषीनें का सांपडतात तें माझ्या ध्यानांत आलें. पुढें पुष्कळ दिवसांनीं हा घडलेला प्रकार मी स्टॅनिसलाव्हस्कीच्या वायकोला सांगितला, तेव्हां तिला भारीच मौज वाटली आणि ती म्हणाली, 'बरोबर आहे; ते असेच वागणार. जीविताकडे ते अतिशय गंभीर बुद्धीनें पाहतात.'

शुकरंभा-प्रसंग—

पुढें स्टॅनिसलाव्हस्की याच्याशीं मी पुष्कळ लाडीगोडी लावून पाहिली. पण तो फार झालें तर माझे चुंबन घेई. याच्यापलीकडे तो विलकूल गेला नाहीं; घुम्म उभा राही; पुढें पुढें तो माझ्या वसतिगृहात येईनासा झाला. एकदा मात्र त्यानें गाडी ठरवली; आणि मला घेऊन खेडेगावच्या एका हॉटेलात तो गेला. तेथें निरनिराळ्या तऱ्हेचीं खाद्ये आणि पेये त्यानें मागवलीं; आणि आम्ही कलेविषयीं पुष्कळ बोललों. मला थोडें तरी बरें वाटावें म्हणून त्यानें हा इलाज योजलेला होता. मी पुष्कळ कावसाल करून पाहिलें, पण माझी खात्री झाली कीं, प्रत्यक्ष रंभा जरी याच्यापुढें येऊन उभी राहिली तरी याच्या सद्गुणाचा बुरुज ढासळावयाचा नाहीं. नाटकाच्या धंद्यात पडल्यामुळें तरुण मुलींना धोका उत्पन्न होतो असें मी कितीदा तरी

ऐकलें होतें. पण माझा अनुभव आत्तांपर्यंत तरी निराळा होता. माझ्या गुणांवर लुब्ध झालेल्या माणसांच्या मनांत माझ्याविषयीं आदर व प्रीति मात्र उत्पन्न होई; आणि तेंच तर मला नको असे.

झारचा गोळीबार—

पुढें मी सेंट पीटर्सबर्ग येथें आलों. मी एकटीच होत्यें. एका बसतिगृहाकडे मी चाललें होतें. गाडीतून पाहतें तों कांहीं अतरावर एक मिरवणूक चाललेली दिसली. प्रेताच्या पेट्या खाद्यावर घेऊन खालीं माना घालून लोक चाललेले होते. माझ्या गाडीवानानें घोड्याचा वेग कमी केला; तो खालीं वाकला आणि त्यानें या पेट्यांना नमस्कार केला. पहाटेची वेळ होती; आणि एकामागें एक अशा कितीतरी पेट्या चाललेल्या होत्या. मी त्याला विचारलें, ' हें काय आहे ? ' मला रशियन भाषा येत नव्हती. परंतु मी त्याच्या बोलण्यावरून ताडलें कीं, झारच्या ' हेमत ' राजवाड्यापुढें जो नुकताच गोळीबार झाला होता, त्याचीं हीं प्रेतें असावीत. १९०५ जानेवारी ५ रोजीं हजारों निःशस्त्र लोक राजवाड्यापुढें येऊन विनवण्या करू लागले कीं, ' महाराज, आमचीं बायकापोरें भुकेनें मरत आहेत; काहींतरी खायला द्या. ' वाड्याच्या रखवालदारानीं झारच्या हुकमावरून गोळीबार केला; आणि त्यातले शेंकडों जीव पटापट मरण पावले. पहाटेच्या वेळीं प्रेताच्या पेट्या नेण्याचा हुकूम झाला. कारण, भर दिवसां जर ही प्रेताची यात्रा निघाली असती, तर लोकांत मोठी खळबळ उडाली असती. माझे रडें मला आवरेना. ती

प्रेतयात्रा पाहून मी शपथ घेतली की, गरीब लोकांच्या सेवेतच आपलें सारें जीवित मी घालवीन. माझ्या प्रेमाच्या कल्पना आणि माझे झालेले हाल या प्रकारापुढे केवळ कःपदार्थ आहेत, असें मला वाटू लागलें. गाडीवानानें गाडी पुढें चालू केली.

नवा प्रेमपुरुष—

बर्लीन शहरात तर मला इतकी लोकप्रियता लाभली की, माझ्या नाचाला आजारी लोकाना घेऊन गेलें तर ते बरे होऊन थिएटरातून बाहेर पडतात, असा प्रवाद सुरू झाला ! आणि खरोखरच आजारी माणसांच्या डोल्या थिएटरांत येऊं लागल्या. विद्यार्थी तर, माझा नाच पाहून केवळ बहकूनच गेले. ते माझ्या गाडीचे घोडे सोडून देऊन ती आपणच ओढू लागले. रस्त्याच्या मध्यावर आल्यावर ते म्हणत की, ' बाई आतां एक भाषण होऊ द्या. ' मग मी गाडीत उभी राहून कांहीं वेळ भाषण केलें म्हणजे आमची मिरवणूक पुढें चालू होई. एके दिवशीं नाच चालू असता माझी नजर एका विशेष प्रकारच्या माणसावर गेली. तो पुढच्याच रांकेंत बसला होता. प्रयोग आटोपल्यावर तो माझ्याकडे आला; आणि म्हणू लागला की, ' माझ्या कलेच्या सर्व कल्पना तुमच्या रूपानें अवतरल्या आहेत, असें मला वाटते '. ' तुम्हीं कोण आहां ? '. असें विचारतांच तो म्हणाला, ' माझे नाव क्रेम असें असून मी एलन्टेरी हिचा मुलगा आहे. ' त्याच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून माझी आई व मी स्तमितच होऊन गेलों. आईनें त्याला जेवायला बोलावले. जेवण संपल्यावर आमच्या कलेच्या गोष्टी सुरू झाल्या. बाकीच्या

मंडळींना झोंपा लागू लागल्या. आम्ही दोघेच उरलो. क्रेग हा आपल्या कलेचे वर्णन साभिनय करू लागला. पण मध्येच तो एकदा म्हणाला, 'पण तू येथे कां रहातेस? या गोतावळ्यांत राहणे मूर्खपणाचे आहे. तुझी खरी किंमत मलाच कळलेली आहे.'

माझे प्रेमवेड—

क्रेग हा उच व सडपातळ होता. आणि त्याचा चेहराही आईसारखाच मोठा झोंकवाज, पण तिच्यापेक्षा नाजूक होता. त्याच्या ठिकाणी थोडेसे जनानी मार्दव होते. त्याचे ओंठ पातळ असून जिवणी लहान होती. चण्याच्या कांचांच्या आडून त्याच्या डोळ्यांतील तेज फाकत होते. त्याच्याकडे पाहिले म्हणजे हा माणूस फार नाजूक असावा, नव्हे एकाद्या खीसारखा कोमल असावा, असे वाटे. त्याचे हात मात्र एकाद्या मर्दासारखे असत. त्याच्याकडे पाहून मी तर भाळूनच गेले. माझा बिनबाह्याचा झगा त्यानेच माझ्या अगावर घातला; आणि आम्ही गाडीत बसून पोट्सडॅमच्या बागेत पहांटेपर्यंत जाऊन पोहोचलो. सुमारे नऊ वाजता बर्लिनला परत आलो. पण आईकडे परत जाणे अवघड वाटू लागले. त्याने मला आपल्या एका मैत्रिणीच्या घरी नेले. सध्याकाळच्या वेळी आम्ही क्रेगच्या स्टुडिओमध्ये गेलो. हा तरुण आणि अत्यंत सुस्वरूप कलावंत समोर उभा राहिलेला पाहून माझी प्रीतीची उवाळा भडकली आणि मी आपण होऊन त्याला गाढ आलिंगन दिले. मधल्या दोन वर्षांत माझी आणि प्रीतीची गांठ पडलीच नव्हती. माझ्याजोगता पुरुष मला मिळालाच नव्हता. मी त्याच्या

संगतीत दोन आठवडे निजून होतें. मी कोठें गेलें हें आईला कळेंना. म्हणून तिनें पोलिसांत वरदी दिली कीं, कोणी तरी एकाद्या छाकट्या माणसानें माझ्या मुलीला पळवून नेलें असावें. लवकच मी उमगलें कीं, आपल्याला दिवस गेले आहेत एलन टेरी ही मला स्वप्नांत दिसूं लागली. आपल्यासारखीच दिसणारी एक अतिशय रूपसुंदर अशी छोकरी हाताशीं धरून ती माझ्यासमोर उभी आहे, आणि मला म्हणत आहे कीं, इझाबेरा चालूं दे ! तूं प्रेमसागरांत बुडून जा.

लग्नसंस्था व कलावंत —

आईला वाटे कीं, मी लग्न करावें. लग्न हा एक तिच्या मनात वेडेपणाचा पूर्वग्रह धर करून राहिलेला होता. खरं म्हटलं तर, तिनें स्वतः एकदां लग्न केलें होतें; आणि नवव्याशीं जमत नाहीं असें पाहून तिनें काडीमोडहि केली होती. मग जो लग्नाचा खोडा तिला इतका बाघलेला होता, त्या खोड्यात मी आपण होऊन पडावें, असें तिला कां वाटावें बरें ? मी माझ्या जीविताचा हरतपेहेनें विचार करून पाहिला. पण शेवटीं उत्तर हेंच आलें कीं, लग्नाच्या पाशांत गुंतून पडणें चूक आहे. लग्न ही एक महामूर्खपणाची आणि माणसाला गुलाम बनवणारी संस्था आहे, असें माझे तेव्हां मत होतें व आताहि आहे. लग्न झालें कीं त्याच्यापुढें घटस्फोटाचें कोर्ट उभें राहिलें म्हणून समजा; आणि कलावंताच्या बाबतींत तर हें ठरलेलेंच आहे. त्या गाढवासारख्या फिर्यादी अर्यादी हें सारें एकामागें एक येतें. कोणाला याविषयीं जर शंका असली तर, आतांपर्यंत घटस्फोट

घेतलेल्या कलावंतांची त्यांनीं एकं साद्री करून पहावी; आणि वर्तमानपत्रांत त्यांच्या संबंधानें प्रसिद्ध झालेलीं कुलंगडी पहावीं. पण असें असूनहि लोकांना कलावन्त हे आवडतातच; आणि त्यांच्याशिवाय लोकांचें चालावयाचेंहि नाहीं. हळूहळू मी भारावूं लागल्यें. माझ्या शरीराचा सारा डोलच बदलला. लवकरच मी एका मुलीची माता बनल्यें.

धंदा व स्त्रिया—

मी मनात म्हणूं लागलें कीं, वकील, चित्रकार, मूर्तिकार याच्या कला बायकांनीं शिकण्यात काय इशील आहे? अपत्याला जन्म देणें हा अद्भुत चमत्कार त्यांच्या द्वारा घडायचा असला तर त्या कलांचें काय होणार? पुढें लवकरच मी माझें नर्तनाचें काम सुरू केलें. पण नाचूं लागवें तों, स्तनांतून दूध वाहूं लागे आणि मला भारीच अवघड होऊन बसे. खरोखरच एखादा धंदा करणें बायकांना किती अवघड आहे हें माझ्या ध्यानात येऊन चुकलें.

कला व प्रेम यांचें द्वंद—

प्रत्येक माणसाच्या जीवितांत आत्मिक उंची वाढवीत नेणारी एक कमान असते. जें या कमानिला चिकटून रहातें तें ती कमान बळकट करते तेंच आपलें खरें जीवित होय. बाकीचा सगळा केवळ भुसा असतो. आत्म्याची गति पुढें पुढें चाललेली असते; आणि हें भूस खालीं पडत असतें. माझ्या बाबतींत ही आत्मिक प्रगतीची कमान म्हणजे ही नृत्यकला होय. माझ्या जीविताला आपापल्या बाजूला जोरानें ओढणारे

दोनच बंध आहेत. एक प्रेम व दुसरी कला. प्रेम केव्हां केव्हां कलेला ठार करते; आणि केव्हां केव्हां कला अशी गभीर गर्जना करून माझे मन भारावून सोडते की, मी प्रेमाचे पाश हातोहात तोडून टाकते आणि कलेच्या मार्गे जाते. या दोघाचा तहनामा कधीं होतच नाही. त्याचे नेहमीच दंड चाललेले असते.

मी दुसऱ्या अपत्याला जन्म देणार असे वाटू लागले. माझ्या शरीराची ढब पुन्हा बदलू लागली. मी डॉक्टरचा सल्ला घेतला. त्याने सांगितले की, असला गुन्हा करू नका. शेवटीं जे होणार होते तेच होऊं घावयाचे मी ठरविले; आणि माझ्या मुलीला घरीं येऊन सांगितले की, आतां लवकरच तुला भाऊ होणार आहे. पुन्हा एकदा काहीं काळपर्यंत तरी माझी आणि कलेची फारकत झाली.

नर्तकी अमेरिका—

युरोपचा मुक्काम पुरा करून मी स्वदेशीं (अमेरिकेंत) परत आले. एके दिवशीं मी माझ्या वेषशाळेंत बसले असतांना बाहेरून कोणीतरी मोठ्या मधुर आवाजानें मला हांक मारली. पाहते तों दारांत एक मोठा उमदा माणूस उभा होता. हा फारसा उंच नव्हता; पण त्याची आंगलट फार रेखीव दिसली. त्याचे केस भुरे कुरळे होते आणि त्याच्या तोंडावर गमतीदार हास्य दिसत होते. त्यानें फार प्रीतिपूर्वक आपला हात पुढें केला आणि तो म्हणाला, 'तुमच्या या नृत्यकलेचा माझ्यावर फारच चांगला परिणाम झाला.' हा गृहस्थ दुसरा तिसरा

कोणी नसून प्रसिद्ध अमेरिकन मूर्तिकार जॉर्ज ग्रे बर्नार्ड हा होता. पुढे हा रोज माझ्या नाचाला येऊं लागला. हळूहळू त्याच्याबरोबर न्यूयॉर्क शहरातले कितीतरी कलावंत व कवी, याच्याशीं माझ्या गांठीभेटी होऊ लागल्या. बर्नार्ड यानें 'नर्तकी अमेरिका' या नावानें माझा एक नाचातला घुतळा तयार केला.

भोगाचें तत्त्वज्ञान—

पुरुषांना सौंदर्याची आणि प्रेमाची भूक फारच लागलेली असते; आणि ती भागवण्याच्या कामीं जर काहीं धोका किंवा जबाबदारी नसली तर त्यांना फारच मौज वाटते. अगांत शिरझिरीत कुडतें घालून सुरू असलेला माझा नाच सपला आणि माझ्या केसांतलीं गुलाबाचीं फुलें दरवळत असलीं, म्हणजे मी फारच सुंदर दिसत असें. या सौंदर्याचा उपभोग कां बरें घेतला जाऊ नये ? दुधाचा पेला पिणें हें जुनाटपणाचें लक्षण मला आतां नकोसे झालें. शॅम्पेन चाखावी हेंच मला जास्त स्वाभाविक वाटूं लागलें. कोणातरी रूपसुंदर माणसाच्या सगतींत असावें; आणि त्यानें माझ्या सौंदर्याची तारीफ करावी, असें मला वाटूं लागलें. शरीराचीं सर्व तप्हेचीं सुखें भोगण्यांत कसलाही दोष नाही, असें माझे मत झालें व आहे. कांहीं लोकाना हें माझे बोलणें अगदीं विपरीतपणाचें वाटेल. पण आपल्याला प्राप्त झालेल्या शरीरांतून जितकें सुख भोगतां येईल तितकें का भोगूं नये, हेंच मला कळत नाही. एखाद्या पुरुषानें जर दिवसभर बौद्धिक श्रम केले असले, त्याला मोठमोठ्या

गुंतागुंतीच्या प्रश्नांशीं झगडावे लागले असले तर, त्याच्या श्रम-परिहारासाठी, आणि त्याला सुखोत्पत्ति व्हावी म्हणून मी माझ्या शरीराचा उपयोग कां होऊं देऊं नये ! मला तर यात काहीं दोष दिसत नाही.

पोर हवे, पोर हवे—

माझी दोन्ही मुले, मी रशियात गेले होते तेव्हां, माझ्या बहिणीकडे गेली होती. मी आता त्यांना माझ्याकडे आणले. मुलाना तेयली हवा फारच चांगली मानवलेली होती; आम्ही त्यांनाही नाचायला शिकवले होते. लवकरच दुर्दैवाने ही दोन्ही मुले मला सोडून गेली; आणि काहीं दिवस माझे भानच नाहीसे झाले. एकदा तर समुद्रकांठीं हिंडत असताना मला वाटले की, मुलगी दिदर आणि मुलगा पेट्रिक हीं दोघे माझ्या-पुढे हातात हात घालून चाललेली आहेत. मी त्यांचीं नांवे घेऊन त्यांना बोलावलेसुद्धा. पण मागे न पाहता तीं पुढे तशींच पळत सुटलीं. मी त्यांच्यामागे धांवत गेले; आणि त्यांना मोठ-मोठ्याने हाका मारल्या. पण इतक्यांत तीं समुद्राच्या पाण्याच्या तुषारात नाहीशी झालीं. वास्तविक मुले गेलेलींच होती. पण तीं मी प्रत्यक्ष पाहिलीं असे वाटले; आणि मग मला भयंकर बसका बसला. मला मुलाचे वेड लागते कीं काय, असे वाटू लागले. असेच चालू राहिले तर आणि एक पाऊल पुढे पडले तर मी खास वेडी होणार, असे मला वाटू लागले. बसल्या जागी मी मोठ्याने रडू लागले. इतक्यांत माझा एक मित्र तेथे आला. मी निपचित पडलेली पाहून तो म्हणाला, 'तू अशी

नेहमीं रडत कां असतेस ! मी तुझ्यासाठीं काय करावे ?' मी म्हणालें, 'तुला काहीं तरी करतां येईल; मला वाचव; मला बुद्धि-भ्रंश होऊं देऊं नको; मला एक पोर दे.' त्या दिवशीं रात्री मी त्याच्या संगतींतच राहिलें; आणि हळूहळू माझ्या प्रीतीची ज्वाळा पुन्हा भडकूं लागली. मला पुन्हां झालेलें मूलही मेलें.

१९१६ सालीं मी दक्षिण अमेरिकेचें एक आमंत्रण पत्करलें. परंतु हळूहळू माझे मन अधिकाधिक अंतर्मुख होऊं लागलें. मी माझे हें चरित्र लिहिलें खरें; परंतु, माझ्या चरित्रातलें खरेंखरें सत्य मला लिहिता आलें आहे काय ? जो जो लिहावें तो तो खरें सत्य दूरच पळत सुटतें. खऱ्या गोष्टी तरी तुम्हीं किती लिहाल ? माझ्या चरित्रावर जर मीं वीस कादंबऱ्या लिहिल्या असत्या, तर माझ्या चरित्राची थोडीबहुत कल्पना लोकाना आली असती. शिवाय कलावंत म्हणून माझे एक निराळेंच चरित्र आणखी लिहावें लागेल. पण मीं हें चरित्र जो जो पुढें लिहीत जात आहे, तो तो मला असें वाटत आहे कीं जगांतिल तथाकथित संभावित स्त्रिया मला उद्देशून म्हणत असतील कीं, 'काय तुझा हा घाणेरडा इतिहास ! तुला दुःख प्राप्त झालें तर तें तुझ्या पातकाचेंच फळ आहे !' पण मला असें वाटतें कीं, मी कसलेंहि पातक आचरलेलें नाहीं. निःसे म्हणतो कीं, 'स्त्री म्हणजे एक आरसा आहे.' मलाही तें खरें वाटतें. जे कोणी पुरुष माझ्या संगतींत आले, किंवा जी परिस्थिति मला प्राप्त झाली, तिला मी बरोबर जाव देत आलें आहे. हेंच तें आरशाचें काम होय. मी अनेक पुरुषांवर प्रेम केलें.

पण मी आपल्याकडून त्यांच्याशी इमानाने वागलें. जर त्यांच्या-
 पैकीं प्रत्येकजण माझ्याशीं निष्ठेनें राहिला असता, तर मीहि
 त्यांच्याशीं निष्ठेनेंच राहिलें असतें. पण त्यांनीं कोणीच निष्ठा
 दाखवली नाही. मी इतक्या लोकांना सोडन गेलें याचा दोष
 माझ्याकडे नाही. कारण पुरुष अत्यंत चंचल असतात; आणि
 नशीब हें निर्दय असतें.

प्रथम मिसेस् ओ शिया, मग मिसेस् पार्नेल

[पार्नेल बाई ही सुप्रसिद्ध आयरिश देशभक्त चार्लस् स्टीवर्ट पार्नेल याची पत्नी होय. या बाईने आत्मचरित्र लिहिलेले आहे, आणि त्यांत आपले पहिले लग्न कसे झाले; नवरा, कॅप्टन ओ शिया, हा उधळ्या आणि काहीता उनाड निघाल्यामुळे आपले मन त्याच्यावरून कसे ढळू लागले; पार्नेल याची आणि आपली अकल्पितपणे ओळख कशी झाली; आपण नवऱ्याशी प्रतारणा कशी करू लागलो; आणि शेवटी काडीमोड करून आपण पार्नेल याच्याशी लग्न कसे केले हा सारा वृत्तान्त या बाईने अगदी मनमोकळेपणाने लिहिला आहे. पार्नेल हा मोठा देशभक्त खरा; आणि आयरिश शेतकरी वर्गाला संघटित करून व पार्लमेंटातील आयरिश सभासदांचा एक बळकट पक्ष बनवून त्याने तेव्हाच्या इंग्रज पंतप्रधानाना पुष्कळदां धाबरे करून सोडले होते खरे; परंतु तो वर्तमाने अगदीच ढिला होता, आणि या ढिलेपणाची तो फारशी फिकीरही करीत नसे. कसलाहि धरबध न ठेवता त्याने कॅप्टन ओ शिया याच्या घरात ब्रेलाशक प्रवेश केला आणि शेवटी मिसेस ओ शिया हिच्याशी काडीमोड करून घेणे कॅप्टन ओ शिया याला भागच पाडले. या त्याच्या कृत्यामुळे आयरिश पक्षाचे आपले पुढारीपण त्याने गमावले आणि ओ शिया हिच्याशी लग्न झाल्यापासून अवघ्या चार महिन्यांच्या आंत तो मरणही पावला. पार्नेल बाईने ही साद्यत इकीकत कसलाहि आडपडदा न ठेवता आत्मचरित्रात दिली आहे, त्यातील वेंचक भाग संगतवार रीतीने पुढे दिले आहेत.]

माझे अल्लुड प्रेम—

शिकारीसाठी जायला अनेक तरुण लोक आज आमच्या घरी येणार होते. त्यांत विली ओ शिया हाही येणार होता. शिकारीच्या घोड्यावर बसण्यात विली मोठा बहादर होता. आम्ही सर्वांनी निघावयाचे ठरविले. अर्थात निघण्याच्या आधी, जेवणीखाणी, करमणूक, हे प्रकार व्हावयाचे होतेच. जेवायला कपडे बदलण्याच्या आधी सध्याकाळच्या वेळी थोडी उशीराच मी दिवाणखान्यांत आले, तो तेथे मी विलीला पहिल्याने पाहिले. आतांपर्यंत मी वयस्कर माणसातच वावरले होते. अर्थात विलीचे ते तरुण्याने सुशोभित झालेले रूप आणि त्याचा मोकळेपणा, ही पाहून मला फारच आनंद झाला. त्याचा पोशाखसुद्धा माझ्या मनात भरला. आता इतक्या दिवसांनंतर मला त्याच्या त्या पोशाखाची आठवण झाली, म्हणजे हंसूच येते. पण तेव्हाच्या दिवसांत शूर, चपळ, शिकारी माणसाला तोच पोशाख शोभून दिसत असे. कोणी तरी त्याची माझी ओळख करून दिली. तो एकदमच माझ्या सौंदर्याचे स्तवन करू लागला. त्याबरोबर मी इतकी हुरळले की, मी न्याच्याशी वाङ्मयाच्या गोष्टी भराभर बोलू लागले. वास्तविक मला तेव्हा त्यात काहीच कळत नव्हते, पण वडील माणसाच्या तोंडून ऐकलेले शेर मी त्याला सांगू लागले. वाङ्मयाची ही माझी फेर ऐकून विली जगदीच गांगरला आणि गप्प बसला. तथापि, आमच्या पुन्हा पुन्हा गांठी पडत गेल्या. आमची चांगली मैत्री जमली. एकदां तर, दुसऱ्या कोणच्याशा गांवाला जाताना, त्याने एक सुंदरशी कविता माझ्या

हातांत दिली. 'केटीचे सोनेरी केस आणि तिची मोहक वाणी' हा या कवितेचा विषय होता. अल्लडपणाने ती कविता मी बाबाना दाखविली. 'असले चाळे इतक्यांत नकोत', असे म्हणून बाबानीं माझा अगदींच विरस केला.

पुढल्या उन्हाळ्यांत बेलथस् येथे विलीची आणि माझी पुन्हा गांठ पडली. तो आमच्या घरीच राहूं लागला. आम्हीं बरोबरच फिरावयास जात असूं. आम्हीं तेव्हां कशाविषयी बोलत होतो, ते आता मला आठवत नाही. पण त्यांत शहाणपणाचा भाग कमीच असला पाहिजे, असे आतां वाटते. विलीच्या संगतींत माझे असे कितीतरी दिवस गेले. आम्ही दोघेही अगदीं खुर्षीत होतो. आमचा हा फिरावयास जाण्याचा नेहमींचा क्रम घरच्या माणसाच्या ध्यानांत आलाच होता. पण त्यांनींहि तिकडे. काणाडोळाच केला. या आमच्या सुलगांचा शेवट व्हावयाचा तोच झाला तरी त्यांची त्या गोष्टीला हरकत दिसली नाही.

पहिलवानी तरुण—

याच वेळीं दुसऱ्या एका तरुण माणसाने माझे लक्ष वेधून घेतले होते. माझी मर्जी सपादण्याच्या तरतुदीलाही तो लागला होता. हा माणूस छानदार पहिलवानासारखा दिसे. एकदां तर त्यानें मोठा गमतीचा पराक्रम करून दाखविला. माझ्या बसावयाच्या तडावरून त्यानें इकडून तिकडे अल्लाद उडी मारली ! ती पाहून तर मी चकीतच होऊन गेलें. विलीच्या संगतींत वागत असताना सुद्धां या माणसाचे रूप माझ्या डोळ्यां-

पुढें मला पुष्कळदां दिसे. कदाचित् विलीच्या हें ध्यानांत आलें असावें. एकदां असें झालें कीं माझ्या बहिणीनें मला सांगितलें, 'ही आमंत्रण-पत्रिका घे आणि परफलीट येथील त्या लष्करी अमलदाराना जेवणाचें आमंत्रण कर.' त्या लष्करी अमलदारातच हा आता सांगितलेला पहिलवानी वळणाचा माणूस होता. संध्याकाळच्या वेळीं मी बोलावणें करावयास निघालें. अर्थात् विली माझ्याबरोबर होताच. परफलीट येथें पोहोचतांच विली गाडीतून उतरला आणि तें आमंत्रण-पत्र त्यानें स्वतःच नेऊन दिलें. विली परत खाली आला. ते निमंत्रित लोक माडीच्या खिडकीतून आमच्याकडे बघू लागले. ते बघत असतानाच, गाडीत चढण्यापूर्वी विलीनें माझे जोरानें चुम्बन घेतलें. हा प्रकार त्या वरच्या मंडळींनीं खासच पाहिला. त्यांनीं तो पहावा यासाठीच कदाचित् विलीनें हा अतिप्रसंग केला असावा. लोकांच्या देखत विलीनें असें करावें, याचा मला अतिशय राग आला. त्याच्याशीं एक शब्द न बोलता आम्हीं गाडीतून परत आलों. विलीनें वाटेंत माझी पुष्कळदा क्षमा मागितली; 'मी हें बरें केलें नाहीं,' असें तो म्हणाला; 'पण त्या मूर्खाला मला एकदा दाखवायचेंच होतें,' असेंही तो बोलून गेला. विलीच्या गोडगोड बोलण्यानें माझा सारा राग मावळला. मात्र ती पाहुणे मंडळी जेवायला आली नाहींत, याचें मला थोडें वाईटच वाटलें. तो पहिलवानी वळणाचा माणूस आमच्याकडे पुन्हां फिरकलाच नाहीं.

विलीचें दुखणें—

आतां विलीलाही लष्करात जावयाचें होतें. सर्व तयारी होताच तो निरोप घेण्यासाठीं माझ्याकडे आला. एक गुलाबाचें

फूल त्याने मला दिले, पण ते देतांना, त्याने माझ्या गालांचे व केसांचे चुबन घेतले. सवड सांपडेल तेव्हा तेव्हा, विली आमच्याकडे पुन्हा पुन्हा येत असे. एकदां असे झाले कीं इतर लष्करी लोकांबरोबर दौड चालू असतां, विली कोठेंतरी मार्गेच राहिला आहे, असे आढळून आले. त्याचे सोबती मार्गे जाऊन पहातात, तो रक्ताच्या थारोळ्यांत विली बेशुद्ध होऊन पडला आहे. रस्त्यांत एका लोखंडाच्या सांखळीला त्याचा घोडा अडखळला आणि विली घोड्यावरून खाली पडला. त्याच्या बरगड्या मोडल्या व त्याच्या मेंदूलाही धक्का बसला. सोबत्यांनी त्याला कसेवसे दवाखान्यात नेऊन पोहोचविले. ही सारी हकीकत त्याच्या लष्करी ठाण्यावर घडलेली होती. आम्हांला हे वर्तमान कळले व माझ्या बहिणीने विलीची चांगली शुश्रुषा केली. दीड महिना विली बेशुद्धच होता. मग एकदांची बातमी आली कीं, आतां याचे बरे आहे.

अंगठी आणि माळ—

त्याला घेऊन सर्व मंडळी आमच्या बेलथस् गावीं आली. त्याची शुश्रुषा करावयास दुसरीं मागसें होतीच. पण मीही त्यात होते. तो इतका अशक्त झाला होता कीं, त्याच्या तोंडातून शब्दही निघत नव्हता. पण एकदा कोणी नाहींसे पाहून, त्याने आपल्या हातांतील अंगठी सपकन् काढून माझ्या हातांत घातली; व पांघरुणाच्या खाली माझा हात हातांत घेऊन जोराने दाबला. लवकरच विलीचे वडील तेथे आले. तथापि, त्याची व माझी गाठ पुन्हा पडतच असे. तो थोडा हिंडू फिरू लागला.

बाकीचीं माणसें आपापल्या कामाला गुंतलीं आहेत, असें पाहून आम्ही दोघे एका उची पिवळ्या जर्द कोचावर बसलों; आणि त्यानें एक सोनमण्यांची माळ व दुसरी इद्रनील मण्याची माळ माझ्या गळ्यात घातली. विलीला आपल्याबद्दल इतकी प्रीति वाटते, हें पाहून मी अगदीं हरखून गेले. विली मला पुन्हा पुन्हां म्हणूं लागला कीं, 'तूं मला किती दिवस ताटकळत ठेवणार ?' शेवटीं एके दिवशीं मी होकार दिला. १८६७ च्या जानेवारी २५ ला आमचें लग्नीन लागलें.

विलीचा जुगार—

आम्हीं इंग्लंडातले आणि विलीचें घराणें आयर्लंडमधलें. आमचा हा मिश्र-विवाह विलीच्या घरीं कोणाला आवडला नाहीं. यामुळें तीं माणसें कोणी लग्नाला आलींच नव्हतीं. पण एकदां लग्न होऊन चुकल्यानंतर माझी सासू आणि नणंद मेरी या भलेपणानें वागल्या. त्यांनीं माझ्यासाठीं निरनिराळ्या तऱ्हेचे दागिने आणलेले होते. काहीं दिवस आम्ही लंडन येथें मोठ्या मजेनें घालविले. लवकरच विलीनें स्पेन देशातल्या एका कंपनीत पाती घातली. आम्ही तिकडे जावयास निघालों. चर्च-मध्ये जातांना, मीं छोटें कुत्रें बरोबर घेतलें होतें. सासूबाईंना या गोष्टीचा अतिशय राग आला ! स्पेनमध्ये आम्हीं दोघे सुमारे वर्षभर राहिलों. पण कंपनीच्या कारभारात काहींतरी विनसू लागलें व विलीनें आपली पाती रद्द केली. आम्ही लंडनला परत आलों. काहीं दिवस विलीनें घोड्याचा धंदा करून पाहिला; पण याही कामांत तो बुडला. आम्ही दोघेही अतिशय देखणी

माणसें, व विली संभाषणात मोठा कुशल; स्वाभाविकपणेच आमच्या भोंवतीं पुष्कळच माणसें जमूं लागलीं. गाणे—बजावणे—मेजवान्या, यांत पैसे जातच होते, आणि तिकडे घोड्याच्या धवांतली बूड वाढतच चालली होती. पैसा कोठून आणावा हें कळेना. म्हणून विली जुगार खेळू लागला. पण हें विंग जेव्हां बाहेर फुटलें, तेव्हां सावकार त्याला पैसे देईनासे झाले. शेवटीं विलीनें दिवाळें काढलें. पण आमचें नशीब थोर, म्हणून त्या वेळचा इंग्लंडचा लॉर्ड चान्सेलर याच्याकडे आमच्यासाठीं कोणी-तरी बोलणें लावलें. हा चान्सेलर माझा जवळचाच नातेवाईक होता तो म्हणाला, विलीला देण्यासारखी नोकरी माझ्यापाशीं नाही. पण माझ्या पुतणीला हा एवढा चेक द्या चेक पाहाताच विलीचे डोळे फाटून गेले. येवढा मोठा तो चेक होता ! पण हे पैसे मिळूनही विलीचा जम बसेना. हळूहळू विली माझ्यापासून दूर सरूं लागला. ' हें काम आहे, तें काम आहे ' असें म्हणून महिनेच्या महिने तो घराकडे दडकूनही पाहीना. माझी एक चुलत नणद माझ्याकडे आली; आणि म्हणाली, ' तुझा नवरा असतो तरी कोठें ? तो येवढा कशांत रमला आहे ? ' हें ऐकतांच मी अगदीं चडफडून गेलें.

माझे प्रेम मावळूं लागलें—

आमच्या छोट्या मुलीकडे बघूनच मी समाधान मानून घेत असें. मधून मधून मी माझ्या बहिणीकडे जाई. तेथें विलीच्या सबधानें माझे नातेवाईक चौकशी करीत. विली हा मला पारखाच होऊं लागला होता. हळू हळू आम्हाला आणखी

एक अपत्य झाले. या मुलांच्याकडे बघून मी दिवस कठीत असें. विली एकादे वेळीं धूमकेतूसारखा मधून मधून घरीं येई. पण माझे लक्ष त्याच्यावरून उडूं लागले.

पार्नेलच्या डोळ्यांतील ज्योती—

लवकरच एक चमत्कार घडला. एके दिवशीं ब्रेल्थसूला जाण्यासाठीं पार्नेल हा हॅटफॉर्मवर उभा होता. मीहि त्याच गाडीनें जाणार होतें. आम्ही एकमेकांना पाहिलें. तेव्हा तो जवळ येऊन माझ्या शेजारून चालू लागला. तो मुकाट्यानैच चालला होता. मीही कांहीं बोललें नाहीं. 'पण हा गृहस्थ इकडे कोठें निघाला आहे,' असें मी मनांत म्हणालें. गाडींत चढताना त्यानें मला हात दिला; आणि आंत गेल्यावर, तो माझ्या समोरच बसला. स्टेशनवर येताना मला पाऊस लागला होता. माझे केसही विसकटले होते. पण मी इतकी दमलें होतें कीं, माझ्याकडे पाहून त्याला काय वाटेल, हें मी विसरूनच गेलें. डब्यात आणखी दुसरींही माणसें होती. मी बाकाच्या पाठीला टेकलें, व डोळे मिटून घेतले. झोंप आली असती तर मला हवी होती. परंतु पार्नेलच्या डोळ्यातील दिसलेल्या त्या तेजस्वी ज्योती माझ्या मिटलेल्या डोळ्यापुढेंच मला दिसूं लागल्या. मी थंडीनें काकडलें होतें. पार्नेलनें आपल्या अगावरील सरकोट काढला; व माझ्याभोंवतीं गुंडाळून बसविला. मी डोळे मिटूनच हें सारें पहात होतें. मग आपल्या बाकावरून उठून तो माझ्या शेजारीं येऊन बसला. कोट माझ्या पायावरून नीट लपेटून घ्यावा म्हणून तो माझ्या सन्मुख आला, व हल-

केंच म्हणाला, ' माझे मन तुझ्यावर बसलें आहे, माझे मन तुझ्यावर बसलें आहे; खरोखर तुझ्यावर माझे फारच प्रेम आहे.' सहज झालेसें दाखवून, मी माझा हात त्याच्या हातात घातला आणि असें केले म्हणून, आपले कांहीं चुकले, असें मला वाटले नाही !

विलीची उधळपट्टी—

विलीचे गांवाला जाणे अधिकाधिकच वाढूं लागले. मला या गोष्टीचा राग येऊं लागला. मी त्याला म्हटले कीं, ' तुम्हांला लंडनमध्ये जर इतकीं कामें असतात, तर मीच तेथें येऊन राहतें.' लंडनमध्ये येऊन राहिल्यावर, विलीला दुखण्यानें गांठले. त्याच्या मानेवर गळूं झाले होते ते दुखू लागले. शेवटीं शस्त्रक्रिया करण्याची वेळ आली. मीच घीटपणानें नर्सचें काम केले. हळू हळू विली बरा झाला. आमची सापत्तिक स्थितीही थोडीबहुत सुधारली. ती सुधारताच पैसा उधळण्याला सुरुवात झाली. विली मला म्हणे कीं, ' तुला नव्या नव्या ओळखी करून घ्यायला नकोत.' आणि हें खरेच होते. उगाच चारचौघांत जाऊन बसणें मला मनापासून नको असे. पण विलीला मात्र माणसें जमा केल्याशिवाय चैन पडायचें नाही. आज यांना मेजवानी आहे; उद्या त्याच्या घरीं फराळाचा बेत आहे, परवां अमक्याच्या घरीं नाच आहे, अशा थाटांत विलीचे दिवस चाललेले असत. केवळ मी बरोबर असल्यानेच त्याचें समाधान होत नसे. मी असेच लुगडे नेसले पाहिजे; तसेच केस विंचरले पाहिजेत, असली भुणभुणसुद्धा तो माझ्या मार्गे लावी. एकदां तर, नाचाला

जावयाच्या वेळची माझी केशभूषा कशी असावी, याचें शिक्षण मला देण्यासाठी, त्यानें एका फ्रेंच माणसाची नेमणूक करून टाकली !

माझी उपेक्षा—

आतां आम्हाला तिसरें मूल झालें. हा मुलांचा व्याप संभाळून विलीबरोबर इकडे तिकडे नाचानाच करण्याचा मला अगदीं कंटाळा येई. कांहीं कांहीं वेळां तर, माझ्या हड्डामुळें मला घरीं पोचती करून, सगळी रात्र नाचरंगात दवडण्यासाठीं तो पुन्हां नाचगृहात जात असे. या सर्वांचा परिणाम असा झाला कीं, परस्परांची संगति आम्हांला जाचक वाटूं लागली. एकट्यानेंच उठावें व एकाद्या बागेत फिरावयास जावें, असें मी करूं लागलें. माझे नातेवाईक चांगले श्रीमंत होते. कांहीं कांहीं जण तर मोठ्या अधिकाराच्या जागेवर होते. आपली बायकोही या लोकांच्या मेळ्यात मोठ्या दिमाखानें शोभावी, असें विलीला घाटे; व म्हणून मला तो चांगले उंची झगे आणून देई. पण समारभाला जाण्याच्या वेळीं आपण मात्र गुगारा देऊन कोठेंतरी निघून जाई ! मोठाल्या जंगी दिवाणखान्यांत माणसें जमा झालीं, म्हणजे जिकडे तिकडे जोडपींच जोडपीं दिसत असत. मी मात्र उंची पोशाख केलेली पण पतिराज बरोबर नाहींत, अशी दिसत असें. अर्धवट थडेनें माझ्या माहेरच्या चावट मुली म्हणत, 'अरे, केटी एकटीच कींही आली आहे ! हिच्या बरोबर कोणीच कसें नाहीं ? गरीब बापडे कोकरूं एकटेच बँबं करीत आहे !'

श्रीमंत मावशी—

आम्हांला आणखी एक मुलगी झाली, पैशाचा पेंच जरी पुन्हां पुन्हां पडूं लागला तरी माझ्या मावशीकडून मला चांगली मदत होत असे. ही मावशी मोठी जबरदस्त बाई होती. ती अतिशय संपन्न असून, मोठा थोरला वाडा, बागबगीचा, नोकरचाकर असा तिचा मोठाच इतमाम होता. ती आता बरीच थकली होती. माणसाची वर्दळ तिला बिल्कूल सहन होत नसे. काय असेल तें असो, तिची माझ्यावर भारीच प्रीति बसली. आमची गृहस्थिती बरी नाहीं हें ओळखून, तिनें माझी रहाण्याची कायमची व्यवस्था करून टाकली, व म्हिन्याला मला काहीं मिळावें, अशीही तरतूद केली. ह्याचें घरीं येण्याचें अळंढळं तिच्या लक्षात आलेलेंच होतें. पण या मावशीच्या संगतींत माझे दिवस सुखानें जाऊं लागले.

विलीचे नवे थेर—

पुढें घंघाचें निमित्त करून विली स्पेन देशाला निघून गेला तो दीड वर्ष परत आलाच नाहीं. माझा मुलगा आतां ८ वर्षांचा झाला होता. मधला काळ कसा गेला असेल, हें दिसतच आहे. विली परत आल्यावर, मी व मुलें अगदीं हर्षभरित होऊन गेलों. थोडे दिवस मुक्काम केल्यावर विलीचे जुने थेर पुन्हां सुरू झाले. होता होता आयर्लंडतर्फे पार्लमेंटच्या जागेसाठीं उमेदवार म्हणून उभे रहावें, असें विलीनें ठरविलें. लष्करांत असताना विली कॅप्टनच्या जागेपर्यंत वाढलेला होता. त्या-मुलें सर्वजण त्याला कॅप्टन विल्यम ओ शिया असें म्हणत असत.

या माझ्या कॅप्टनने आतां पार्लमेंटमध्ये शिरावयाचें ठरविलें ! या वेळेपर्यंत पार्लमेंटमधील आयरिश पक्षाचें पुढारीपण पार्नेल याजकडे आलेलें होतें. आमचा एक आयरिश मित्र ओ गॉर्मन मेहन हा बेलथॅम् येथे आम्हांला भेटावयास आला. तेव्हां जेवत असताना, तो बोलता बोलता म्हणाला, 'मिसेस ओशिया, तुमची आणि पार्नेलची जर कधीं गांठ पडली तर तुम्ही त्याच्याशीं चांगलें वागा.' ओगॉर्मन् यानें पार्नेलच्या अनेक गोष्टी आम्हांला सांगितल्या. तेव्हा विली मध्येच म्हणाला, 'आता आम्ही लंडनला गेलों म्हणजे चालू राजकारणासाठीं पुष्कळ लोकाना मेजवान्या करणार आहों, तेव्हां पार्नेललाही बोलावूं. त्या दोघाच्या बोलण्याकडे मी फारसें लक्ष दिलें नाहीं. पण मनात येवढी गांठ मारून ठेवली कीं, मेजवानीचा बेत ठरला तर, पार्नेलला आमंत्रण करायचेंच करायचें !

खुणेचें फूल—

ठरल्याप्रमाणें आमच्या घरीं पुष्कळच मेजवान्या झाल्या. प्रत्येकीला मीं पार्नेलला आमंत्रण देत गेलें. पहिल्या मेजवानीचें आमंत्रण पोंचलेलें असूनसुद्धां पार्नेल जेवायला आला नाहीं. म्हणून मी सरळ पार्लमेंटच्या इमारतींत गेलें व चिठी पाठवून त्याला बाहेर बोलावून घेतलें. पार्नेल उंच, सडपातळ अथवा किरकोळच म्हटला तरी चालेल, असा दिसला. त्याचा चेहरा तर अगदीं पांढरा फटफटीत होता. त्यानें माझ्याकडे पाहिलें आणि थोडें सुहास्य केलें. त्याच्या डोळ्यांत मला विलक्षण तेजस्वी ज्योति दिसल्या. त्यानें माझ्याकडे रोखानें पाहिल्यावर

मी मनात म्हटलें कीं, ' काय विलक्षण मणस आहे हा ! इतरांच्याहून अगदीं निराळा आहे. ' मी विचारलें कीं, ' आपण जेवायला आलां नाहींत; आम्ही कसें बोलवावें म्हणजे आपण याल ? ' तो म्हणाला, ' मी अलीकडे बरेच दिवसात माझे टपालच फोडलें नव्हतें. त्यामुळें तुमचें आमंत्रण मला मिळालें नाहीं ! पण मी आतां पॅरिसला जात आहे; तिकडून परत आल्यावर खास येतो. ' परत जाण्यासाठीं मी गाडीत बसलें आणि, ' येतें म्हणण्यासाठीं बाहेरच्या बाजूला थोडीशी वांकलें; तों माझ्या पोलक्याला लावलेलें गुलाबाचें फूल माझ्या झग्यावर खालीं पडलें. तें पानेलनें चट्कन् उचललें; आपल्या ओंठांना लावले आणि आपल्या कोटाच्या बटणात बसवून दिलें. हें फूल पानेलनें पुढें एका पाकिटांत घातलें; आणि माझे नाव व ती तारीख याची चिह्नी त्यात घालून, तें पाकिट त्यानें आपल्या खाजगी कागदपत्रांत ठेवून दिलें. पानेल मरण पावला, तेव्हा हें फूल मी त्याच्या वक्षःस्थलावर ठेवले.

एका कोचावर—

ठरल्याप्रमाणें पुढल्या मेजवानीला पानेल आला, पण उशीरां आला. तो फिकट आणि आजारी दिसत होता. तथापि त्याच्या त्या गडद बदामी डोळ्यांतील ज्योतीचें तेज असें लकलकत होतें कीं, त्या तेजाचें उगमस्थान याच्या डोळ्यांत आहे तरी कोठें, असें मला वाटलें. आत्मभाव प्रकट करण्याचें विलक्षण सामर्थ्य आणि झेंपावत जाणारें तेज या त्याच्या डोळ्याच्या वैभवानें, मी त्याची जन्माची अंकित होऊन गेलें.

जेवताना मी सांगितलें की, 'जेवण झाल्यावर आपल्याला नाटकाला जायचें आहे.' पार्नेललाही काहींतरी करमणूक हवीच होती. त्यानें एकदम होकार दिला. मग माझी बहीण, तिच्या घरची मंडळी, मी व पार्नेल असे नाटकाला गेलों. जागा अर्थात्च राखून ठेवलेल्या होत्या. कसें झालें असेल तें असो, पण त्याची आणि माझी बसायची जागा एका स्वतंत्र कोचावर आली. बसाबस झाल्यावर तो माझ्याशीं बोलू लागला. माझे मन त्याच्या संगतींत एकदम रमलें. हा सुखट चेहऱ्याचा आणि टोंकाकडे चिमटलेल्या नाकाचा माणूस, जणूं कांहीं माझा फारा वर्षांचा स्नेही आहे, असें मला वाटूं लागलें. आपल्या अमेरिकेंतील दौऱ्याची हकीकत त्यानें मला हळूहळू सांगितली—बोलतां बोलता त्याचे डोळे जेव्हां रागभूमीवरील दिव्यांकडे वळले, तेव्हां त्याची दीप्ति अथाग खोल आहे, असें वाटलें. मग त्यानें आपल्या एका जुन्या फसलेल्या प्रेमप्रकरणाची हकीकत मला सांगितली.

पत्रांची सोरट—

यानंतर आमच्या पुष्कळदां गांठीभेटी झाल्या. दर वेळीं विलीनें आणि मी आग्रह करावा आणि त्यानें जेवायला यावें, असें होऊं लागलें. एखाद्या वेळीं तो मला त्याच्या कचेरीकडेच बोलावणें पाठवी. एकांतांत बसावयास सांपडावें म्हणून एखाद्या उपाहारगृहांत तो मला घेऊन जाई. मला सोडून आयलंडला गेल्यावर त्यानें मला पत्र लिहिलें, त्यांत पुढील वाक्य आहे, 'मी इकडे दहा दिवसांच्या मुदतीनें आलों आहे खरा, पण

इकडे येण्यांत मला नेहमीप्रमाणेंच आनंद होत नाही. असें कां व्हावें, याचें कारण गूढच आहे. पण मी परत आलों म्हणजे यांतला गूढपणा तूं मला स्पष्ट करून दाखवशील, अशी खात्री वाटते ! ' यानंतर, त्याचा नि माझा पत्रव्यवहार अखंडच सुरू झाला. एका पत्रात तो म्हणतो, ' तुझीं दोन पत्रें पोचलीं. पण याहीपेक्षां विश्वासानें तूं आणखी मधुर पत्रें मला लिहावींस. पुढील मगळवारीं, मी लडनला येऊन तुला भेटतच आहे. कॅप्टन् ओ शिया—माझे पतिराज—हा सध्यां पॅरिसला गेला आहे, हें खरें काय ? तो गेला असला तर परत केव्हां येणार आहे ? तूं मला लवकरच भेटणार, या विचारानें मला अतिशय सुख वाटतें. ' पुढील एका पत्रात पार्नेल म्हणतो, ' तूं माझे जीवितच कसें बदलून टाकलें आहेस, याची कल्पना तुला नाही ! हातीं असलेल्या कामांत माझे बिलकूल लक्ष नाही. तुझ्यापासून मला इकडे ओढून आणणाऱ्या या नसत्या कामाचा मला अगदीं वीट आला आहे. ' या सर्व पत्रांचा मायना ' प्रिय मिसेस् ओ शिया ' असाच लिहिलेला असे व शेवटाला सी. एस्. पी. अशी सही असे.

त्याला दडवून ठेवलें—

१८८० सालीं पार्नेलला बातमी कळली कीं, आपल्याला राजद्रोहासाठीं लवकरच पकडणार आहेत. एके दिवशीं रात्री तो आमच्या घरीं एकाएकीं आला. खूण पटतांच मीं दार उघडलें. तो म्हणाला, ' एक महिना—दीड महिना तूं मला कोठें तरी दडवून ठेवलें पाहिजेस. ' मग नोकर—चाकरांनासुद्धा

संशय येणार नाही अशी व्यवस्था करून मी त्याला एका खोलीत दपटून ठेवले. त्याच्या खाण्यापिण्याची, वाचनाची सारी व्यवस्था दारें दडपून मी एकातांत करित असें. त्याच्यापार्शीं दोन फार महत्त्वाचे कागद होते. ते त्याला गुप्तांत ठेवावयाचे होते. पॅरिसमधील सोनाराकडून त्यानें एक सोन्याचें पोकळ कडे करवून घेतले होते. त्यात ते कागद घालून, तें कडे माझ्या दंडात त्यानें बसवून दिलें. तें माझ्या अंगावर तीन वर्षे होते.

‘ तुमचे यजमान ’—

पंधरा दिवस होतांच बाहेर पडून पॅरिसला जायचें त्यानें ठरविलें. आम्ही आगगाडींत बसलों. मी एक दुर्दैव त्याच्या अंगाभोंवतीं लपेटून घेतली. त्यानें डोळे मिटून घेतले. पलीकडे एक वयस्कर जोडपें बसलेलें होते. त्याला झोंप लागली आहे, असें वाटून तीं माणसें मला म्हणालीं, तुमच्या यजमानाना बरे नाही वाटतें ? आम्हाला काहीं मदत करता येईल का ? मी म्हणालें, ‘ होय, ते थोडे आजारी आहेत. पण आतां पुष्कळच बरे आहे. ’ हें संभाषण ऐकून पार्नेलच्या तोंडावर समाधानाच्या हास्याची बारकीशी रेषा उमटली ! १८८० च्या शेवटीं शेवटीं मला लिहिलेल्या एका पत्रांत पार्नेल म्हणतो, ‘ माझ्यासाठीं माझ्या प्रेयसीला इतका उपद्रव व्हावा याचें मला वाईट वाटतें. पण तूं इतका कहार करून घेऊ नकोस. कारण, आपल्याला पुढें एकत्र राहावयाचें आहे. ’

पार्नेल येऊन जाऊन माइयाकडे पुष्कळच असे. मला आतां तो किनी म्हणजे ' छोटी राणी ' अथवा ' राणीसाहेव ' या नांवाने हांका मारूं लागला. पार्नेलांत त्याचे माषण असले म्हणजे मी सज्जात जाऊन उभी राहिली. एखाद्या वेळीं मला जायला उशीर होत असे. परस्परांच्या खुणा परस्परांना पटत. ' राणीसाहेव, तुम्हीं आलां आहा, हें मी पाहिलें, ' असे तो आपल्या चेहऱ्यावरून दाखवीत असे. पुढे तो माझा उल्लेख ' बिफी ' म्हणजे बायको—अथवा ' पत्नी ' असाच करूं लागला, व पत्राच्या शेवटीं, ' तुझा पति पार्नेल ' अशी सही करूं लागला !

दगलवाज बायको—

१८८१ च्या जानेवारींत विली एकाएकीं एल्थम् येथे घरीं आला. आल्याबरोबर तो रागाने मला म्हणाला, ' तू माइयावर कोणी हेर पाळतीला ठेवले आहेस कीं काय ? ' हे काय म्हणतात, हेंच मुळीं मला कळेना. मी असले कांहीं एक केलेले नव्हते. अर्थात्च आमचे जोराचे भांडण जुंपले. चौकशी करतां बाहेर आले कीं, दुसऱ्या मजल्यावर राहणाऱ्या एका गृहस्थाच्या पाळतीवर कोणी लोक होते. पुढे त्याचा व त्याच्या बायकोचा घटस्फोटही झाला. पार्नेलची व माझी गाठ पडल्यापासून, तो माइयाकडे पुष्कळदा येतो, जातो, हें विलीला माहीत झालेले होते. त्यानेच पहिल्याने पार्नेलला एल्थम् येथे बोलावून आणले होते. मी आपण होऊन तेव्हा म्हणाले हांते कीं, ' आपले घर अगदीं कसलेसे आहे. पार्नेलला मुलाचा त्रास होईल; आपले जें काय चालले आहे, तेंच सुखासमाधानाने चालू ठेवावे. ' कारण

पानेल येऊ लागला तर, माझ्या मनांत भलतेच विकल्प उत्पन्न होतील असें माझे मला वाटू लागलें होतें. पानेलच्या डोळ्यातील ज्योतींचा प्रभाव काय आहे, याची कल्पना विलीला आली नाही. माझ्या डोळ्यांपुढें मात्र, जागी असलें काय, किंवा निजलें असलें काय, तीं मास्वर तेजें सारखीं झळकत असत. चारचौघाप्रमाणें विलीला वाटे कीं, ' जी स्त्री आपली आहे ती आपलीच राहणार. ' माझ्याकडे पाहून पुष्कळाना मोह पडतो; आणि कोणी कोणी तरी माझ्यावर केवळ फिदा होऊन जातात हें विलीनें पाहिलें होतें. पण या कामीं त्या लोकांचीच फजिती झालेली होती. विली मनांत म्हणे, ' केटी माझी बायको आहे; दुसरे पुष्कळ भाळले असतील, पण माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणावरही ती प्रीति करणार नाही. ' पण या कामीं आता विलीची थोडी फसगत होणार होती. विलीचा आणि माझा स्वभाव बिल्कूल जमत नसे. पोरसवदेपणांतील प्रीतीची परस्पर फेड आम्हीं केलेली होती, पण हें नेहमींच असें चालेल, असें त्यानें समजावें हें दुर्दैव होय.

मीच तुझा खरा नवरा—

त्याच्याच आप्रहाच्या निमंत्रणावरून पानेल हा आमच्या घरीं आला. पण आता आमंत्रणावाचून किंवा कळविल्यावाचून विलीनें अकस्मात् घरीं यावें, याचा मला राग येऊं लागला ! त्याच्या मनांत सशय बळावूं लागला होता. त्याला आमच्या विषयीं काहीं बरेवाईट कळलें असावें. पण त्यानें याच्या आधींच जागें व्हावयास हवें होतें. आता फार उशीर झाला

होता. पार्नेल्च्या प्रेमप्रवाहाच्या झोताबरोबर मी कोणीकडच्या कोणीकडे वहात गेलें होतें. कारण माझ्या मनासारखा नवा नवरा आता मला कायमचा मिळाला होता. मीं प्रथम प्रथम पार्नेल्विषयींचें हें प्रेम थोडें शटकूनच दूर ठेवलें होतें. पण पार्नेल् अगदीं गळींच पडला. इकडे विलीची ओढ तर कमी झालेली होती. मी पार्नेल्ला म्हणालें, 'मला माझीं मुलें आहेत; तुम्हालाही तुमचीं कामें आहेत.' यावर तो उद्गारला, 'आता काय वाटेल तें होवो, मीच तुझा खराखरा पति आहे. मीच तुझा प्रेमपुरुष आहे; तुझे सर्वस्व मीच आहे. मी आयर्लंडला माझा प्राण अर्पण करीन. पण माझी प्रीति मी तुला वाहिलेली आहे. तुला सद्गति मिळो, कीं दुर्गति मिळो, नशीबानें मीच तुझ्या-साठीं नेमलेला आहे. मी जेव्हां पहिल्यानें तुझ्याकडे पाहिलें, तेव्हांच हें माझे ठरून गेलें.'

द्वंद्वाला आव्हान —

एकदां विली घरीं आला, तों पार्नेल आमच्या इथें नव्हता. तेव्हां विली त्याच्या खोलींत गेला. त्यानें त्याचा विस्तारा उचलला आणि तो लंडनला पाठवून दिला. घरातून बाहेर पडतांना तो रागारागानें मला म्हणाला, 'त्या पार्नेल्ला आता मी द्वंद्वयुद्धालाच आव्हान देतो; आणि गोळी घालून त्याचा मुडदा पाडतो.' विलीनें पार्नेल्ला हें आव्हान खरोखरच धाडलें. पण द्वंद्वयुद्धाचा प्रकार घडून आला नाहीं. माझ्या बहिणीला हा सारा प्रकार कळला तेव्हां ती आमच्या घरीं आली व विलीचें व माझे भाडण तिनें मिटवून दिलें. पार्नेल विलीला

येवढेंच म्हणाला कीं, 'सरकारशीं बोलणें-चालणें करण्यासाठीं मला कोणी तरी मध्यस्थ हवें असतें. हें काम मिसेस् ओ-शिआ याच्या हस्ते माझ्या मते फार चांगलें होईल, आणि म्हणून त्यांना भेटावयास तुम्हीं मला मोकळीक ठेवावी.' पण एकंदरीत विली आणि मी एकमेकांना अंतरलों, हें कांहीं खोटें नाहीं. भीति, पश्चात्ताप किंवा मनाची मळमळ मला कसलीच राहिली नाहीं. मी सर्वस्वी पार्नेलची होऊन गेलें.

वैस आतां तुरुगांत—

या पुढील पत्रात पार्नेल स्वतःला 'तुझा राजा' असें म्हणूं लागला; आणि मला, 'माझी प्रियकर राणी' या नावानें संबोधूं लागला. माझी प्रकृति अलीकडे फारच नाजूक झाली होती. पार्नेल घरीं आलेला नसला, म्हणजे मला कसली तरी एक धाकधूक वाटूं लागली. आपण अगदीं एकटे पडलों आहों या जाणिवेनें मी त्रस्त होत असें. त्यातच कॅप्टन ओ-शिआ विली याच्याशीं मीं चालू केलेला वचनेचा खेळ मला चालूं ठेवावा लागत असे. त्याचाही माझ्या शरीरावर फारच परिणाम होई. एकदा विली अकस्मात् घरीं आला. मात्र 'आपण येत नाहीं' असें त्यानें कळविलें होतें. विलीची कळी आज फारच खुललेली दिसली. तो मला एकदम म्हणाला, 'आज सकाळीं पार्नेलला अटक झालेली आहे.' पार्नेलच्या अटकेनें विलीला मनस्वी आनंद झालेला दिसला. आम्ही जेवायला बसलों. पण मी आणि माझ्या सेविका, आम्हांला कोणाला चैन पडेना. विली मात्र पार्नेलला टाकून बोलत होता. शेवटीं तो एकदां म्हणाला, 'धे, लेका! तूला स्वराज्य हवें आहे, नाहीं का?'

पोर कोणाचें ?—

दुसऱ्या दिवशींच माझ्या ' राजाचें ' पत्र मला आलें. त्यांत त्यानें लिहिलें होतें कीं, ' नवऱ्याला अटक झाली म्हणून तूं अशा रीतीनें त्रास करून घेण्याचें कारण नाही. असा कहार करून घेतलास तर तुलाही बाधेल आणि आपल्या मुलालाही बाधेल. ' पानेलला अटक झाल्यापासून तो फेब्रुआरी महिन्यांत मी बाळतीण होईपर्यंत माझे दिवस कसल्या तरी शून्य मनस्क- तेंतच गेले. विली म्हणे कीं, ' तुला बिलकूल बरें वाटत नाही. आता काय करावें ? ' तो पुन्हां पुन्हा एलथंम् येथे येऊं लागला. मला तर तें त्याचें येणें नकोसें झालें होतें. विलीला वाटत होतें कीं, थोड्याच दिवसांत ही प्रसूत झाली म्हणजे आपल्या नव्या अपत्याच्या मुखाकडे बघून, आपलें दोघाचें भांडण आपण विस- रून जाऊं. पण मला मात्र वाटे कीं, हें मूल जन्मल्याबरोबर, विलीचा मला आलेला तिढकारा अधिकच दृढ होऊन जाईल व मुलाच्या बापाबद्दल—पानेलबद्दल—मला वाटणारें प्रेम कळसाला जाऊन पोहोचेल !

मी तुझा नवरा सुखरूप !—

तुरुगातून आलेल्या एका पत्रात पानेलनें म्हटलें आहे कीं, ' रूपसुंदर स्त्रिये, स्वतःची नीट काळजी घे आणि आपल्या ' राजाच्या ' मुलाचीहि घे. ' पुढें दोनतीन दिवसांनीं तो लिहितो, ' मला तुझी फारच काळजी वाटते. तो लेकाचा—तुझा तो ' नवरा '—अजून घरांतच आहे कीं काय ? त्यानें यावे आणि नित्य तुला असा उपद्रव द्यावा, याचें मला मोठेंच भय

वाटतें. ' थोडेसे दिवस गेल्यावर पार्नेलचें एक समाधानाचें पत्र आलें, त्यांत तो म्हणतो, ' तो (विली) एकदां माद्रीदला गेला म्हणजे तुझ्या—माझ्या भेटीची व्यवस्था मी करतो. त्या वर्षीच्या नाताळाच्या सुमारास एका पवित्र दिवशीं पार्नेलनें मला लिहिलें कीं, ' तुझा नवरा—मी स्वतः अगदीं सुखरूप आहे. '

भोळा विली !—

१८८२ च्या फेब्रुवारीच्या सोळा तारखेला मी प्रसूत झालें. मला बरें वाटेना. पण पार्नेल आपल्या पोटीं आला आहे, या जाणिवेनें मीं माझे सगळें दुःख विसरलें. पोर फारच सुरेख दिसली. बापाचे बदामी डोळेही तिनें बरोबर आणलेले होणे मार्च महिन्यात पार्नेलनें लिहिलें कीं, ' मुलीकडे पाहून तुला खरोखर आनंद होत असेल. ' पुढल्या एका पत्रात पार्नेल म्हणतो कीं, ' कॅप्टन ओ—शिआ याला तुझ्या तेथून हाकलून लावण्याची कांहीं तरी व्यवस्था करावयास हवी. त्यानें तेथें तुझ्याभोंवतीं घोटाळत रहावें, हें मला विलकूल पसत नाही. मी सुटून आलों म्हणजे सगळी व्यवस्था ताडकन् करीन. पण तोंपर्यंत तू कसा तरी दम खा. ' दुर्दैव असें कीं, या मुलीला दुखण्यानें गाठलें. ती हळूहळू क्षीण होऊं लागली. पार्नेल सुटून येण्याच्या आतच ही पोर जाणार, हें स्वच्छ दिसूं लागलें. विली अर्थात्च घरात होता. मी त्याला म्हटलें, ' माझी ही पोर आतां मरणार, आता मला एकटीलाच असू द्या ! ' ही मुलगी आपली नव्हे, अशी शकाही विलीला कधीं आली नाही. तो येवढेंच म्हणाला कीं, ' मूल जाते आहे, हें फार वाईट आहे. पण ती

मरण्यापूर्वी तिला खिस्ती धर्माची दिक्षा देऊं या. ' मग घरातच फुलाचा चौरंग करून मुलीला त्याच्यावर निजविलें, व उपाध्या-
ना बोलावून आणून तिला धर्माची दीक्षा दिली. इतक्यांत पार्नेल-
ला कोणाच्याशा कारणासाठीं सरकारनें पॅरोलवर सोडलें. पार्नेल
घाईघाईनें घरी आला. कोणाला न कळत खोलींत येऊन त्यानें
माझे व मुलीचें चुंबन घेतलें आणि मुलीनें प्राण सोडला. या
मुलीचें पितृत्व आपल्याकडेच आहे, हा विलीचा भ्रम मात्र शेवट-
पर्यंत कायमच राहिला !—आतां यापुढें तिटकान्यांतून घटस्फोटा-
ची तयारी झाली !

मसलती बायको—

पार्नेलपासून मला झालेली मुलगी मरण पावली. माझ्या
नवऱ्याला म्हणजे कॅप्टन् ओ शिया अथवा विली याला असें
वाटत होतें कीं, ही मुलगी आपलीच आहे. हा त्याचा भ्रम
मी मुद्दामच शेवटपर्यंत कायम ठेवला ! पॅरोल संपताच पार्नेल
पुन्हा तुरुंगात गेला, आणि सरकारशीं तडजोडीची भाषा सुरू
झाली. या कामांत पार्नेलनें विलीचा भरपूर उपयोग करून
घेतला. विलीनेंही तो होऊं दिला. माझ्या आणि पार्नेलच्या
नात्याची विलीला जेरी मधून मधून शंका येत असे, तरी अजूनही
त्याची खात्री होती कीं, आपली बायको आपल्याशीं कधीं
दगलबाजी करणार नाही. विली आतां राजकारणातच पडलेला
होता. म्हणून तहनाम्याच्या अटी पार्नेलनें त्याच्या द्वारांच सरकार-
कडे पाठविल्या. विलीला खालपासून वरपर्यंत अनेक मोठमोठा-
ल्या अधिकाऱ्यांच्या गांठीभेटी घ्याव्या लागल्या आणि या कामीं

केव्हां केव्हा त्याचा अपमानही झाला. परंतु, कदाचित् मला खुष ठेवण्यासाठी, कदाचित् आपला राजकारणातील दर्जा वाढविण्यासाठी, किंवा कदाचित् पानेल्ला उपकाराखाली आणण्यासाठी त्याने हा सगळा उद्योग केला असावा. दरम्यान आयर्लंडमध्ये राजकीय खून झाले. याचा परिणाम माझ्या प्रियकर पानेल्वर फार होणार असे मला वाटू लागले. याही कामी मी पुन्हां विलीलाच खर्ची घातले. मी त्याला तार केली की, तुम्हीं पानेल्ला एलथॅम् येथे जेवायलाच घेऊन या. त्याप्रमाणे संध्याकाळी ते दोघे आले. दोघेही अतिशय खिन्न आणि काष्टी झालेले दिसले. पानेल् राजकारणांतून परत फिरण्याचे बोलू लागला. पण विली म्हणाला, 'या वेळी तुम्ही असे करणे हे धोक्याचे आहे.' माझेही मत तेंच होते. आम्ही ज्या जेवणघरांत बोलत बसलो होतो, त्यात १८८० सालच्या लोकसभेचे एक प्रशस्त चित्र टांगलेले होते. या चित्रांत पानेल् आणि माझा कायदेशीर पती कॅप्टन ओ शिआ म्हणजे विली या दोघांच्याही मूर्ति होत्या. कॉफीचे ताट आमच्यापुढे ठेवून वादपी आंत जातो तोंच पानेल्च्या भागच्या भिंतीला टांगलेले हे चित्र एकदम खळकन् निसटले, आणि भुईवर पडले. त्याचा आवाज ऐकतांच, आम्ही सर्वजण तटकन् उठून उभे राहिलो. विलीची खर्ची अगदी कोलमडली. पण पानेल् त्यातल्या त्यात सांभाळून उभा राहिला. चित्राच्या कांचेचे शेकडो तुकडे झाले. त्याच्याकडे विस्मयाने बघत पानेल् उभा राहिला. विली मोठ्याने हंसला; आणि पानेल्ला म्हणाला, 'पानेल्, ही तुमच्या स्वराज्याची दशा आहे !'

अपशकुन—

पार्नेल्च्या स्वभावांत, थोडासा भोळसटपणाचा भाग असे. विलीच्याही स्वभावात ती छटा होतीच होती. दोघेजण एकमेकाकडे मोठ्या गंभीर चेहऱ्याने पहात राहिले. तेव्हा मी म्हणाले, 'चित्राची तार गजलेली होती. ती तुटली एवढेच !' पण एकंदरीने पाहतां, हे चित्र पडण्याचा परिणाम पार्नेल्च्या मनावर फार झाला. विली तेथून गेल्यावर मी त्याला म्हणाले, 'चित्र पडले, यात तुम्हांला एवढे काय वाटले ? साधी तार तर गजलेली होती.' यावर पार्नेल् गंभीर चेहऱ्याने म्हणाला, 'तू काहीं म्हण, पण हा अपशकुन आहे. हा अपशकुन मला बाधणार का विलीला बाधणार, हे मात्र सागतां येत नाहीं.'

बुद्धा धर्ममार्तंड—

ग्लॅडस्टन् याच्याशीं पार्नेल्ची रदबदली सुरू झाली. ही रदबदली कोणाच्या तरी द्वारा व्हावयास हवी होती; आम्हीं ठरविले कीं, महामंत्री ग्लॅडस्टन् यानें या बाबतींत माझ्याशीं बोलावें; व मी तें पार्नेल्ला कळवीत जावें. मी कॅप्टन ओ शिया याची वायको आहे, पण माझे पार्नेल्शीं एक निराळेंच प्रेमाचें नातें जडलें आहे, ही गोष्ट ग्लॅडस्टन्च्या ध्यानात आली होती; आणि 'ही गोष्ट तुमच्या ध्यानीं आली आहे हें मी ओळखलें आहे; ती तुमच्या ध्यानीं यावयासच हवी होती' असें मीं ग्लॅडस्टन्ला निरनिराळ्या तऱ्हांनीं दाखवून दिलें. पार्नेल् हा ग्लॅडस्टन्ला 'बुडा बुद्धा कोळी' असें खाजगतात म्हणत असे ! या म्हाताऱ्या कोळ्याशीं दहा वर्षेपर्यंत माझ्या नित्य गाठी भेटी होत. हा

मोठा घर्ममार्तंड होता. आमच्या या प्रेमप्रकरणाची माहिती त्याला होतीच होती. पण माझ्याशी काम असल्यामुळे, त्याने आमच्या या अधार्मिक नात्याचा कधी बाऊ केला नाही. मात्र अगदी शेवटच्या वेळीं या म्हाताऱ्याची धर्मबुद्धि उसळी मारून वर आली आणि पार्नेल्ल्या संबंधाने बोलतांना मग तो म्हणू लागला, 'गरीब विचारा पोरगा, याला सद्धर्माची कसलीहि चाड नाही.'

पोकळ रदबदली—

या सगळ्या गडबडीत माझ्या कायदेशीर नवऱ्याची म्हणजे विलीची इच्छा अशी होती की, आयर्लंडच्या दुय्यम चिटणीसाची जागा आपल्याला मिळावी. मी गॅडस्टन्ला या-विषयी अनेकदां बोलून पाहिले. पण तो म्हातारा बिलकूल बधेना. मला तरी विलीला ही जागा मिळावी असे वाटतच नव्हते. पण त्याच्यासाठी मी रदबदली केली नाही तर, ही आपली बायको असून, आपल्यासाठी येवढेसुद्धा करीत नाही, असे त्याला वाटायचे व हिचे मन आपल्यावरून खरोखरीच उडालेले आहे की काय असा वहिम त्याला यायचा; म्हणून मी गॅडस्टन्शीं हे बोलणे चालू केले होते.

आमचा लपंडाव—

१८८३ च्या नाताळाच्या आधी, ब्रायटन् येथे तीन महिन्यांच्या मुदतीने माझ्या मुलाच्यासाठी म्हणून मी एक घर घेतले होते. पार्नेल्ला आणि मला हवे म्हणून दुसरे एक घर घेतले. पण इतक्यांत आमचे हे नवरोजी तेथे आले! आणि म्हणाले, 'समुद्रकाठीं आपण दुसरे घर घेऊं.' त्याप्रमाणे त्यांच्या

‘पसंतीचें एक चागलेंसें घर घेतलें. तेथें विलीनें पार्नेल्ला मुद्दाम राहण्यासाठीं बोलावून आणलें. अशाप्रकारें आमच्या नात्याची एक चमत्कारिक गुंतागुंत झाली होती. एकदां एलथंमहून पार्नेल्लेन मला लिहिलें कीं, ‘आमच्या कमिटीचें काम काल संपलें आहे. तेव्हां कॅप्टन ओ शिया हा जर सध्यां तेथें नसला, तर घटका-भर तुला भेटण्यासाठीं संध्याकाळीं मला यावयाचें आहे.’ असा हा लपालपीचा डाव आज कैक दिवस चालूं होता. परंतु या डावाचा ओ शियाला आता अगदीं कटाळा येऊन गेला.

शेवटीं घटस्फोट—

शेवटीं १८९० च्या नोव्हेंबर महिन्यात, आमच्या घटस्फोटाचें प्रकरण सुरू झालें. मलाही हा तुकडा केव्हां तरी तोडायलाच हवा होता. वकील लोकांनीं मला विचारून पुष्कळ पुरावा गोळा केला. पण पार्नेल्ला त्यांनीं किती जरी ढोसलें तरी तो मात्र धुम्म बसून रहात असे. एकदां कोर्टांत जाण्याची पाळी आली. तेव्हां मी त्याला म्हटलें, ‘तुम्हीं माझ्या बरोबर कोर्टांत कां येत नाहीं ? तेथें येऊन माझ्यातर्फे कांहीं पुरावा द्या; कांहीं भाडा !’ पण शेंगडीपार्शी बसून, विडी ओढता ओढता तो म्हणाला, ‘राणीसाहेब ! याची काय जरूरी आहे ? आपल्याला घटस्फोट हवा आहे, ही गोष्ट खरी. मग मिळाला काय, किंवा न मिळाला काय ! तूं जिथें असशील, तिथें मी येणार, हें ठरलेलेंच आहे. काय वाटेल तें होवो, रोज रात्रीं मी माझ्या घरीं येणारच येणार !’ शेवटीं खटला चालता चालता, नोव्हेंबरच्या १५ तारखेला, मला घटस्फोट मिळाला. त्या दिवशीं, पार्नेल्ले आणि

मी फारच आनंदून गेलों. पार्नेल् तर म्हणाला, ' या घटस्फोटाच्या परवान्याला आपण एक सुंदरशी चौकट बसवून घेऊ.''

परवाना आल्यानंतर त्याची अंमलबजावणी होण्याला मध्ये सहा महिने जावे लागतात. ते गेल्यानंतर आपण कोठे जावयाचें याचे वेत आम्ही करूं लागलों. तेव्हां एकदां मी त्याला धिटार्ने म्हणालें, ' आता माझा तिकडला आधार तुटला आहे. तुम्ही दरम्यानच्या काळात दुसऱ्या कोणाशी तरी लग्न लावा; म्हणजे माझी चांगलीच फजिती होईल ! ' यावर पार्नेल भारीच सतापून बोलला.

अलीकडे पार्नेल्ची प्रकृती थोडी विघडूं लागली होती. नोव्हेंबर महिना त्याला फारच वाईट जात असे. थडीने आणि दमट हवेने त्याला संधिवाताचें दुखणें जडे. संबंध हिवाळ्याभर त्याचा हात ठणकत असे. त्याच्या हाताला व खांद्याना मी फरवडचें तेल लावी तेवढ्याने त्याला बरें वाटे. मग हाताच्या भोंवतीं लोकरीचा पड्डा तो गुंडाळून ठेवी.

वृद्ध कपि—

आतां पार्नेलची आणि ग्लॅडस्टन्ची मोठीच झोंबाझोंबी सुरू झाली. ही झोंबाझोंबी कसली ? ही एक लढाईच होती. या लढाईत ग्लॅडस्टन्ने आमच्या या धर्मवाह्य वर्तनाचा पुरता उपयोग करून घेतला. वास्तविक पाहता, आमचें वर्तन हें असें आहे, हें या वृद्ध कपीला आज दहा वर्षे माहित होतें. पण तेव्हां त्याला माझा उपयोग होता; माझ्या द्वारा बोलणें चालणें करावयाचें होतें ! पण आतां तें सपलें होतें; आणि प्रकट युद्धाला

सुरुवात झाली होती. तेव्हा आतां त्याला येशूच्या साऱ्या धर्माज्ञा आठवल्या. मग तो पूर्वीचा संबंध विसरून प्रकट राजकारणाची जेव्हा वेळ आली, तेव्हां त्यानें मला आणि पार्नेलला झिडकारून टाकलें, आणि आमच्या या वर्तनाची वाब त्यानें जगापुढें पसरून मांडली.

पार्नेलच्या नांवाचा उकिरडा—

पार्नेलचें आणि माझे नातें आयरिश पक्षाच्या लोकाना किती दिवस माहीत होतें, हें सांगण्याची जरूरी नाही. येवढेंच सांगतें कीं, माझे पार्नेलला गेलेलें एक पत्र या पक्षाच्या कांहीं सभासदांनीं फोडून पाहिलेलें होतें. असल्या वर्तनावर काय टीका करावी, हेंच मला कळत नाही. ग्लॅडस्टन् हा तर आता उघड उघड आमच्या विरुद्ध झाला. त्यानें आमच्या अवरूला डांबरवत्ती शिलगावून दिल्याबरोबर, बाकीचीं मुतें नाचू लागलीं. हीं आधींच माकडे, त्यात त्यांना हें आमच्या कुळकथेचें मद्य मुख्य प्रधानानें प्यावयास दिलें, मग या कपीनीं काय अगाध लीला केल्या असतील, हें काय सागावयास हवें ! पार्नेलच्या विरुद्ध पक्षातील लोकांनीं माझे नांव खर्ची घालून, वाटेल त्या चावटपणाच्या टीका सुरू केल्या. वास्तविक पाहतां, आयर्लंड हा दिलदार लोकाचा देश आहे. पण तेथेंसुद्धां या टोकापासून त्या टोकापर्यंत, ' किटी ओ शिया ' हिचें नांव एकाद्या घाणीच्या गोळ्याप्रमाणें, इकडे तिकडे फेंकलें जाऊ लागलें. हलकट लोकांनीं काय वाटेल त्या कंड्या पिकाविल्या, आणि पार्नेलचें नांव नुसतें उकिरड्यावरून ओढलें. पण पार्नेलनें हें शांत चित्तानें सहन

केलें. तथापि, त्याच्या मनावर याचा थोडासा तरी परिणाम झाला हें खरें आहे.

आकर्षणाशिवाय व्यर्थ आहे—

आता ही आमची प्रेमकहाणी संपण्याची वेळ जवळ आली आहे. म्हणून मी पार्नेल्चे थोडें मनासारखें वर्णन करून घेतें. १८८० सालीं मी पार्नेल्ला पहिल्यानें पाहिलें. तेव्हां तो मला फारच उच्च आणि रोडका वाटला. त्याचा चेहरा फार नाजुक आणि अंगकाति फिकट मोतीया रंगाची होती. डोक्याच्या खाली काहींशी काळसर छटा असल्यामुळें, त्याचे डोळे होते त्याहून मोठे दिसत. त्याचे डोळे हेंच त्याचें खरें वैभव होतें. डोक्यावरचें केस काहींसे काळसर भुरे होते. डोक्याच्या मागल्या अंगाला त्याची वाढ फार झालेली असे. दाढी, मिशा आणि भुंवया पिंगट रंगाच्या होत्या. एकंदरीनें पार्नेल फारच सुस्वरूप दिसे. पार्नेल्ची नीतिमत्ता खरोखरच उच्च दर्जाची होती. लग्नबंधनासंबंधानें त्याचें असें मत होतें कीं, नवरावायकोचें परस्पराना जोराचें आकर्षण असल्याशिवाय, लग्नस्थेला कसलाही अर्थ नाही. या आकर्षणालाच प्रीति असें म्हणतात. हें आकर्षण नसेल तर, किंवा असलेलें नष्ट झालें असेल तर, तें लग्न मोडलें आहे, असेंच म्हणावें लागेल. त्यानें मला पहिल्यानें पाहिलें, तेव्हा त्याच्या चित्ताला आणि सदसद्विवेक बुद्धीला हें खरेंच वाटेना कीं, ही स्त्री कॅप्टन् ओ शिआ याची धर्मपत्नी असूं शकेल. पार्नेलमुळेंच आमचा घटस्फोट झाला. पण हें सारें कायद्याप्रमाणें घडलें, जें काहीं ओ शिआ-

पासून कायद्यानें मिळवता येण्यासारखें होतें, तेंच त्यानें माझ्या रूपानें मिळविलें. यांत त्यानें माझ्या पहिल्या नवऱ्याचा कांहींच गुन्हा केला नाहीं. ही त्याची वैचारिक भूमिका बरोबर कीं चुक हें मी येथें सांगत नाहीं. पण त्याची भूमिका कोणची, येवढेंच मी सांगितलें आहे, व त्याची ही भूमिका मी पूर्णांशानें पत्करली याचें मला केव्हा वाईटही वाटलें नाहीं.

रजिस्टर लग्न—

१८९१ च्या जून महिन्याच्या २४ तारखेस रजिस्टर पद्धतीनें आमचें लग्न झालें. वातमीदारांनीं आम्हांला मंडावून सोडलें. लग्न लावून आम्हीं घरीं परत आलों तेव्हा ते आमच्या घरांतच शिरून लागले! त्यांपैकीं एकजण म्हणाला, 'मिसेस् ओ शिया याना मला भेटावयाचें आहे.' त्याबरोबर पार्नेल उसळून म्हणाला, 'मिसेस् ओ शिया येथें कोणी नाहीं. येथें मिसेस् पार्नेल आहे!' वर्तमानपत्रातून आमच्या लग्नाची बातमी पसरल्याबरोबर अभिनदनपर तारापत्रांचा वर्षावच आमच्यावर सुरू झाला. त्यांचे ढीगच्या ढीग आम्हीं घालून ठेवले. इतके कीं त्यातलीं शेंकडों आम्ही उघडलीं सुद्धां नाहींत!

पार्नेल आजारी—

दरम्यान पार्नेल हा एकदा आयर्लंडला जाऊन आला. परत आला, तों तो फारच थकलेला दिसला; इतका कीं, मला भीतीच वाटू लागली. कोणा चांगल्या डॉक्टरला दाखवावें, तर तो ही कल्पना घुत्कारून लावूं लागला. त्याचें डाव्या हाताचें

संधिवाताचें दुखणें वाढूं लागलें. मधूनअधून त्याला परगांधी जावें लागे. पण दर गावाहून बरें असल्याची तार तो मला करी. तथापि त्याची प्रकृति दांसळत चालली आहे, हें स्पष्ट दिसूं लागलें. एकदा तर तो म्हणाला, ' आपल्या नेहमींच्या डॉक्टरनें मला थोडी शापेन् दिली, ती तर मला बाधली नाहीं ना ? ' कोणीस आमचें एक जोडप्याचें चित्र काढलें होतें. निजल्या निजल्या तें दिसावें म्हणून, त्यानें तें पायगतीं ठेवून दिलें, आणि त्याच्याकडे पाहात तो म्हणाला, ' आपला जोडा फारच सुंदर शोभतो. '

काळीज बंद पडलें—

पण त्यानें कितीही दडविलें तरी, दुखण्याचा परिणाम त्याच्यावर फार झपाट्यानें होऊं लागला होता हें खरें. एकदां तो घाबरून म्हणाला, ' मला कोणी तरी दाबून धरीत आहे, कोण तें मला दिसत नाहीं. तूं मला घर. ' इतकें बोलून तो अंधरुणातून बाहेर धावू लागला. मी त्याला तसेंच दाबून धरून अंधरुणांत निजविलें. तो शुद्धीवर आला आणि मग म्हणाला, ' मला आता बरें वाटत आहे. थोडे दिवसांनीं आपण स्पेनकडे वगैरे हवा बदलावयास जाऊ. तिकडे आपल्याला फार बरें वाटेल. राजकारणापेक्षां माझे लक्ष ज्यांत अधिक रमेल, अशा दुसऱ्या कितीतरी गोष्टी आहेत. ' पण सोमवारीं रात्री त्याला झोप आली नाहीं. मंगळवारीं सकाळीं तर त्याला तापच भरला नेहमीं पादरें दिसणारें त्याचें तोंड आता लालभडक दिसूं लागलें. डॉक्टर म्हणाले, ' एकदोन दिवस असेंच चालावयाचें. ' यावर तो

प्रथम मिसेस् ओ शिया, मग मिसेस् पार्नेल्लो न १११५२२ ६१

थोडासा हंसला संध्याकाळीं पार्नेल्ल्या थोडी झोंप लागली. तेव्हां झोंपेंतच ' कॉन्झर्व्हेंटिव्ह पक्ष ' असे कांहींतरी शब्द त्याच्या तोंडांतून निघत होते. रात्र पडूं लागल्यावर त्यानें डोळे उघडले; व तो म्हणाला, ' तू माझ्या जवळ ये. मला थोडी झोंप लागेलसें वाटते. ' लक्षण नीट नाहीसें पाहून डॉक्टरांना पुन्हां बोलावून आणले. ते म्हणाले, ' आतां कांहीं उपयोग नाही. काळीज बंद पडलें आहे. ' पार्नेल्ला माझ्या कुशींतच मरण आलें.

माझा भ्रम —

आता जास्त काय लिहावयाचें ? मग सबंध रात्रभर मी पार्नेल्ल्या कानात म्हणत होतें कीं, ' माझ्याशीं तुम्ही एकदां तरी पुन्हां बोला ' त्याचा हात हलतो आहे, किंवा पापण्या उघडताहेत, असें मला मधूनमधून वाटे. शेजारचीं माणसें म्हणत, ' बाई, तुम्हाला भ्रम झाला आहे ! ' आता पार्नेल्ल्या चेहरा अगदीं नितळ दिसू लागला. दुखण्यांत त्याला जो त्रास होत होता, तो आता त्याच्या चेहऱ्यावर यत्किंचितही दिसेना. त्याला त्रास होऊ नये. म्हणून नेहमीं प्रमाणें मीं दार लावून घेतलें. बाहेर पावसाच्या धारा चालू होत्या, आणि वारा घोंगावत होता. माझ्या दुःखात सगळें जग वाटेकरी झालें होतें काय ? '

सर आर्थर कीथ

[सर आर्थर कीथ या सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञाचा प्रेमवेध आणि त्यांचे प्रपंचरहस्य ही पुढे दिलेली आहेत सर आर्थर हे एक स्कॉटिश शास्त्रज्ञ असून त्याचा जन्म अर्बर्डिन येथे १८६६ साली झाला. लंडन आणि लॅपझिग अशा दोन ठिकाणी त्यांचे शिक्षण झाले. पी एच्. डी. ची पदवी मिळविल्यानंतर, १८९९ ते १९०२ पर्यंत अॅनाटॉमिकल् सोसायटीच्या चिटणिसांचे काम त्यांनी केले. नंतर म्युझियमचे चालकत्व त्यांच्याकडे आले, आणि रॉयल कॉलेज ऑफ सर्जन्स या संस्थेत ते प्राध्यापक बनले. १९२१ साली त्यांना 'सर' ही पदवी मिळाली, आणि १९२७ साली ब्रिटिश असोसिएशनचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. सर आर्थर याचा मानसशास्त्राचा अभ्यास फार दाडगा आहे. या विषयावर त्यांनी पुष्कळच ग्रंथ लिहिलेले असून, व्याख्यानद्वाराही त्यांनी आपल्या मतांचा पुष्कळच फैलाव केला. मानवी शरीर, मानव प्राण्यांचे प्राचीनत्व, मानवी शरिरातील चलन-यंत्रे आणि डार्विनियन माणसाचा धर्म या विषयांवरची त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. १९५० साली त्यांनी आत्मचरित्र प्रसिद्ध केले. त्याच्या लेखनपद्धतीतील मुख्य गुण म्हणजे सयम हा आहे. परंतु यामुळे या त्याच्या आत्मचरित्राची सुरसता यत्किंचितहि कमी झालेली नाही. या ग्रंथांतूनच आरंभी सांगितलेल्या विषयावरचे त्याच आत्मनिवेदन अवचय-पद्धतीने एकत्र करून दिले आहे.]

प्रेमविकार—

या मुलीची व माझी पहिल्याने गांठ पडली तेव्हा मॅग रॉबर्टसन पंधरा वर्षांची होती. ती चणीने लहान असून, बोल-

प्यांत थोडी चवचाल असे. आपल्या आवडीनावडी ती फडा-फड सागे; तिला शंका अशी नसेच; तिचीं मते ठाम असत. अजून ती पोरगोलीच होती, पण मला मात्र ती फार मोहक वाटे. मिसू ग्रे ही तिच्याहून तीन वर्षांनीं मोठी होती. ही मुल्गी मोठी उल्हासित वृत्तीची असे. बोलताना ती मोठ्या गंमती करी; परंतु पाहू गेलें तर ही थोडी भिडस्त होती. तिला आत्मविश्वास कमी असे; पण तिची धारणा पाहून मला मोठें नवल वाटे. लोकाना बरें वाटेल अशा तऱ्हेनें आपल्या विचाराला कलाटणी देण्याची कला तिला फारच चांगली साधलेली होती. हीसुद्धां अंगानें शिडशिडीतच होती. परंतु तिच्या मुखावरच्या छायेंत आणि तिच्या हालचालींत विशेष प्रकारची मोहिनी आहे असें मला वाटूं लागलें. माझा आणि या मुलीचा कांहीं प्रेमभाव जमला असें मुलीच नाहीं; कारण ज्या मार्गरेट स्टीफन्वर माझे मन बसलेलें होतें तिच्यावरून तें चळणें बिल्कूल शक्य नव्हतें; इतकेंच कीं तिच्यासंबंधींच्या माझ्या या प्रेमभावनेचा उच्चार मी प्रकटपणानें केलेला नव्हता. दहा वर्षांपूर्वीं माझी आणि या मुलीची गांठ लंडन शहरीं पडलेली होती. आतां इतक्या दिवसांनीं आम्ही पुन्हां एकत्र आलों होतो.

राखणदार कुत्रा—

आम्हांला जुन्या आठवणी झाल्या, जुन्या ओळखी निघाल्या. फिरावयास गेलों तों डोंगरावरच्या मजुळ वाऱ्यानें माझे मन प्रसन्न झालें, आणि मॅग हिची वृत्तीहि जास्त जास्त उल्हासित बनली. दुसरे दिवशीं आम्ही डॉन नदीच्या कांठीं फिरा-

वयास गेलों आणि एका पुलाच्या खाली जाऊन बसलों. मॅगने आपल्या झभ्याचा लोंबत असलेला पदर वाळूवर अंधरला आणि मला त्याच्यावर बसवून घेतलें. प्रसंग मोठा विकट बनला; पण माझ्या सदसद्विधेकबुद्धीच्या शेजारी पहिल्यापासूनच एक राखणदार कुत्रा नेहमीच उभा असतो ! याहि प्रसर्गी तो जागाच होता. त्यानें मला जागे केलें आणि ' भावावून जाऊन तूं काहीतरी करता कामा नये ' असें त्यानें मला बजावलें. मी सावध झालों आणि प्रसंगांतून सम्यपणानें निभावून गेलों. या मॅगबद्दल माझ्या मनात आवड उत्पन्न झाली होती हें काहीं खोटें नाही. ही चागली चतुर होती. पण गृहकृत्यात कशी काय वठेल हें माझ्या ध्यानात येईना. शिवाय मी अजून शिकतच होतो. अर्थात् माझा विद्याभ्यास सपेतेपर्यंत आपली सांपत्तिक स्थिति पुढें कशी काय होईल याचा अंदाज मलाहि करता येईना. आम्हां दोघाची एकदर सामाजिक स्थिति अगदीं भिन्न प्रकारची होती. तथापि माझ्या सहवासात प्रविष्ट व्हावें अशी तिची इच्छा होती हें खास.

एक डॅनिश मुलगी—

अँवर्डिन गांवीं विल्यम् नावाचा माझा एक मित्र होता. अँना नावाच्या एका डॅनिश मुलीशीं त्याचें लग्न ठरलेलें होतें. ही मुलगी आज येणार असल्यामुळें जिकडेतिकडे उल्लास पसरलेला होता. ती अशी आहे, तशी आहे, असें मी पुष्कळच ऐकलें होतें. अर्थात् ती आल्यावर माझें लक्ष तिच्याकडे विशेषच गेलें. ही अँना सुमारे तेवीसएक वर्षांची असावी. तारुण्याचा

ताजेपणा तिच्या चेहऱ्यावर झळकत होता; आणि तिचा चेहराहि फार गोजिरवाणा असून ती बोलत असतांना तिच्या चेहऱ्यावर नाना प्रकारच्या रसरशीत छाया उमटत असत. मनांत काय आहे हे तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट उमटलेले दिसे. आणि कोणचीहि भावना मनात विशेष जागृत झाली म्हणजे तिचे ओंठ थोडेसे कंप पावत. विल्यम्च्या घरी ती येऊन पोहचताच साऱ्यांचे लक्ष तिच्याकडेच लागले; आणि सारे लोक आपल्याकडेच पाहात आहेत या गोष्टीमुळे तिलाहि घन्य वाटत होते. ती अंगाने किरकोळ आणि ठेंगणी होती, आणि तिच्या पोशाखाचा रंग विशेष लालवट होता. एखाद्या लालसर शिरशिरीत कागदाच्या पिशवीत इकडे तिकडे हालत असलेले एखादे तजेलदार आसत्र असावे तशी ही अंना दिसत होती. तिला इंग्रजी चामलेसे बोलतां येत नव्हते; पण बोलत होती तेवढ्यावरून ही फार सुसंस्कृत असून हिची बुद्धि मोठी चलाख आहे हे कोणालाहि कळले असते. अंना मोठी विनोदी दिसली. पण आम्ही मात्र सारेजण तिच्याकडे गंभीर दृष्टीनेच पाहत होतो. विल्यम् गप्प बसला होता, पण ती मात्र त्याच्याकडे थोड्या कुप्यानेच पाहात होती. विल्यम्चे आईबाप आणि त्याच्या बहिणी तेथेच बसलेल्या होत्या; पण या भावी सासू-सासऱ्यांकडे तिने विशेष लक्ष दिले नाही, आणि भावी नणंदाच्याकडे तर तिने दुकूनहि पाहिले नाही !

तुम्ही जाऊं नका—

संध्याकाळचीं जेवणें झाल्यानंतर आम्ही पत्ते खेळावयास बसलों. पत्याचा जोड काढला; विल्यम्च्या घर्चीं माणसें आज काहीं वर्षे तो हाताळीत होतीं. अँना म्हणाली, ' इशश, हे कसले पत्ते ! ' मग आम्ही नको-नको म्हणत असतां ती गेली आणि आपली टूंक उघडून छोट्या आकाराचा एक कोरा जोड तिनें काढला. खेळ चालू असतांना लोकांवर मात करण्याकडे तिचें सारें लक्ष असे, आणि मात झाली म्हणजे लहान मुली-सारखी ती हरखून जाई. अँना पेटीहि चांगली वाजवीत असे. आमच्या आग्रहावरून मग तिनें पेटी वाजवावयास घेतली. आमचे मित्र म्हणूं लागले, ' खरोखरच ही पेटी फार चांगली वाजविते. ' रात्र पडली आणि मी जावयास निघालों; तेव्हा अँना म्हणाली, ' तुम्ही जाऊं नका गडे, आमच्या घराचा पाहुणचार आजच्या दिवस तरी तुम्ही घेतला पाहिजे. आज येथेंच मुक्काम करा. ' मला नाहीं म्हणवेना. आणि मी तेथेंच मुक्काम केला.

आमची सहल—

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही सर्वजण बाहेर फिरावयास गेलों. विल्यम् आणि मी लहानपणीं शालेंत असताना येथें होतों. अर्थात् त्या त्या ठिकाणीं पुन्हा जाण्यात आम्हाला फारच मौज वाटली. समुद्रकाठानें जाताना अँना आणि मी दोघेजणच बोलत चाललों होतों आणि आमचा विषयहि मोठा गंभीर होता. तिचा भावी पति म्हणजे विल्यम् कसा काय

आहे आणि पुढे तो काय करणार—सवरणार आहे, याविषयीच आम्ही बोलत होतो. मी तिला सांगितलें कीं, ' ज्या कोणच्या शाखेत विल्यम् प्रवेश करील तींत तो मोठा वाकबगार ठरेल, आणि एकदरीने पाहता त्याचें भावी जीवन मोठें यशस्वी होईल. अंबर्डिन विश्वविद्यालयात प्राध्यापकाची जागा त्याला लवकरच मिळेल असा माझा अंदाज आहे.' यावर अंना म्हणाली, ' मला तुमचें तें अंबर्डिन नको, मला लडन हवें आहे.' अशा रीतीने बोलत बोलत आम्ही डॉन नदीच्या कांठच्या हिरवळीवर येऊन पोचलों. तेथें माझ्या अंगावरचा रवरी झगा मीं खालीं अंधरला आणि आम्ही त्यावर बसलों. अंना म्हणाली, ' या झग्याचा रंग फारच सुंदर आहे, पण आमच्या या विल्यम्ला चांगले चांगले रंग आवडतच नाहीत.' जवळच एक फुलांचा झुपका दिसला. त्यातील एक फूल तिने तोडलें आणि त्याची एक-एक पाकळी ती मोडू लागली. सगळ्या मोडून झाल्यावर तिने टाळी वाजविली आणि म्हणाली, ' मला हवें होतें तसेंच झालें.'

मैत्री तुटली—

पुन्हां संध्याकाळचीं जेवणें झालीं, पत्ते झाले, गायनाचा कार्यक्रम झाला, आणि दहा वाजण्याच्या सुमारास मी जावयास निघालों. तेव्हां अंना विल्यम्ला पुन्हा म्हणाली, ' तुम्हीं याना आणखी एक रात्र राहवून घ्या ना! ' पण विल्यमचा आग्रह न मानून मी जाणारच हें जेव्हां दिसलें तेव्हां ती म्हणाली, ' अहो, मला तुमच्याशीं एकट्याशीं बोलावयाचें आहे, काहीं गुपित

सागावयाचें आहे. ' आम्ही दोघें उठून शेजारच्या खोर्लेंत गेलों. तिनें दार लावून घेतलें आणि माझ्याकडे वळून डोक्यात पाणी आणून ती मला म्हणाली, ' मी म्हणतें म्हणून— मी तुम्हांला म्हणतें म्हणून तरी तुम्ही आणखी एक रात्र येथें का राहत नाहीं ? ' तिनें माझा बाहु जोरानें जवळ घेतला आणि ती म्हणाली, ' तुमची माझ्यावर प्रीति तर नाहींच नाहीं, पण तुम्ही माझा द्वेष करता असें दिसतें. ' मी म्हणालों, ' छे छे, तुमच्याबद्दल माझ्या मनांत प्रीतीहि नाहीं व द्वेषहि नाहीं. तुम्ही माझ्या प्रियकर मित्राची बायको होणार आहात. ' इतक्यांत दार उघडून विल्यम् आत आला म्हणून बरें झालें. मी त्या दोघाना तेथेंच सोडलें आणि सर्वांचा निरोप घेऊन घरातून बाहेर पडलों. सर्वच माणसाना खजील झाल्यासारखें आणि कसेसें वाटू लागलें. मी बाहेर पडतों तों विल्यम् मागून आला आणि माझ्या दडाला धरून मला म्हणाला, ' तू या पोरीचें मन द्विधा केलें आहेस. ' याच क्षणीं विल्यमची आणि माझी मैत्री कायमची तुटली.

भावनिक पृथकरण—

मी माझ्या बहिणीकडे मुक्काम करावयाचें ठरविलें होतें, म्हणून तिकडे निघालों. पण माझ्या चिंत्तात भावनांचें प्रचंड वादळ चालू होतें. मला अंणाची मैत्री झाली तर ती हवी होती. पण ती एवढ्यासाठीच कीं ती माझ्या परमप्रिय मित्राची बायको होणार होती. पण दोन दिवसांच्या तिच्या सहवासांत मी अशा रीतीनें वागलों कीं, मीच तिला जिवलग म्हणून वाटू लागलों.

तिचे व विल्यम्चे प्रेमसंबंध वाढीस लावण्याच्या ऐवजीं दोनच दिवसांच्या माझ्या सहवासानें, मी त्यांच्या पार ठिकण्या करून टाकल्या. सर्व रात्रभर माझ्या मनात हा भावनाचा झळावात घोंघावत होता. दुःख, पश्चात्ताप आणि अचंबा यांचें एक संकुल भ्रमण माझ्या मनांत चालू होतें. वास्तविक पाहता माझें मलाच हंसावयास आलें असतें तर बरें झालें असतें. पण तें आलें नाहीं, मी टेबलाशीं बसलों, आणि झाल्या प्रकाराचें भावनिक पृथक्करण करून त्यानें माझ्या दैनदिनीचीं पचवीस पानें भरून काढलीं. या प्रकारातील जो नीतिविषयक भाग होता त्यानें माझ्या मनाला फारच उपद्रव दिला. आतां या गोष्टीला पन्नास वर्षे लोटलीं आहेत; पण त्या दिवशींच्या प्रकाराची आठवण झाली म्हणजे मला अजूनहि गुदमरल्यासारखें होतें.

विषय —

पुढें अॅना आणि विल्यम् यांचें काय झालें हें थोडक्यात सांगणें इष्ट आहे. आताच सांगितलेला प्रकार झाल्यानंतर सुमारे चार वर्षे लोटलीं आणि अॅना व विल्यम् यांचें लग्न झालें, आणि त्यानीं लडन येथें बिग्हाड थाटलें. परंतु अॅना ही आपल्या नवऱ्याला शेजघरात येऊ देईना, आणि आपल्या अंगालाहि हात लावूं देईना. विल्यम्नें घटस्फोट मागितला आणि तो त्याला मिळाला. अॅना डेन्मार्कला निघून गेली. पुढें तिचें काय झालें हें मलाहि कळलें नाहीं. विल्यम्नें पुढें एका इंग्रज स्त्रीशीं लग्न केले आणि तीं दोघे फार सुखानें राहूं लागलीं. पण विल्यम्नें मला मात्र आपल्या घरात पुन्हा कधीं येऊ दिलें नाहीं. १९४१

च्या वसतात वयाच्या ७१ व्या वर्षी विलयम् मरण पावला. पण एवढ्या सुदीर्घ कालांत तो किंवा त्याचा भाऊ यांनी माइयाशी कसलाहि सामाजिक संबंध ठेवला नाही. प्रापंचिक नात्यात विव्वा घालणारा हा इसम आहे, असा त्यांनी मजविषयी आपला समज करून घेतला होता. त्या दिवशीचा प्रकार जर घडला नसता तर या भावाचें आणि माझे नातें प्रेमळपणाचें राहिलें असतें.

सिसिलिया—

लंडनला परत आल्यावर मी हा सारा प्रकार जलदीने विसरून गेलों. धरगुती वातावरण हवेंसें वाटूं लागलें तर मी माइया बहिणीकडे किंवा तिच्या नणंदेकडे जात असें. पुढें मी लौकरच आणखी एका घरी रावता पाडला. रॉबर्टसन मंडळीकडे मी जाऊं लागलों. मी थेंऊ लागलेला पाहून मंगला फार बरें वाटलें. सिस ग्रे नावाची तिची जी एक मैत्रीण होती, तिच्या भेटण्यासाठी तिनें मला एकदा बोलवून ठेवलें. आम्ही तिचे जमल्यानंतर आमच्या पुष्कळच गप्पाटप्पा झाल्या. सिस ग्रे ही आतां चांगली प्रौढ झाली असल्याकारणानें तिच्या सिसिलिया ग्रे असें सारेजण म्हणत असत. तथापि सत्तावीस वर्षांची झाली होती तरी ती मला अजून पोरनेलीशीच वाटे. ती चणीनें लहान होती, आणि एकंदर शरीराच्या मानानें तिचे डोकें फार मोठें होतें. ही फार सुंदर आहे असें मला वाटूं लागलें. विशेषतः जेव्हा ती खेळकरपणानें हंसू लागे, आणि तिचा एरवींचा विचारी चेहरा आनदाच्या तजेल्यानें भरून जाई, तेव्हां ती फारच सुंदर दिसे.

सिसिलियाचा आवाज तर फारच मधुर होता; इतका कीं राजधानीतील कांहीं कांहीं गायनाच्या कार्यक्रमांत गाण्याचा मानहि तिला मिळत असे आणि तिची थोडीफार संभावनाहि होत असे. वास्तविक पाहता मी रॉबर्टसन यांच्या घरीं जाऊ लागलों याचें कारण तेथें मॅगी होती हें होय. पण आतां माझ्या खेपा तेथें होऊं लागल्या याचें कारण मात्र कशी ना कशी सिसिलियाची गांठ पडावी हेंच ठरलें !

तुम्ही जर लग्न कराल—

मी पुन्हां पुन्हा मनाशीं म्हणूं लागलों कीं मॅगीचें आणि आपलें जमावयाचें नाहीं. ती माझी ससारांतील वांटेकरीण झाली तर तिला आणि मला कोणालाच सुख व्हावयाचें नाहीं. शेवटीं तिच्याबद्दलची माझ्या मनांतील प्रीति समूळ उपटून टाकण्याचें मी ठरविलें, आणि त्याप्रमाणें ती वेल मीं उपटून टाकलीहि. पण हें झालें तरी मला सुख मात्र लागेना. कसलें तरी एक चमत्कारिक असमाधान माझ्या मनाला घेवूं लागलें. मी माझा मलाच नकोसा होऊं लागलों; सारखें डोकें दुखूं लागलें; कसलेंहि काम सुचेना; कोणाशीं बोलून किंवा कांहीं वाचून शुद्धीवर यावें तर तेंहि जमेना. खिन्न होऊन आणि फुरंगटून वसावें असें मला वाटूं लागलें. मी ज्याच्या—त्याच्याशीं भाडूं लागलों. माझा मलाच तिरस्कार वाटूं लागला. मी कसला माणूस असें मला वाटूं लागलें. खरें म्हटलें तर यावेळीं मी चागला एकतीस वर्षांचा झालों होतो. पण एवढा होऊनहि मला मनुष्यस्वभावाचें कसलेंहि ज्ञान झालें नव्हतें. ज्याला डोकें

म्हणून म्हणतात, तें मी आजपर्यंत सारखें ताबलीत सुटलों
 होतों; त्याचाच विकास मीं केलेला होता; पण डोक्यापेक्षांहि
 अधिक महत्त्वाचा आणि अधिक मोठा असा जो हृदय नांवाचा
 शरीराचा भाग असतो, त्याची मीं कसलीहि मशागत केली
 नव्हती, आणि तेथें पेरा तर अर्थात् कसलाच केला नव्हता.
 माझ्या मित्रांनीं ही गोष्ट मला सांगितलेली होती; पण मीं
 तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. एका वडिलघाण्या स्त्रीनें एकदा मला
 पत्रानें कळविलें कीं, 'तुम्ही अस्थिपंजराचा अभ्यास करता
 आणि त्यामुळें हाडकांतचरममाण होऊन वसता; प्राणाशीं आणि
 हृदयाशीं तुमचा संबधच येत नाहीं ! तुम्ही जर लग्न केलें
 असतें, तुम्हाला जर प्रीति करणारी बायको लाभली असती,
 आणि गोजिरवाणीं मुलेंहि असतीं तर त्यानीं तुमच्या हृदयांतच
 प्रवेश केला असता आणि तुम्हांला नवें जीवन प्राप्त करून
 दिलें असतें. इहलोकीं तुम्हाला इतर कांहीं चागल्या गोष्टी
 मिळतीलहि; पण हें जीवन तुम्हाला अधिक मधुर, अधिक
 उल्हासाचें आणि अधिक प्रेमाचें वाटेल.'

प्रेमानें मला झपाटलें —

१८९८ च्या उन्हाळ्यांत माझ्या हृदयानें माझा कबजा
 घेतला, आणि डोकें जरी टीका करीत होतें आणि लाथा झाडीत
 होतें, तरी त्या हृदयानें मला अशा एका निर्झरापाशीं नेऊन सोडलें
 कीं ज्याच्या जलप्राशनानें माझ्या मनाच्या सर्व जखमा भरून
 याव्या. आतापर्यंत प्रेम ही करमणुकीची वस्तु आहे असें मीं सम-
 जत असें; पण आतां मात्र प्रेमानें मला झपाटून सोडलें. १८९८

च्या वसंतात मी सिसिलियाच्या घरी गेलों. तिने मला चागलें 'या बसा' केलें आणि तिच्या या स्वागतानें मला नवा उत्साह प्राप्त झाला. तिच्याशीं बोलणें सहजपणाचें आणि आनंदकर वाटलें. तिच्या आईनें मात्र माझ्याकडे पाहून कपाळाला आंठ्याच घातल्या. सेलिया म्हणजे तिला जीव कीं प्राण होती. तिला कोठें ठेवूं अन् कोठें न ठेवूं असें या आईला होऊन जात असे. किंवाहुना, सेलिया नसती तर आपल्याला जगण्याचें कांहीं कारण आहे असेंहि ती समजली नसती. तथापि थोड्याशा दिवसात तिचा माझ्याविषयींचा हा दुस्वास नाहीसा झाला आणि सेलियाकडे मी मोकळेपणानें जाऊं-येऊं लागलों. आमचा मनोमिलाफ फार जलदीनें होऊं लागला. माझ्या मनातील एक खोल वासना मला जोरानें पुढें चेंपीत चालली होती. १८९८ च्या जून १४ ला शुक्रवारी संध्याकाळीं मी सेलियाच्या घरीं गेलों. माझ्या पोषाखाचा डौलहि त्या दिवशीं विशेषच होता; पण असें असलें तरी आजच्या आजच अविवाहितपणाचा शेवट करावा असें मात्र माझे ठरलेलें नव्हतें. आमचें दोघांचें फार जिवलगपणाचें बोलणें झालें, आणि माझे मन सेलियाच्या प्रीतीनें केवळ भरून गेलें. मध्यरात्रीच्या सुमारास मी परत जावयास निघालों, तेव्हां मी तिला म्हणालों, 'या चौकापर्यंत मला पोंचवावयास ये.' पण त्या चौकात पोंचावयाच्या आधींच मीं माझे मनोगत तिला सांगून टाकलें. मी तिला लग्नाची मागणी घातली. तिच्या एकंदर चलनवलनावरून माझ्या हें ध्यानात आलें कीं या मागणीला तिचा होकार आहे. म्हणून

मी तिला एकदमच आलिंगन दिलें आणि तिचें पहिलेंच चुंबन घेतलें. पण या गडबडींत माझी रेशमी टोपी खालच्या फरशीवर ठाणकन् पडली ! आणि सेलिया खो-खो करून हंसू लागली. मीहि हंसण्याचा देखावा केला. पण टोपी पडली तर तिच्या-बरोबर आपली ऐटहि खाली आली असा अवमान मला वाटला. आमचीं दोघांचींहि मनं प्रीतिभावानें उचंबळून गेलीं आणि खूपखूप बोलून मगच आम्हीं आपापल्या घरीं गेलों. मात्र मी तिला सांगितलें कीं, ' माझी सध्यां ओढाताणच आहे. ' तेव्हां ती म्हणाली, ' कांहीं हरकत नाही. आपण तीन वर्षे यांबू. '

प्रेममार्गाचें आक्रमण—

घरीं आल्यावर मला झोंप लागली असती तर बरें झालें. असतें; पण झोंपच येईना. म्हणून पहाटेचा उठलों आणि माझे पहिलें प्रेमपत्र मी लिहिलें. पुढें १८ महिनेपर्यंत एकमेकाना आमचीं प्रेमपत्रें रोज येत-जात राहिलीं. आमचें प्रेममार्गाचें आक्रमण नेहमींच विनखटका चालू राहिलें, असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. मधूनमधून वादळें उठत. तेव्हांच्या माझ्या पत्रांतील कांहीं कांहीं वाक्ये उद्धृत करण्यासारखी आहेत ' मीं इतका वेडा झालों आहे कीं माझे मलाच हंसूं येतें; मला प्रीतिज्वराची बाधा झाली आहे; परमे-श्वरानें माझ्यावर आपल्या कृपेचा वर्षाव केला आहे; हें वादळ संपलें म्हणजे सुखकारक आणि मद वारे वाहूं लागतील. परस्पर-विश्वास, प्रीति आणि क्षमाशीलता हीं आपल्यापार्शीं इतकीं भरून राहिलीं आहेत कीं आपल्याला कांहींहि उणें पडणार

नाहीं. आणि गरीबी म्हणजे काय हें तर आपणां उभयतांना पुरेपूर माहीत आहे. ' सेलिया आपल्या पत्रांत माझ्या गुणांची जास्त तारीफ करी व आपले गुण कमी करून दाखवी. मी तिला परत लिही कीं, ' माझी जी खरी किंमत आहे, तीहून तूं ती जास्त समजतेस ! आणि अशा रीतीनें तूं मला अन्यायच करतेस ! ' मग आम्हीं चित्रपट, गाण्याचे कार्यक्रम, नाटके इत्यादिकाना बरोबर जाऊ लागलों, आणि केव्हां केव्हां जवळच्या ग्रामीण टापूत सहलीसाठीं हि गेलों. माझा घदा शिकवण्याचा असल्यामुळे व ' ओरिजनल मॅन ' या माझ्या ग्रंथाचें काम सुरू असल्यामुळे मी अगदीं दमून जाई. आणि तशा स्थितींत मी सेलियाकडे जाई. यकवा आणि निरुत्साह यांमुळे माझ्या सहवासात कसलीहि गोडी उरत नसे. त्यामुळे केव्हां केव्हा आमच्यांत गैरसमज उत्पन्न होई. पण मी लगेच तिला लिही कीं, ' तुझ्या केंसांतल्या आंकड्यालासुद्धां धक्का लागूं नये इतका मी तुला जपतो. ' आमचीं भांडणें तात्पुरतीं असत.

संसाराचा पाया—

आणखी एका काहींशा विकट बाबींचा उल्लेख केला पाहिजे. सेलिया जरी मोठी आनंदी व खेळकर होती, आणि बोलण्याचालण्यात फार मनमोकळेपणानें आणि उल्हासानें वागत असे, तरी तिच्या मनाच्या आंतील कप्प्यांत काहींतरी आहे, आणि तिनें तें मोहरबंद करून ठेविलें आहे, असें मला वाटे. खरें म्हटलें म्हणजे तिच्याजवळ गुपित असें काहींच नव्हतें. मनांत असलेलें बारीकसारीकसुद्धा बोलून दाखवि-

ण्याच्या लायकीचें आहे, असें तिला वाटत नसे. पण हा तिचा साधा विचार मला उमगेना. मला वाटे कीं ही कुढी आहे आणि मनातलें सागत नाहीं. मला सारीच घाई झाली होती. मला वाटे कीं, तिच्या मनाच्या अगदीं अतःपुरांतसुद्धां प्रवेश करण्याचा मला हक्क आहे ! म्हणून मी तिला एकदां लिहिलें कीं, 'तुझ्या मनातील जें अंतःपुर आहे त्याच्याभोवतीं तूं मोठीच तटबंदी उभी केली आहेस.' पण हें माझे वाटणें सारें फोल होतें. मनांत असलेले सारेच बारीकसारीक विचार उघडपणें बोलून दाखविणें हें तिला तापदायक झालें असतें, हें ध्यानांत यावयास माझ्या मद बुद्धीला बराच वेळ लागला ! वास्तविक पाहतां सेलिया ही अंतर्बाह्य प्रामाणिक होती. कंपासाच्या सुईचें टोंक जसें नेमकें उत्तरध्रुवाकडे वळतें, तशी तिची सदसद्विवेकबुद्धि अचूकपणें सत्याकडे वळत असे. विचार, उच्चार आणि आचार या तिन्ही बाबतींत ती अत्यंत प्रामाणिक होती. परस्परविश्वासाचा आमच्या अंगाचा हा गुण म्हणजे आमच्या भावी संसाराचा भक्कम पायाच ठरला.

शब्दांच गुच्छ—

प्रेमपत्रें लिहीत असलों तरी त्यात व्याख्यानें देण्याची मला फार खोड होती. शेवटीं तिला मी एकदां लिहिलें कीं, 'हें माझे शेवटचेंच व्याख्यानपत्र होय !' पण पत्रांत अर्शा व्याख्यानें जरी मी शोडीत असलों तरी मधूनमधून प्रेमातिरेकानें एखादा शब्दपुष्पांचा गुच्छ तिच्या अंगावर मी फेंकीत असें. असेंच एकदा मी तिला लिहिलें : 'तूं इतकी प्रेमळ आहेस

कीं एखाद्या देवदूतालासुद्धा तूं सहज अंकित करून घेशील; तुझे हृदय मला सदा नवोनवच वाटत राहील; आणि तुझ्या प्रीतिभावनेला तितकाच अनुकूल जबाब माझ्याकडून मिळाला नाही असें कधींच व्हावयाचें नाहीं.' एकदां तर मी तिला गुह्यांतील गुह्य म्हणून लिहिलें कीं, 'तुला मी माझ्या बाहुपाशांत कितीहि जवळ कवटाळून घेतलें तरी तें मला अपुरेंच वाटू लागेल.'

तिचें गायन—

माझ्या ठिकाणीं अहतेची भावना जरा जास्त होती, आणि आपला वरचढपणा सेलियानें मानला पाहिजे असें मला वाटत असे. माझे संशोधनाचें काम तिला इतकेंसें कळत नव्हतें. पण मी कोणच्या उद्देशानें तें करित आहे हें तिच्या ध्यानात आलें होतें. म्हणून ती माझ्या कामात मदत करू लागली. माझ्या हस्तलिखितांच्या नकला ती करी. माझे नकाशे ती दुरुस्त करून देऊं लागली. अशा रीतीनें मला तिची खुषीची मदत होऊं लागली. अर्थात् तिचें म्हणून काहींएक स्वतंत्र काम असेच. सेलिया थोडी भिडस्त होती. तिचा आवाज अतिशय मधुर असे. आणि तिनें गावें असें मला वाटे. पण ही संकोचाची तिची वृत्ति एखाद्या दिवशीं सकोच पावली असली म्हणजेच मला तिच्या गायनाचा लाभ होई !

बुढी मॅगी—

आमचा वाङ्निश्चय झाल्यावर एकदोन दिवसांनीं मॅगी रॉबर्टसन् ही सेलियाच्या घरीं आली. एखादी गोष्ट चोरून

ठेवणें म्हणजे खोटें बोलणें होय असें सेलियाच्या घरचीं माणसें मानीत असत. म्हणून सेलिया वाग्दत्त धू शाली आहे असें मंगीला सांगण्यांत आलें. हें वर्तमान कार्नी पडताच मंगीला इतकें काहीं वैषम्य वाटलें कीं त्या दिवसापासून पुढें सेलियाची व माझी ओळखच तिनें अजिवात टाकली. तिच्या बहिणी मात्र आमच्याकडे येत-जात असत. त्या गोष्टीला आता पन्नास वर्षे उलटून गेलीं आहेत. माझी सेलिया आणि मंगीच्या त्या बहिणी या साऱ्या जणींनीं इहलोक केव्हांच सोडला आहे. बुद्धी बनलेली मंगी मात्र अजून लडन शहरात एकटीच राहते. केव्हा केव्हा तिचे मला पत्रहि येतें आणि त्यात जुन्या आठवणी लिहिलेल्या असतात. शिष्टाचार म्हणून मीहि तिला उत्तर धाडतो. कालगतीनें माणूस सारें विसरून जातें हेंच खरें

श्रेष्ठतम वरदान—

आमचा झालेला वाङ्निश्चय मीं कोणालाहि कळूं दिला नाही. मी फक्त आईला मात्र ही गोष्ट कळविली. तिनें आपल्या उत्तरात लिहिलें कीं, 'तू म्हणतोस कीं सेलिया ही मला प्राणासारखी प्रिय वाटते, नव्हे, प्राणाहूनहि प्रिय वाटते; तथापि माझ्यावर तुझे जें प्रेम आहे त्यांत त्यामुळें अंशमात्रानेंसुद्धा कमीपणा येणार नाही. तिच्यावरचेंहि तुझे प्रेम अत्यंत सखोल आहे, आणि माझ्यावरचेंहि निःसंशय तसेच आहे. आपलीं हीं दोन नातीं अगदीं निरनिराळीं आहेत, आणि म्हणून एकाची बाधा दुसऱ्याला कधीं होऊं शकणार नाही. कमीजास्त प्रमाणानें आपण अनेक लोकांवर प्रीति करतांच. शेंकडों लोकांवर आपली

प्रीति असते. पण खरी खरी निष्ठावंत पत्नी म्हणजे पुरुषाला प्राप्त होणारं एक श्रेष्ठतम वरदानच होय. या गोष्टीचा मला उत्तम अनुभव आहे. तुझ्या पित्यावर माझे पराकाष्ठेचें प्रेम होतें.' अशा माझ्या या आईकडे एकदां सेलियाला घेऊन जावें आणि तिच्या लेकीच्या बरोबर सेलियालासुद्धां तिच्या प्रेमाची वांटेकरी बनवावें असें मीं ठरविलें. पण हें व्हावयाचें नव्हतें. आईच्या वरील पत्राच्या मागोमाग 'तांतडीनें निघा' असें दुसरें पत्र आलें. आईचें दुखणें फार झालें होतें. माझ्याकडे पाहून आई किंचित् हसली आणि तिनें डोळे मिटले.

वाङ्निश्चयाची बातमी—

काय असेल तें असो, आपला वाङ्निश्चय कोणाला कळू द्यावयाचा नाही अशी मी जणू कांहीं प्रतिज्ञाच करून बसलों. ही माझी केवळ मनाची अढी होती. आपली प्रेयसी सर्वस्वी आपली आहे आणि तिच्याविषयीं कोणाच्या मनात काहीं येता उपयोगाचें नाही हाच विचार माझ्या मनात भरून राहिला होता. सेलियालासुद्धां ही गोष्ट घट्कर्णी होऊं द्यावयाची नव्हती. ती जात्या मोठी भिडस्त स्वभावाची असून, चार अनोळखी लोक जमा झाले तर, आणि ते विनाकारण चौकस असले तर, हे कशाला आले आहेत असें तिला होऊन जाई. तथापि आमच्या या वाङ्निश्चयाची बातमी हां हां म्हण ! आमच्या कॉलेजात जाऊन पोंचली ! पण हा वाङ्निश्चय सगळीकडेच माहीत झाला असता तर, आम्हांला कोणी कोणी मेजवान्या केल्या असत्या आणि मग आम्हालाहि त्यांना कराव्या लागल्या

असत्या. या कामाला तर माझ्याहि पार्शीं पैसे नव्हते आणि सेलियापार्शींहि नव्हते.

शुभमंगल—

वाङ्निश्चय झाला तरी प्रत्यक्ष लग्न आम्ही तीन वर्षे पुढे टकलले होते. १९०१ च्या शेवटीं शेवटीं आपल्याला बिऱ्हाड करतां येईल असे मला वाटत होते. पण मला या मधल्या स्थितीचा कंटाळा येऊ लागला. १८९९ च्या उन्हाळ्यात मी सेलियाला लिहिले की, 'पाने केव्हा वाढतील म्हणून वाट बघत बसावे लागले म्हणजे जसा ताप होतो तसाच मला या वाग्दत्त स्थितीचा होत आहे!' नंतर एकदा तिला मी कळवून टाकले की, 'येत्या नाताळात माझी लग्नमुद्रिका तुझ्याकडे येईल.' आणि याप्रमाणे १८९९ च्या नाताळांत आम्ही विवाहबद्ध झालो. डिसेंबर २१ ला सेलिया, तिची आई आणि मी अशीं एका घोड्याच्या गाडींत बसून देवळांत गेलो आणि तेथे उपाध्यायीं आमचे लग्न लावून टाकले. मी आपल्या भावाला पत्र लिहिले, तेव्हां त्यांत म्हटले की, 'सेलिया आणि मी यांच्यासारखा जोडा तुम्हाला दुसरीकडे पाहावयास मिळावयाचा नाही.'

सासूबाईचा प्रश्न—

सासूबाईचे काय करावयाचे हा प्रश्न होता. सेलियाला दुसरे कोणी नव्हते. सासूबाईनी कोठे रहावे, याचा विचार करून त्यांना आपल्याच घरी ठेवून घ्यावे असे मी ठरविले.

त्याची साठी उलटून आतां बरेच दिवस झाले होते. त्या चणीनें लहानखुण्या आणि नाजुक असत. त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें म्हणजे वाटे कीं तरुणपणीं ही वाई फार सुस्वरूप असावी. वाईचें बोलणें मोठें समजसपणाचें असे. आणि त्या विशेष शिकलेल्या नव्हत्या तरी फार शहाण्या होत्या. इग्रज स्त्रियाचें प्रापचिक शहाणपण त्यांच्या ठिकाणीं चांगलेंच दिसून येई. वस्त्र-प्रावरणात आणि सामानसुमानांत काहीं विशेष प्रकारची रुचि त्या दाखवीत. फार सौम्य, पण कामांत वाकब्रगार होत्या, आणि नको तेथें तोंड घालण्याची त्यांना मुळींच सवय नव्हती. मुली-वर त्याचें आत्यंतिक प्रेम होतें; सेलियाच काय तें त्यांचें सर्वस्व होतें. आम्ही दोघेजण जेव्हां त्यांच्या घरातून निघावयाचें ठरलें तेव्हां मला वाटलें होतें कीं त्या काहींतरी कुरकुर करतील. कारण त्यांना एकटें रहावें लागणार होतें. परंतु त्या एक अक्षर बोलल्या नाहींत. मात्र त्या थोड्या कासाविस झालेल्या दिसल्या आणि आईला एकटी ठेवून आपण जाणार हें पाहून सेलियालासुद्धा भारीच वाईट वाटू लागलें. शेवटीं आम्ही ठरविलें कीं, सासूवाईनाहि आपल्याच घरीं घेऊन जावें. आम्हीं घेतलेल्या घरांत त्यांच्यासाठीं म्हणून एक स्वतंत्र खोली राखून ठेवली. त्यांनीं आमच्याकडे जेवणखाण करावें आणि आपल्या खाजगी खोलींत रहावें अशी आम्हीं व्यवस्था केली. अशा प्रकारें आमचा प्रपंच आम्हीं घाटला.

अभ्यास व शेजघर—

मला कामाचा फारच ताण पडत असे. शिकवण्याचें काम करणें, निरनिराळ्या समित्या चालविणें, असल्या कामा-खालीं मी अगदीं थकून जाईं, आणि पांच वाचून गेल्यावर घरीं येईं. आल्यानंतर सेलियाचा आणि आमचा चहा होई आणि मग घरीं काय झालें, कॉलेजात काय झालें, असल्या वारीकसारीक गप्पा कांहीं वेळपर्यंत चालत. कांहीं कांहीं वेळा घरीं येतांना मी इतका थकून गेलेला असूं कीं कोणाशीं हंसत-खेळत बसावें असें मला वाटतच नसे. गप्प बसावें असें मला वाटे. सेलिया मनात म्हणत असे कीं, 'हे असें कां करतात कोणास ठाऊक ?' पण असे प्रसंग थोडे असत. सात वाज-ण्याच्या सुमाराला आम्हीं जेवावयास बसत असूं. जेवणें आटोपलीं म्हणजे काहीं वेळपर्यंत सेलिया पेटी वाजवीत असे, आणि केव्हा केव्हां मीं आग्रह केला तर कांहीं पदें ती गळ्या-वर म्हणून दाखवी. मग मी अभ्यासाच्या खोलींत जाईं व मध्यरात्रीपर्यंत माझे वाचन चालू राही. तें आटोपलें म्हणजे अतःपुरांतील सेलियाच्या शेजघरांत मी जाईं.

आमचा धर्म—

आमच्या घरात धर्महि टिकून राहिला होता. बायबलाचें वाचन सर्वजण मनांतल्या मनात करीत असत. सेलिया, सासू-बाई आणि मी, आम्ही सारे ख्रिस्तीच; पण आमच्या धर्म-मतांत थोडी थोडी तफावत असे. सेलियाला धार्मिक हें नांव शोभलें नसतें. पण तिच्या अशा गाढ श्रद्धा असे कीं या सृष्टीला

कोणी तरी एक शास्ता असला पाहिजे. या तिच्या श्रद्धेकडे मी नेहमींच आदरयुक्त मनाने पाहो. सासूबाई अमुकच एक पंथाच्या होत्या असे नाही. पण खिस्ती धर्मात जे जे कांहीं चांगले होते त्याचा आचार त्या मनोभावे करीत. मी स्वतः-सुद्धां बायबल वाचीतच असे. मनुष्यस्वभावाच्या सार्वकालीन सकल्प-विकल्पांचे बायबलातल्याइतके उत्तम चित्रण दुसरीकडे कोठेहि केलेले सांपडणार नाही. या ग्रंथाचा अभ्यास जो जो जास्त करावा तो तो माझे मत दृढ होत जाई की, बायबलांत सांगितलेले परमेश्वराचे शब्द हे माणसाच्या मुखांतूनच आले असले पाहिजेत. खरोखर ही नवलाची गोष्ट आहे की बायबलाच्या अभ्यासाने माणसाने पुष्कळदां श्रद्धाशून्य मात्र बनत जावे !

भांडणाचे कारण—

सार्वजनिक कामकाजांत माणसाला कितीहि यश आलेले असू द्या, पण त्याला जर घरी कसलेहि सुख होत नसेल तर तो मनुष्य अतिशय दुःखीच समजला पाहिजे. बाहेर अधिकाऱ्यांशीं वगैरे माझा खटका उडाला तर तो मी बिलकूल मनावर घेत नसें. पण सेलियाशीं जर का एखाद्या वेळीं भांडण झाले तर मी अगदीं हैराण होऊन जाई. आमचीं भांडणे होत, पण एवढे खरे कीं, त्यांचे रूप अगदीं सार्धे असे व तीं अगदीं लौकर मिटत. भांडणाचे कारण बहुधा माझ्याकडून निघे. मी माझ्या कामात इतका गर्क असें कीं, माझीं जरी दोन जीवनें असलीं तरी बायकोला मात्र घराचे एकच जीवन असते, ही गोष्ट मी अगदीं विसरून जाई. मी अभ्यासात असलों म्हणजे

त्यांतच माझे मन रमून जाई. कोणाच्या तरी संगतीत बसावे, आणि अभ्यासातहि रमून जावे, हे मला साधत नसे. एकटें वसल्याशिवाय माझा अभ्यास होत नाही, म्हणून सेलियाला तिच्या बसावयाच्या जागेत सोडून देऊन, मी माडीवरच्या माझ्या खोलीत अभ्यासाला जात असें. सेलिया चांगली बुद्धिमान् होती, आणि माझ्या कामात तिचे चांगले लक्षहि लागे. माझी हस्तलिखितें शुद्ध करावीत आणि त्याचें टंकलिखित तयार करावे हीं कामें ती करीत असे. अर्थात्च तिला असें वाटे कीं, अशाच प्रकारचें काहीं मनरजनाचें काम तिच्यासाठीं मीं करावे; कारण मनरजन हे परस्परांच्या संगतीनें -हावे. पण माझी वासना अशी असे कीं, तिनें माझी करमणूक करावी. अर्थात् आमचें थोडेंसे खडाष्टक होई; पण तें लौकरच संपून परस्परांच्या संगतीचें सुख आम्हाला भोगता येई. प्रीतीची ज्योत अतिशय लखलखित तेजानें तेवत राही, आणि आमच्या जीवनक्रमात कोठें काहीं धोक्याची जागा असली तर आम्हांला ती एकदम दिसून येई. सणावाराचीं जेवणींखाणीं, नाटकाला-सिनेमाला जाणें, मित्रमंडळी जेवावयास येणें हे सर्व प्रकार मोठ्या मौजेनें चालत. दुःखाची गोष्ट एवढाचि कीं सेलिया ही स्वभावानें भित्री होती, आणि तिला कसलीहि महत्त्वाकाक्षा नव्हती. तसें पाहिलें तर जात्या तिची प्रवृत्ति गाभीर्याची असे; परंतु हे गाभीर्य आत दडलेलें राहून हास्यविनोदाचा देखावा ती ब्रकरणीं करीत असे. नवे मित्र जोडणें तिला फारसें नको असे. पण एकदां नवे मित्र झाले म्हणजे ते कायमचे झाले असें ती समजे. *

ललकारणी—

युद्ध सुरू झालें (पहिलें महायुद्ध) आणि सेलियाला मना-जोगतें काम मिळालें. आतापर्यंत तिच्या कामाचा व्याप म्हणजे, घरगुती संसाराचीं कामें हाच होता. सार्वजनिक कामाची हौस तिनें कधीं दाखविलीच नव्हती. आतां मात्र एक नवी ललकारणी आली, आणि तिला तिनें छान जबाब दिला. रोमन कॅथॉलिक लोकांनीं घायळ लोकांसाठीं एक इस्पितळ काढलें. त्यांत सेलिया रोज तासन् तास काम करूं लागली. आम्हांला मूळ-बाळ काहीं नव्हतें. पण ही आपत्ति म्हणजे नशिवाची ठोकर होती असें नव्हे; तर ही आमच्या योजनेप्रमाणेंच आलेली होती. अर्थात् माझ्या विद्यार्थीवर्गांतून काहीं मुलें व मुली आम्हीं जवळ केल्या होत्या. आणि यानाच सेलिया अतिशय मम-ताळूपणानें वागवूं लागली.

सुखी संसार—

युद्धानंतर पदार्थांच्या किंमती भारीच मडकल्या आणि देशांत जिकडेतिकडे सपाचा पुकारा चालू झाला. आम्ही दोघे संध्याकाळीं शेकोटीशेजारीं गुजगोष्टी करीत बसत असूं आणि ' युद्धाच्या आधींचे स्वस्ताईचे दिवस पुन्हां येतील ' असें एक-मेकांना सांगत असूं. पण हें लौकर होईल असें दिसेना. जगानें आम्हांला मात्र फार चांगल्या रीतीनें वागविलें. कॉलेजनें माझा पगार हजारारुन बाराशांवर आणला. आपल्या नवप्याला इतका पगार कधीं मिळेल असें सेलियाला कधीं वाटलें नव्हतें. रॉयल इन्स्टिट्यूटकडून आणि माझ्या पुस्तकांच्या विक्रीतून

पुष्कळ गळ्या जमा होई. सेलिया हीच आमची खजिनदार ! वर्षाच्या अखेरीला ती हिशेबाचा ' फडशा ' करीत असे ! मग आम्ही म्हातारपणाची तरतूद करू लागलो. एकदा सेलियाला काय वाटलें कोणास ठाऊक ! केनिया वसाहतींत काँफीची लागवड करणाऱ्या एका मित्राला तिने बरेचसे पैसे कर्जाऊ दिले. पण शेवटीं हें भाडवलहि बुडालें, व्याजहि गेलें आणि मैत्रीचाहि अंत झाला. आम्ही लौकरच आमच्या मालकीचें घरहि केलें.

मधुर चव—

१९२० च्या सुमारास आमच्या दोघांच्याहि प्रकृतींत फरक पडूं लागला. पण आम्हाला त्याची चाहूल बिलकुल लागली नाही. सेलियाला आतां बावन्नावें वर्ष होतें, आणि माझे पंचावन्नावें संपत आलें होतें. सेलियाची नाडी फार जोरानें चाले. यकृताच्या विकारानें हें होतें असे कोणी कोणी म्हणत. दोनचार वर्षांनीं ध्यानात आलें कीं रक्तदावाच्या विकारानें हें होतें. पुढें दोन वर्षांनीं हाच विकार बळावत गेला आणि तोच पुढें घातक ठरला. माझ्या प्रकृतींतहि दुखण्याचीं बीजे पूर्वीपासूनच होती; तीं आता प्रकट होऊ लागलीं. आतां दुखण्याचीं लक्षणें ठळकपणानें दिसू लागलीं. मला मधूनमधून ताप येऊं लागला, आणि त्याचे विकार माझ्या फुफ्फुसाला जाऊन भिडले. विश्रांतीसाठीं मी मधून मधून दुसरीकडे जाऊं लागलों. कांहीं दिवसांनीं आम्ही दोघे समुद्रकाठीं हवा खाण्यासाठीं गेलों. जितका वेळ परस्परांच्या प्रिय सगतींत घालविता

येईल तितका घालवू लागलों. दरम्यान व्याख्यानें देणें, अभ्यास करणें, ग्रंथ लिहिणें हीं माझीं कामें जोरानें चालू होतीं. प्रवासाची मौज अनुभवाची म्हणून आम्हीं दोषे अमेरिकेलाहि जाऊन आलों. नाना प्रकारचे देखावे पाहत असतांना आमच्या परस्परांच्या प्रीतीला अधिकच मधुर चव येऊं लागली.

एकटे जाणार?—

आमचें प्रेमरहस्य कधीहि कमी झालें नाहीं. थोडा थोडा वेळ सापडला आणि पुरेसा पैसा हाताशीं असला म्हणजे आम्ही ठिकठिकाणचे देखावे पाहण्यासाठीं नेहमींच जात असूं. कॉलेजच्या कामाचा आणि बाहेरील व्याख्यानाचा वगैरे माझा व्याप फार मोठा असल्यामुळें मला पुन्हा पुन्हा बरें वाटेनासें होई, आणि आम्ही लगेच एखादें सुंदर हवापाण्याचें ठिकाण निवडून काढून तेथें महिना दोन महिने घालविण्याची पद्धति ठेविलेली होती. जेथें जावयाचें तेथें दोघांनीं जावयाचें असा आमचा शिरस्ता होता. आम्ही अमेरिकेंतूनहि खूप हिंडून आलों. आणि व्याख्यानासाठीं मो एकाठ्यानें जावें असें पुन्हां जेव्हां एकदां ठरूं लागलें, तेव्हां सेलिया माझ्यावर फारच रागावली आणि भडकून म्हणाली कीं, 'तुम्ही एकटेच जाणार याचा अर्थ काय ?' याचें कारण तरी इतकेंच कीं, माझ्या प्रकृतीची तिला फार काळजी वाटे; आणि दुसरें म्हणजे आतांच सांगितलेला शिरस्ता मोडणार होता! आम्हीं एकदां इजिप्त देशांतहि जाऊन आलों, आणि उटावर बसण्याची आपली हौस सेलियानें तेथें भागवून घेतली !

मला मरूं द्या—

अशा प्रकारे आमच्या प्रेमळ साहचर्याचे दिवस एकीकडे जात असता आमच्या दोघाच्याहि प्रकृतीत फरक पडू लागला. परंतु त्यांतल्या त्यात सेलिया ही लवकर थकू लागली. १९३४ च्या उन्हाळ्यांत तिला बरे वाटू लागले, म्हणून आम्हां सर्वांना आनंद झाला आणि त्या आनंदाच्या भरांत आम्हीं तिला अनेक ठिकाणी नेऊन आणले. तथापि खचत चाललेली तिची प्रकृति पुन्हां केव्हांच सावरली नाही. ऑगस्ट महिन्यात तिला दुसरा झटका आला आणि ऑक्टोबर महिन्यांत तर ती जलदीने थकू लागली. ती काहीं खाईना आणि पिईना. 'मला साऱ्या गोष्टींचा कंटाळा आला आहे' असे ती म्हणू लागली. डॉक्टरचे औषध तिने घ्यावे, म्हणून दोन्ही हातांनी उचलून मी तिला बसली केली, तेव्हां ती मला म्हणाली, 'आर्थर, आतां मला काहीं नको. मला आतां मरूं द्या, मरूं द्या,' हेच तिचे शेवटचे शब्द होत. ऑक्टोबर १३ तारखेला पासष्टावे वर्ष संपता सपतां माझ्या सेलियाचे देहावसान झाले. १८९८ च्या उन्हाळ्यात आमचा वाङ्निश्चय झाला, तेव्हापासून ३६ वर्षे आम्हीं आमचे प्रेमजीवन फार सुखाने घालविले. सेलिया मेली आणि माझी प्रपंचातील वांटेकरीण कायमची नाहीशी झाली.

जॉन स्टुअर्ट मिल

[जॉन स्टुअर्ट मिल हा एक मोठा अर्थशास्त्रवेत्ता आणि तत्त्ववेत्ता होता. उपयुक्तता-वादाचा इंग्लंडांतील संस्थापक जो जेम्स मिल त्याचा हा मुलगा होय. हा १८०६ साली जन्मला. विद्यार्थी-दर्शेतच बापाच्या मताची छाप याच्या मनावर पडली, आणि शिक्षण संपल्यावर चारितार्थाचें साधन म्हणून तो इडिया ऑफिसमध्ये नोकरीला राहिला. तरी त्याचें मन या उपयुक्तता-वादानें भाहन गेलेलें असल्यामुळें, फावल्या वेळांत तो या वादाचेंच चिंतन व लेखन करीत असे. होता होता, उपयुक्तता-वादाचा, सर्वश्रेष्ठ पुरस्कर्ता अशी त्याची कीर्ति झाली. उतार वयात, त्याच्या मतांत थोडें अंतर पडूं लागलें. लोकांच्या भावनाना आणि मताना मान दिला पाहिजे व त्याला अनुसरून आपली वर्तणूक ठेवली पाहिजे, मग उपयुक्तता-वाद कितीहि खरा असो, असें त्याला वाटूं लागलें. तथापि, या दोन्ही विचारांचा त्यानें समन्वय करून टाकला. समाजांतील गरीब लोकांच्या आपत्ति-निवारणासाठीं त्यानें पुष्कळच यत्न केले, आणि समाजातील सर्व लोकांना मताचा अधिकार मिळावा, यासाठींहि त्यानें पुष्कळ झगडा केला. हा मोठा अर्थवेत्ता १८७३ साली निवर्तला. तर्कशास्त्र, स्वातंत्र्य आणि अर्थवादाचीं मूलतत्त्वे इत्यादि विषयावर त्यानें लिहिलेले ग्रंथ जिशासूना अजूनहि वाचावेसे वाटतात. मिल यानें आत्मचरित्रहि लिहिले आहे. मिसेस् टेलर हिच्याशी आपली ओळख कशी झाली, वीस वर्षे मित्रभावानें वागल्यानंतर तिचें आणि आपलें लग्न कसें झालें, लग्नानंतरचीं सहा वर्षे कशीं सुखांत गेलीं, इत्यादि हकीकत मिल यानें या आत्मचरित्रात सुरसपणें

दिली आहे. या लेखकाचा ओढा नेहमींच विचार आणि चिंतन याकडे असल्यामुळे या इकीकतीलासुद्धा प्रेमाच्या स्वारस्याचा इतकासा ओलावा न राहतां, विचार आणि विवेचन याचाच गडद रंग लागलेला आहे.]

ओळख—

माझ्या मनाची प्रगति येथपर्यंत झालेली होती; अशा वेळीं, मी अशी एक मैत्री जोडली कीं, जिच्यामुळे मीच मोठा सन्मान्य माणूस ठरलों आणि माझे जीवित अत्यंत सुखाचें झालें. या मैत्रीमुळेच, मानवी सुखवर्धनासाठीं मीं आतांपर्यंत जें जें कांहीं केलें आहे व पुढें कांहीं करीत राहीन, तें मला करतां आलें व येईल. १८३० सालीं मिसेस् टेलरची नि माझी ओळख झाली. लवकरच आम्हीं मित्र बनलों. ही आमची मैत्री वीस वर्षेपर्यंत टिकून राहिली; आणि नंतर आम्हीं विवाहाच्या नात्यानें बद्ध झालों. ओळख झाली तेव्हां मला पंचविसावें वर्ष होतें आणि मिसेस् टेलर हिला तेविसावें होतें.

आमची ओळख झाली यांत कोणालाच कांहीं विशेष वाटलें नाहीं. टेलर कुटुंबाच्या आणि आमच्या जुन्याच ओळखी होत्या. मिस्टर टेलर यांचे आजोबा हे आमच्या घराच्या शेजारीच राहत असत; आणि मी लहान असतांना, मला आपल्या बागेत ते खेळायला म्हणून नेत असत. हा वृद्ध गृहस्थ प्युरिटन-पंथीय लोकांचा एक सर्वोत्तम नमुना होता. अतिशय कडक, उग्र, आणि जबरदस्त असा हा असामी मुलाच्या सान्निध्यात मात्र अतिशय प्रेमळपणानें वागे. असल्या स्वभावाच्या

माणसाच्या वर्तणुकीचा परिणाम लहान मुलांच्या मनावर फारच होतो.

मिसेस् टेलरची आणि माझी ओळख झाली तरी या ओळखीला घनदाट मैत्रीचें रूप यायला पुष्कळच वर्षे लागलीं. तथापि, ओळख होतांच माझ्या हें ध्यानात येऊन चुकलें कीं, ही तरुण स्त्री खरोखरच मोठी गुणी आहे. अर्थात् पुढें पुढें तिच्या गुणाचा जो प्रकर्ष झाला, तो आमची ओळख झाली तेव्हां झालेला नसावा हें उघडच आहे. पुढें जीं माणसें मनानें मोठीं वैभवशाली दिसून येतात, तीं आरंभापासूनच तशीं असतात असें नाहीं. पण या वैभवाची चाहूल मात्र त्याच्या ठिकाणीं तरुण वयातहि दिसून येते. शिवाय मिसेस् टेलर हिचा बाणाच असा होता कीं, नेहमीं आत्मशोधन करीत राहावें आणि आपल्या गुणांचा सारखा प्रकर्ष करीत राहावें. अर्थात् त्यामुळें पोक्त वयांत तिच्या ठिकाणीं जें गुणवैभव दिसून आलें तें तरुणपणाच्या मानानें विशेष प्रगल्भ स्वरूपाचें असावें हें स्वाभाविक आहे. ही गोष्ट तिच्या हातची नव्हती. तिच्या मनाचा पिंडच असा बनलेला होता कीं, आत्मविकास केल्याशिवाय चैनच पडूं नये; मनावर एखादा संस्कार झाला किंवा एखादा नवा अनुभव आला, कीं त्याचें रसायन बनून तिच्या ज्ञानाच्या संपत्तींत भर पडत जावी. या कारणामुळें तरुण वयांतसुद्धां ती जरी चांगली गुणी असली तरी पोक्त वयांत तिला प्राप्त झालेलें शहाणपण एवढ्या लहान वयात तिच्या अर्गी अर्थात्च नसलें पाहिजे.

मीं तिला पहिल्यानें पाहिलें तेव्हांसुद्धां तिचें तें भरदार आणि समर्थ मन तेव्हांच्या स्त्री-जीवनविषयक कल्पनेप्रमाणें चागलेंच विकसित झालेलें होतें. शेजाऱ्यापाजाऱ्याना आणि मित्रांना तिच्या स्वभावाची पारख अर्थात् दुरूनच करता येई. ते एवढेंच म्हणत कीं, ही एक फार सुस्वरूप व विनोदी मुलगी असून चारचौघांत ती एकदम उठून दिसते. पण ज्यांच्याशीं तिची विशेष ओळख झालेली असे त्यांच्या ध्यानात येई कीं, या तरुण स्त्रीच्या भावना फार खोल आणि गडद आहेत. हिची बुद्धि मोठी कुशाग्र असून हिच्या ठिकाणीं उपजत शहाणपण मोठेंच आहे. तसेंच, हिच्या ठिकाणीं चिंतनशीलता आणि काव्यात्मताहि आहे.

मिस्टर टेलर—

मिसेस् टेलर हिचें लग्न लहानपणींच झालेलें होतें. मिस्टर टेलर हा एक अतिशय इमानी, शूर आणि महानुभाव माणूस होता. तो सुशिक्षित असून, त्याचीं मते अतिशय उदार असत. परंतु त्याची बौद्धिक आणि कलात्मक रुचि ही मिसेस् टेलर हिला शोभतील एवढ्या तोलाचीं मात्र नव्हती. निष्ठा आणि प्रेमभाव हे गुण टेलरच्या ठिकाणीं अतिशय पुष्ट झालेले होते. यामुळे बायको त्याला अतिशय चहात असे आणि त्याच्यावर पराकाष्ठेचें प्रेम करी. तो मेल्यावर तर तिचें दुःख अनावर झालें, असो.

तरुणपणीं तिच्या अंगीं इतके गुण असले तरी त्याचा प्रकाश पडावयास जागाच नव्हती. कोणत्या सामाजिक चाली-

रीति या बायकाना नेहमीं जणूं काहीं कोंडूनच ठेवतात, आणि त्यांच्या अंगीं जे सर्वोत्तम गुण असतात, त्याचा समाजाला कसलाहि उपयोग होत नाही, टेलरचें असंच झालेलें होतें. अर्थात् गुणप्रसाराला बाहेर जागा नसल्यामुळे तिचें मन अधिकच चिंतनशील बनलें होतें. तिचा मित्रपरिवारहि लहान होता; आणि यांत एकच मनुष्य असा होता—त्याला मरून आतां पुष्कळ वर्षे झालीं—कीं ज्याला खराखरा बुद्धिमान् म्हणतां येईल, किंवा ज्याची भावना आणि बुद्धि मिसेस् टेलरच्या तोलाची होती. बाकीचे सारे कमी-अधिक प्रमाणानें तिच्याशीं समरस होऊ शकत, इतकेंच.

तिचें गुणवैभव—

अशा या मित्रमंडळींत मी सुदैवानें येऊन प्राप्त झालें तेव्हां मला दिसून आलें कीं, माझ्या ओळखीच्या एका-एका माणसात एक-एक चांगला गुण आहे. पण ते सारे चांगले गुण या तरुण स्त्रीच्या ठिकाणीं एकत्र वसत आहेत. तिच्या ठिकाणीं भोळ्या समजुतीचा लेशहि नव्हता. आपण पूर्णपणें विकसित झालें आहों आणि हें देणें आपल्याला सृष्टीनेंच दिलें आहे, असा खोटा समज अनेकांच्या ठिकाणीं असतो. टेलरच्या ठिकाणीं हाहि भोळा समज बिलकुल नव्हता. समाजांत अजूनहि जे वेडेचार टिकून आहेत त्याच्या वाऱ्यालासुद्धां टेलर उभी राहत नसे. वेडेचार तर्कशक्तीनें ओळखून ती यांच्यापासून दूर उभी राहत असे. नव्हे, तिचें मनच अतिशय उदार आणि तिच्या भावना उदात्त स्वरूपाच्या असत; आणि

धीरगभीर माणसाविषयीं तिला पराकाष्ठेचा आदर वाटे. तिच्या मनाची ठेवणच अशी असल्यामुळे मिथ्याचाराना ती बिलकुल थारा देत नसे.

आत्मिक गुण, स्वभाव आणि मनाची घडण या बाबतींत मी तिची तुलना नेहमीं शेलेशीं करीत असें. ती मला तेव्हा तशीच वाटे. पण विचारप्रवणता आणि बुद्धीचा प्रकर्ष याचा जो काहीं वाटा आपल्या छोट्याशा जीवितात शेलेला मिळाला होता, त्याची तुलना टेलरच्या पोक्त वयांतील गुणवैभवाशीं केली तर शेले म्हणजे तिच्यापुढें एक लहानसें पोर शोभलें असतें. तिचें मन कोठेंहि उचावर भ्रमण करीत असो, किंवा नित्याच्या क्षुद्र व्यवहारात गुंतलेलें असो, त्याचा मुख्य गुण हा असे कीं, हातीं असलेल्या गौष्टीच्या अतरंगांत शिरावें, वस्तूचा पुरता ठाव ध्यावा, आणि तिचें जें मुख्य मर्म असेल त्यालाच हात घालावा.

तिच्या मनाचे व्यापार मोठे तल्लख असून जलदीने चालत. यांच्या जोडीला तिच्या भावना आणि तिची कल्पनाशक्ति याहि फार उत्कट होत्या. या सर्वांचा परिपाक असा झाला असता कीं, ही स्त्री एक अत्यंत कुशल कलावत झाली असती. तिचें अतरंग मोठें कोंबळें, पण तापट होतें; आणि तिच्या अंगां जोरकस वक्तृत्वहि असे. या दोन्ही गुणांच्या बळावर ती मोठी वक्ती म्हणून गाजली असती. मनुष्यस्वभावाचें तिचें ज्ञान अतिशय सखोल होतें. माणसा—माणसामधली तफावत तिला चटकन् कळे आणि व्यवहारात तर ती अतिशय धूर्त होती. या गुणांच्या बळावर तर तिनें एखादा राज्याधिकारसुद्धा

मोठ्या हिमतीने चालवला असता. पण दुदैव असे कीं, यातलें काहींच होऊं शकलें नाहीं. कारण, स्त्रियाना सार्वजनिक जीविताचें कवाड आपण पुरतें लावून घेतलें आहे.

तिला बुद्धीचें देणें मोठेंच मिळालेलें होतें; परंतु या बुद्धीचा उपयोग तिच्या नीतिमत्तेच्या वाढीकडेच फक्त झालेला होता. मात्र ही नीतिमत्ता अतिशय थोर आणि उदार स्वरूपाची होती, आणि तिचा तोल कधीहि गेलेला मी पाहिला नाहीं. तिची वृत्ति अगदीं निर्लोभ असे. पण ही निर्लोभता कर्तव्यकर्माच्या शिकवणांतून निघालेली नव्हती. तर दुसऱ्यांच्या भावना काय असतील हें ओळखून त्यांच्याशीं समरस होण्याची जी जिवत प्रवृत्ति तिच्या ठिकाणीं होती, तिच्यामुळें ही निर्लोभाची वृत्ति मिसेस् टेलरमध्ये दिसून येई. कित्येक वेळां तर असें होई कीं, दुसऱ्यांच्या भावनात जो उदात्तपणा नसेल, तोही 'आपल्यावरून जग ओळखावें' या नात्यानें ती त्याच्या ठिकाणीं कल्पित असे; आणि त्यांना फार थोर मानून त्यांच्याशीं ती तशीतशी वागत असे. दुसऱ्यांना न्यायच केला पाहिजे यावर तिचा कटाक्ष होता, आणि हाच तिचा मुख्य मनोधर्म आहे, असेच कोणालाहि वाटलें असतें. तिचें औदार्य आणि प्रेमळपणा यांना मर्यादाच नव्हती. यामुळें आपल्याशीं कोणी थोड्याहि प्रेमभावानें वागलें तर त्याच्यावर आपल्या प्रीतीचा महापूर ती सोडीत असे अर्थात् मग कांटेकोर न्यायाची बुद्धि मार्गे राहून औदार्य आणि प्रीति यांनाच भरतें येई.

इतर मनोधर्म—

मन आणि अंतःकरण यांचे जे गुण आता सांगितले त्यांना शोभेसेच इतर मनोधर्म तिच्या ठिकाणी होते. अगदी खराखरा विनय, पण त्याच्याच जोडीला श्रेष्ठ प्रतीचा अभिमान, साधेपणा आणि मनापासूनपणादेखील अगदी परटोंकाला गेलेला, जे काहीं हीनपणाचें किंवा भित्रेपणाचें असेल त्यासंबंधीचा पराकाष्ठेचा तिरस्कार, आणि जे काहीं पाशवी वृत्तीचें किंवा जुलूम—जबरदस्तीचें असेल त्यासंबंधीचा जळजळीत क्रोध, हे गुण तिच्या ठिकाणी उत्कटत्वानें दिसत.

मात्र एक गोष्ट ध्यानांत घ्यायला हवी. भावना आणि दानत या बाबतींतल्या पिंडगत दोषांनी झालेलीं कृत्ये कोणतीं आणि रूढ संकेतांचें केवळ परिपालन करतां न आल्यानें झालेलीं कृत्ये कोणतीं, हा विवेक ती नेहमींच करीत असे. एरवीं जीं माणसें फार प्रेमळ आणि भलीं असतात त्यांच्या हातूनसुद्धां रूढ संकेताचा भंग सहजासहजीं होऊन जातो, म्हणून त्यांना प्रकृतितःच दुष्ट मानतां कामा नये असें ती समजत असे.

परस्परांचें ऋण—

एवंगुणविशिष्ट स्त्रीशीं थोडीहि मैत्री झाली तरी तिचा परिणाम माझ्या मनोविकारांवर अतिशय चांगला होणें अटळ होतें. हा परिणाम अर्थात् हळूहळू होत चाललेला होता. अशींच पुष्कळ वर्षे गेलीं. तिची आणि माझी मानसिक प्रगति चरोबरीनें पण समांतर चालू होती; परंतु, शेवटीं ती एकमेकात

पूर्णपणे विलीन होऊन गेली. कारण पुढे आमचे लग्नच झाले. तिच्या मैत्रीचा मला जितका उपयोग झाला, तितका माझ्या मैत्रीचा तिला होणे अशक्य होते. अर्थात् माझे साहाय्य तिला झाले असलेच पाहिजे. तिची मते, उपजत बुद्धि आणि प्रखर भावना यांतून निघालेली होती; आणि माझी मते अभ्यास आणि तर्कव्यापार या भूमीतून उत्पन्न झालेली होती. अर्थात् माझ्या मताचा कांहींसा उपयोग तिला होणे अपरिहार्य होते. तिच्या बुद्धीची वाढ फार त्वरेने होत होती. तिचे तल्लख मन जे जे पुढे येईल, त्यांतून त्यातून ज्ञानच शोषून घेत असे. स्वाभाविकच हे ज्ञान तिने जसे इतरांकडून घेतले असेल, तसे माझ्याकडूनहि घेतले असेल. पण मी मात्र बुद्धिदृष्ट्या तिचे जे ऋण लागतो, त्याचा तपशील सांगू लागलो तर त्याचा अतच लागायचा नाही. त्याचे सामान्य स्वरूप थोड्याशा शब्दांत सांगतो. त्यावरून त्याची कांहींशी कल्पना वाचकांना येईल.

ज्यांना मनुष्ययोनीतील उत्तम पुरुष म्हणता येईल त्यांना सध्याच्या मानवी जीवनाकडे पाहून अत्यंत असमाधान वाटते. हे असमाधान ज्यांच्या वाट्याला आलेले असते, आणि ज्यांचे मन मूलग्राही सुधारणा करण्यात सर्वथैव मग्न झालेले असते ते दोन प्रकारचा विचार करतात. एक असा की, शेवटची उद्दिष्टे कोणतीं असावीं, म्हणजे मानवी जीविताची बसविता येण्यासारखी जी फार चांगली घडी असेल, तिचे पदर कस-कसे लावावे, हा विचार त्यांच्या मनात येतो. दुसरा म्हणजे 'तुरुत् दान महापुण्य' या न्यायाने आजच्या घडीला उपयोग कशाचा आहे आणि व्यवहारांत आणण्यासारखे काय आहे, हे पहायचे.

या दोनहि बाबतींत तिच्यापासून मला जितकें शिक्षण मिळालें आहे तितकें, मला ज्ञान देणारे जे इतर लोक आहेत, त्या सर्वांनीं मिळूनसुद्धा दिलें नसेल.

मधली निसरडी भूमि —

खरी गोष्ट हीच आहे कीं, ध्येय आणि व्यवहार हीं जीं दोन एकातिक तत्त्वे आत्ता सांगितलीं, तींच काहीं ठाम अशा स्वरूपाचें शिकवतात. एक ध्येयवाद तरी निश्चितपणानें काहीं तरी सागतो, किंवा व्यवहार तरी अमूक गोष्ट ठाम खरी असें बजावितो. या दोन टोंकांच्या मधली जी अनिश्चित आणि निसरडी भूमि असते तेथेंच मी नेहमीं वावरत असतो; आणि तेंच माझें बळ होय. मी तत्त्वान्वेषी आहे. शास्त्रें कोणतींहि असोत, हीं तत्त्वे काहीं निर्णयापर्यंत येऊन ठेपलेलीं असतात. या निर्णयांच्यासंबंधानें माझ्या ठिकाणीं एक धूर्त शंकाकुलपणा नेहमींच वागत असे ही वृत्ति मी मिसेस् टेलरकडून शिकलों आहे. तिनें माझ्यावर केलेल्या बौद्धिक उपकारांपैकीं हा एक फार मोठा उपकार होय. या शंकाकुलपणामुळे तत्त्वज्ञानाच्या निर्णयासंबंधानें मी कधीं निग्रहानें बोलत नाहीं, आणि या गुणामुळेच नव्या पुराव्याच्या स्वीकाराला माझें मन नेहमीं तत्पर रहातें. माझ्या लिहिण्यांत व्यवहारवादाचा अश जास्त असतो, म्हणून पुष्कळ लोक माझी स्तुति करतात. बहुतेक विचारवंत मोठमोठाले सामान्य स्वरूपाचे सिद्धांत सागावयास फारच चढावलेले असतात. त्या मानानें माझें लिहिणें शक्याशक्यतेच्या विचाराकडे जास्तच झुकलेलें असतें. पण माझ्या या लेखनाचें

उगमस्थान म्हणजे माझे एकट्याचें मन नव्हे. मिसेस् टेलरचें व माझे, अशीं दोन मनं एकात एक मिसळल्यान माझ्या लेखनाला हें रूप आलेलें आहे. त्यांपैकीं टेलरचें मन वास्तवाची यथार्थ कल्पना आणि निर्णयशक्ति या बाबतींत जसें अत्यंत चाणाक्ष होतें, तसेंच दूरच्या भविष्यकाळाच्या पावलाची चाहूल घेण्याच्या कामीं अतिशय घाडसी आणि भरारणारें होतें.

माझी स्वतःची प्रगति होतच होती. निरनिराळीं शाखें आणि तत्त्वज्ञानें यावर माझे लिखाण जोरानें चालू होतें; आणि मी कांहीं चागलीं चागलीं मासिकेहि चालवीत होतों. यामुळें अनेक बुद्धिमान् लोकांशीं माझा संबंध आला आणि त्यांच्या सगतीचा माझ्या मनावर मोठाच परिणाम झाला. पण, या सर्व लोकांत जिच्याविषयीं मीं वर लिहिलें आहे, तीं स्त्री श्रेष्ठ होती यांत कांहींच शंका नाही. या दिवसांत ती प्रसंगविशेषीं राजधानीच्या शहरीं नवव्याजवळ येऊन राही. एरवींच्या वेळीं, आपल्या लहान मुली घेऊन ती दूरच्या एका गावीं रहात असे.

आमची सलगी—

ती जेथें असेल, तेथें मी तिच्याकडे जात असें. मिस्टर टेलर याच्याजवळ ती असताना मी तिच्याकडे गेलों तर कोणाला कांहीं वाटण्यासारखें नव्हतें. पण या दूरच्या गावीं ती एकटी असताना मी तिच्याकडे पुन्हां पुन्हां जातों, याचा भलताच कांहींतरी अर्थ लोक करूं लागले. पण ही स्त्री मनाची एवढी बळकट कीं, तिनें असल्या कुजबुजीला कधीं भीकच घातली नाही. मी तिच्याकडे जात असें, एवढेंच नव्हे, तर मधूनमधून

आम्हीं कोठेंतरी प्रवासालाहि जात असूं. परंतु आमचें वर्तन असेंच असे कीं, कोणाला कसलीहि शंका येऊ नये. घनदाट असा आत्मभाव आणि बौद्धिक विश्वासाची सलगी येवढेंच काय तें याचें नातें आहे, असेंच कोणालाहि वाटलें असतें. अर्थात् आमचा हा वैयक्तिक नात्याचा प्रश्न होता, आणि या संबंधानें समाजानें काहीं तिस्मारखानो केली तर तिला आम्हीं जुमानणारे नव्हतों. पण आम्हीं ध्यानात ठेवून होतों कीं, आमच्या वर्तणुकींत 'मिस्टर टेलर यांना लोकानीं लावून बोलावें, असें काहींहि असूं नये.

आमचें लग्न झालें—

माझ्या राजकीय आणि अर्थशास्त्रीय मतांत यापुढें भरा-भरा अंतर पडत चाललें, व मिसेस् टेलर हिच्याहि मनांत असाच फरक पडत चालला. खुद्द इंग्लंडच्या मनःप्रकृतींतहि जोराचें मतांतर सुरू झालें. आणि इंग्लंड विचाराचीं जुनीं बंधनें भरा-भर टाकून देऊ लागलें. हा काळ, आणि मी सध्या ज्या काळीं लिहीत आहे तो काळ, यांच्या दरम्यान माझ्या खाजगी जीवनात एक फार मोठा फरक पडला. हा फरक म्हणजे १८५१ सालच्या एप्रिल महिन्यात माझें लग्न झालें. माझें मन उन्नत होण्याला आणि मला सुखी करण्याला ज्या स्त्रीची मैत्री आज इतकी वर्षे कारणीभूत झालेली होती, त्या महान् स्त्रीशींच माझें लग्न झालें. हा योग येईल असें आम्हांला केव्हांच वाटलें नव्हतें. जमलें असतें तर हा योग मला नको होता असें नव्हे, आणि तिचीहि त्याला अनुकूलता नव्हती असें नव्हे; पण

तो योग मिस्टर टेलर याच्या मृत्युनें याचा हें मात्र आम्हांला कोणालाच नको होतें. मिस्टर टेलर यांच्यासंबंधानें माझ्या ठिकाणीं खराखरा आदरभाव होता; आणि त्याच्याविषयीं मिसेस् टेलरच्या मनात तर अत्यंत गाढ प्रेम होतें. अर्थात् त्यानीं मरावें आणि आमचें हें नातें जमावें असें आम्हांला तरी वाटलेंच नसतें. तथापि, १८४९ च्या जुलै महिन्यांत मिस्टर टेलर हे अकालीं मरण पावले... आणि १८५१ च्या एप्रिल महिन्यांत आमचें लग्न झालें. टेलर यांचा मृत्यू म्हणजे एक मोठी आपत्तीच होय. पण या वाड्यातून माझे चांगल्यातलें चांगलें व्हावें, असा हा चमत्कारिक योग होता. विचार, भावना, आणि लेखन या तीनहि गोष्टींत मिसेस् टेलर व मी एकत्र नादत होतो. आता यापुढें आमच्या जीवितविषयक सर्वस्वात आम्हीं एकत्र नांदू लागलों.

माझे कोणचें व तिचें कोणचें—

दोन माणसांचे विचार आणि त्यांचीं अनुमानें हीं जर समार्थक स्वरूपाचीं होत असलीं, बौद्धिक किंवा नैतिक महत्त्वाच्या सर्व विषयांची चर्चा जर हीं दोन माणसें रोजच्या रोज एकत्र करीत असलीं, वाचकांना उद्देशून लिहितांना ज्या मर्यादा ठेवाव्या लागतात त्याच्याहिपेक्षां खोलांत जाऊन ही चर्चा जर त्यांच्याकडून होत असली, तीं तींच तत्त्वे विचाराळा घेऊन विचाराच्या एकाच पद्धतींत सामील होऊन जर हीं दोघे काहीं एका निर्णयापर्यंत येऊन ठेपत असतील तर, त्यांतलें याचें कोणतें आणि त्याचें कोणतें, हा लिहितो का ती लिहिते,

याला कसलेंच महत्त्व उरत नाहीं. एकानें बहुतेक सारें लिखाण केलें असेल, तर दुसऱ्यानें बहुतेक सारा विचार पुरवला असेल. सिद्ध झालेलें लिखाण हें आम्हा दोघाच्या संयुक्त मनाचें फळ होय. त्या लिखाणाची व्यक्तिवार वाटणी करणें सर्वथा अशक्य आहे. या अर्थानें पाहता, लग्न झाल्यानंतर आमचें जें लिखाण झालें तेंच नव्हे, तर आधींच्या शुद्ध मैत्रीच्या काळात झालें तेंसुद्धां, माझे म्हणून जितकें म्हणतां येईल तितकेंच तिचेंहि म्हणता येईल.—नव्हे, दिवसगत जसजशी होऊ लागली, तस-तसा तिचा वाटा अधिक अधिक होऊ लागला. काहीं काहीं प्रकरणातील तिचा वाटा स्पष्ट निराळा दिसतो; आणि तिचाच म्हणून स्वच्छ सांगता येतो.

माझे मर्यादित सामर्थ्य—

तिच्या मनाची माझ्या मनावर जी छाप पडली होती ती होतीच. पण आमच्या समाईक लेखनांत ज्या फार मोलवान कल्पना होत्या त्या तिच्या मनातून निघालेल्या होत्या. मी स्वतः एवढेंच केलें होतें कीं, आधीं होऊन गेलेल्या लेखकाच्या कल्पना उचलून त्या माझ्या विचाराच्या कोष्टकात मी बसवून दिल्या होत्या. तिच्याशीं सहकार्य करतांना, विचाराच्या प्राग-णात मी एवढेंच करीत असें कीं,—आणि तेवढेंच करण्याची माझी कुवत होती,—स्वतंत्र बुद्धीच्या लोकांनीं सांगितलेल्या विचाराचा अर्थ जास्त स्पष्ट करून सांगावा, वाचकांना त्याचे अर्थ विशद करून दाखवावे. स्वतंत्र विचार करण्याच्या कामीं मला इतकेंसे बळ नव्हतें. तर्कशास्त्र, अध्यात्म, किंवा अर्थशास्त्र

व राजकारण याची मूलतत्त्वे, या बाबतीत मला कांहीं स्वतंत्र विचार सुचत असत. एरवीं मी समकालीन लोकांकडून सुद्धां जें सापडेल तें उचलीत असें. असो.

माझे मुद्दल व तिचे ऋण—

असें वाटण्याचा सभव आहे कीं, राजकारण, समाज-कारण, कायदा, धरगुती नाते, या सर्व क्षेत्रात स्त्री-पुरुषात कस-लाहि भेदभाव करता कामा नये, असें जें माझे ठाम मत झालें आहे, तें मी बायकोकडूनच शिकलों असेन. पण हें बिलकुल खरें नाहीं. मी स्वतः राजकीय विषयाचा फार दिवसपर्यंत विचार करीत होतो; आणि म्हणून हीं माझीं मते स्वतंत्रपणें बनलेलीं होतीं. या मताचा आग्रह मी मोठ्या जोरानें धरीत असें. म्हणून तर प्रथम तिचे लक्ष माझ्याकडे विशेष प्रकारें गेलें.

यातहि एक सूक्ष्म विचार आहे. हीं माझीं मते होतीं खरीं; पण तीं माझ्या मनांत केवळ अमूर्त तत्त्वे म्हणून नावत असत. कायद्याच्या दृष्टीनें बायकाना पुरुषांच्या दास्यात कां डाबून ठेवावें असा प्रश्न मी करीं. पुरुषाना जसें इतर पुरुषांचें दास्य नको असतें त्याप्रमाणेंच बायकानाहि पुरुषांचें दास्य नको असलें पाहिजे; आणि या कार्मीं पुरुषांना ज्याप्रमाणें कायद्याचें सरक्षण मिळत असते, त्याप्रमाणें बायकानाहि मिळालें पाहिजे. पण ' स्त्रियांचें दास्य ' या माझ्या ग्रंथात स्त्री-जातीवर येत असलेल्या आपत्तींचें जें वास्तवरूपदर्शन करविलें आहे, तें सारें बायकोच्या शिकवणीमुळे मला करता आलें आहे.

मानवी स्वभावाचें ज्ञान तिला फार चांगलें होतें. नैतिक आणि सामाजिक कल्पनांची यथार्थ कल्पना तिला आलेली होती. तिच्या द्वारां मला या कल्पनाचा लाभ झाला नसता तर स्त्री-पुरुषांच्या नात्याची जी गुतागुंत झालेली असते तिची, आणि स्त्रीला समाजांत जो खालचा दर्जा दिलेला आहे, त्याची यथा-तथ्य कल्पना मला आलीच नसती. मला खरोखर याचें दुःख होतें कीं, या विषयावरील तिचे कितीतरी चांगले चांगले विचार मला सांगतां आलेले नाहींत. तिचें तिनेच जर हें पुस्तक लिहिलें असतें, आणि आपल्या मनातील सगळी खळमळ लिहून टाकली असती, तर हें पुस्तक कितीतरी निराळें झालें असतें. निदान, हें पुस्तक तपासून पहावयास आणि त्यांत काहीं सुधारणा करावयास ती जिवंत राहिली असती, तर या पुस्तकाचें रूप पालटलें असतें.

‘ अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे ’ या माझ्या ग्रंथांत बायकोचा वाटा फार मोठा आहे. ‘ तर्कशास्त्राची प्रणाली ’ या पुस्तकांत मात्र मी तिचें फारसे ऋण लागत नाहीं. बाक्यरचना आणि मजकुराची मांडणी या बाबतींत तिनें काय दुरुस्त्या केल्या असतील तेवढ्याच. तिची टीका अगदीं स्वच्छ आणि अचूक असे. आणि त्यामुळें ती मला पत्करावी लागे. अर्थशास्त्रातील ज्या एका प्रकरणाची छाप लोकमतावर इतर प्रकरणांपेक्षां जास्त पडली,— ‘ मजूर वर्गाच्या भवितव्याचा अंदाज ’ हेंच तें प्रकरण होय,— तें मीं सर्वथा तिच्याकडून घेतलेलें आहे. माझ्या ग्रंथाचा जो पहिला कच्चा खर्डा होता, त्यात हें प्रकरणच

नव्हते. तिने ही उणीव दाखवून दिली आणि म्हणाली की,
'हे प्रकरण जर यात आले नाही, तर ग्रंथ अगदी अपूर्ण राहील.'

केवळ तिने सांगितले म्हणून मी हे प्रकरण लिहिले. मजूरवर्गाच्या स्थितीसंबंधाने जी दोन परस्परविरोधी मते आहेत, त्यांची माडणी आणि त्याची चर्चा मी सारीच्या सारी बायको-कडून घेतलेली आहे. कित्येक वाक्येच्या वाक्ये तिच्या तोंडचीच आहेत. अर्थशास्त्राचा जो सर्वथा तात्त्विक भाग आहे, तो मात्र मी तिच्याकडून घेतलेला नाही. परंतु ज्या विशेष प्रकारच्या ठेवणीमुळे माझा हा ग्रंथ आधी झालेल्या प्रथाहून सरस वठला, ती ठेवण तिच्यामुळे आलेली आहे. जे काही शुद्ध, तात्त्विक आणि शास्त्रीय आहे, ते बहुशः सारे माझे आहे. पण त्यात मानवी चरित्राचा जो भाग येतो, तो मात्र सर्वथा तिचा आहे.

मानव-समाज आणि त्याची प्रगति यांत जे काही विशेष कटकटीचे प्रसंग येतात, त्यांचा अर्थ तत्त्वज्ञानाला घरून कसा होतो, हे ती एकदां सांगू लागली म्हणजे मी तिच्यापुढे एखाद्या विद्यार्थ्यासारखा बसत असें. तिची अनुमाने मोठी साहसाची, पण तिच्या व्यावहारिक सूचना अत्यंत सावध-गिरीच्या असत. दूरदृष्टि आणि धैर्य हे दोन मोठे गुण तिच्या ठिकाणी होते. तिच्या संगतीमुळेच मी या गुणांच्या बाबतीत तिच्या आसपास येऊन बसलो. जवळच्या भविष्यकालात जे घडून येईल असे मी म्हटले आहे, पण इतर अर्थवेत्त्यांनी जे 'घडणार नाही' म्हणून ठासून सांगितले आहे, ते तिच्या संगतीच्या अभावी या ग्रंथात कधी आलेच नसते आणि

आलेंच असतें तर तें लेचेंपेचें आणि मीतभीत लिहिलेलें दिसलें असतें.

माझे नांव नको—

‘अर्थशास्त्र’ या माझ्या ग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या काहीं प्रती मी माझ्या मित्राना भेट म्हणून पाठवल्या. या प्रतींवर ‘हे पुस्तक मी माझ्या पत्नीस अर्पण केले आहे’ असें म्हटलें होतें आणि तिच्या लागत असलेल्या ऋणाचाहि उच्चार मी केला होता. पण तिला हें बिलकुल आवडलें नाहीं. आपलें नांव झळकावें असें तिला बिलकुल वाटत नसे. म्हणून पुढल्या आवृत्तींत ही अर्पणपत्रिका मी काढून टाकली.

आकस्मिक मृत्यु—

पुढे दोन वर्षेपर्यंत ‘लिबर्टी’ (स्वातंत्र्य) या माझ्या ग्रंथात वाचको आणि मी सारखे गुतलेले होतो. या विषयावर एक निबंध मी पूर्वीच लिहिला होता. त्याचा आता प्रथम करावा असें मला वाटू लागलें. इतर पुस्तकाप्रमाणेंच हेंहि पुस्तक आम्हीं दोनदां लिहून काढलें. नंतरसुद्धां हें हस्तलिखित आम्हीं हाताशीच ठेवीत असूं. पुन्हा वाचावें, ठेवावें, वाक्यन्वाक्यः वाचून त्याच्यावर चर्चा करावी असा आमचा क्रम होता. १८५८-५९ च्या हिवाळ्याच्या आधीं मी सेवानिवृत्त होणार होतो. त्या हिवाळ्यांत या हस्तलिखिताची शेवटची उजळणी करण्याचें आम्हीं ठरविलें होतें; आणि हा उद्योग आम्हीं इटलींत जाऊन करणार होतो. पण आम्हीं जो दक्षिण युरोपात जातो

तों अँहिग्रॉन गांवीं मुक्काम असताना बायकोला एकाएकीं दुखणें आलें; तिचीं फुफ्फुसें भरून आलीं आणि औषध-पाण्याला वेळहि न देता ही माझी प्रिय पत्नी एकाएकीं मरण पावली. ही आपत्ति अगदीं अनपेक्षित होती. ती माझ्या जिव्हा-रीच लागली.

यापुढें तिच्यासंबंधात मी दुसरें काय करणार ? दुःख कमी होत जावें म्हणून अतःपर आपण तिच्याजवळ रहावें असें मीं ठरवलें. तिला ज्या ठिकाणीं पुरलें, त्याच्या अगदीं जवळ मीं एक लहानसें घर विकत घेतलें आणि वर्षांतून बहुतेक दिवस माझी ती सावत्र मुलगी आणि मी या घरात रहात आलों आहों. तिचा जो जीवितहेतु तोच माझाहि होता. माझ्या सर्व अभ्यासात आणि व्यवसायात तिचा हात सारखा असे; निदान तिची सहानुभूति असे. स्वाभाविकपणें, ते माझे अभ्यास आणि व्यवसाय तिच्याशीं कायमचे निबद्ध झालेले आहेत. तिचें स्मरण हा माझा धर्म बनला आहे. तिची पसंती असली म्हणजे त्यात सारें कांहीं आलें, असें मला वाटे. ती पसती कशी असेल, हें मनांत आणून मी त्याप्रमाणें वागतों. बायको मरताच मीं एक गोष्ट विशेष तातडीनें केली, ती ही कीं, ज्या माझ्या प्रथात तिचा वाटा येवढा मोठा होता, तो मीं चटकन् प्रसिद्ध करून टाकला आणि तो तिच्या स्मृतीला अर्पण केला. पुढें मीं त्या ग्रंथांत कसलाहि फरक केला नाहीं; भरहि घातली नाहीं; या-पुढेंहि यांतलें काही करणार नाहीं. तिचा हात ग्रंथावरून फिरला असता तर बरें झालें असतें. पण तिचा नाहीं तर आपला फिरवावा असें मात्र मला बिलकुल वाटेना. कारण माझी ती योग्यताच नाहीं !

टॉलस्टॉय्

[प्रसिद्ध रशियन लेखक कौंट टॉलस्टॉय् याच्या पत्नीने आत्म-चरित्र लिहिले आहे. तें तिचें आत्मचरित्र असलें तरी खऱ्या अर्थानें तें कौंट टॉलस्टॉय् यांचेच चरित्र बनलें आहे. कौंटस ही अतिशय रासिक व प्रेमळ स्त्री होती एका प्रतिभाशाली माणसार्शी आपली लग्नगाठ पडली आहे याचा तिला फार आनंद वाटे. कौंटहि तिच्यावर निरातिशय प्रेम करी. पण कौंटच्या गूढ पारमार्थिक व तापसी वृत्तीमुळें पुढें या प्रेमळ पतिवतेला पति अंतरव्या-सारखा झाला व याच वियोगदुःखांत त्याचा अंत झाला हें करुण-रत्नप्रधान आख्यान कौंटसनें सुरसपणानें सांगितलें आहे टॉलस्टॉय हा श्रेष्ठ लेखक, सुधारक व परमार्थाच्या गूढाचें चिंतन करणारा असा होतो याचा जन्म १८२८ त झाला. शिक्षण संपल्यावर हा सैन्यात शिरला. पण १८५६ च्या सेब्रेस्टोपोलच्या वेढ्यानंतर त्यानें हें सैनिकीपण सोडून दिलें व तो अहिंसामार्गाचा बेहोष प्रतिपादक बनला. १८६२ त लग्न झाल्यावर तो आपल्या शेतवाडीवर राहूं लागला व शेतकऱ्यांच्या जीवनाची सुधारणा करण्याकडे त्यानें आपलें लक्ष लावलें. त्यांच्या जीवनावर त्यानें अनेक कादंबऱ्या व गोष्टी लिहिल्या. हा १९१० त मरण पावला.]

शिक्षण —

माझ्या आईला पुष्कळ मुलें झालीं. मीं तिची दुसरी मुलगी होय. बावांना सरकारी नोकरी होती. पण ते खाजगीत वैद्यकाचा धंदा करीत. ते सारखे कामांतच गुतलेले असत असें

असूनहि, आम्हा भावंडाना त्यानीं उत्तम शिक्षण दिलें. आम्हाला कसलीहि वाण म्हणून त्यानीं पडू दिली नाहीं. आमची आई सुद्धां आम्हाला वरखालीं पहात असे. पण ती एक गोष्ट मात्र सांगे कीं, ' आपल्या घरात माणसें फार आहेत; आणि कांही पैसा मागे टाकणे कधीं जमतच नाहीं. म्हणून मोठीं झालात म्हणजे तुमचें तुम्हाला मिळवून खावें लागेल. ' आम्हाला संभाळायला एक जर्मन बाई ठेविली होती. फ्रेंच भाषा आमच्या आईनेंच आम्हाला पहिल्यानें शिकविली; मग या जर्मन काकूनें शिकविली; त्यानंतर महाविद्यालयीन फ्रेंच अध्यापकांनीं शिकविली. रशियन भाषेची ओळख आणि भौतिक शास्त्रांची माहिती आम्हाला कॉलेजातील विद्यार्थ्यांनीं करून दिली. त्यातल्याच एका विद्यार्थ्यानें पराकोटीचा जडवाद मला शिकविला. तो म्हणे कीं, ' देव बीव काहीं नाहीं. धर्म ही एक शिळी झालेली भ्रांत समजूत आहे. ' यानेंच मला कणवादाचीहि माहिती करून दिली. तो म्हणे कीं, ' हें सारें वस्तुजात अगदीं शेवटच्या अवस्थेंत कणरूपापर्यंत जाऊन पोहोचलें आहे, असें आपल्याला दिसेल. परंतु पुढें पुढें मला धर्माची जरूरी पटू लागली; म्हणून मीं हा जडवाद अजिबात सोडून दिला.

नास्तिकवाद—

सोळावें वर्ष संपलें आणि मॉस्को विश्वविद्यालयात मी शिक्षकाच्या परीक्षेस बसलें. रशियन आणि फ्रेंच हे माझे मुख्य विषय होते. चांगले बुद्धिमान् विद्यार्थी आणि प्राध्यापक, यांच्या

संगतींत आतां मी हिंडूं फिरूं लागलें. हा काळ म्हणजे १८६१-६२ हा असावा. यावेळीं अवध्या रशियात, जिकडे तिकडे बौद्धिक उत्थान सुरू झालें होतें. शेतीवरची गुलामगिरी झारनें रद्द केली होती. अर्थात् हाच विषय ज्याच्या त्याच्या तोंडीं होता. आम्हा तरुण लोकांना तर, झारच्या या उपक्रमामुळें उत्साहाचें भरतें आलें होतें. याच सुमाराला वाङ्मयात आणि लोकांच्या जीवितातहि एका नव्या तत्त्वाचा उदय होऊ लागला होता. हें तत्त्व म्हणजे 'नास्तित्वाद' हें होय. आम्हां तरुण लोकांना याची गोडी फारच लागली होती. या तत्त्वाचे लेख आम्ही मोठमोठ्यानें एकमेकांना वाचून दाखवीत असू. आम्हांला वाटे की, रशियाचा भविष्यकाळ आता या तत्त्वाच्याच हातीं आहे या तत्त्वाची आवड असली तरी, मला रशियन वाङ्मयाची मोठीच लज्जत लागली. पूर्वीच्या काळीं, केवळ मठपतींच्या तोंडीं असलेल्या या कुग्राम भाषेला पुष्किनच्या भाषेचें वैभव प्राप्त झालें असावें, याचें मला मोठें नवल वाटे. टॉल्स्टॉय याचें Childhood हें पुस्तक व डिकन्सची David Copperfield ही कादंबरी याची माझ्या मनावर मिठीच बसे. Childhood मधील काहीं काहीं परिच्छेद मी तोंडपाठ करून टाकले होते.

ओळख—

विश्वविद्यालयाच्या सगळ्या परीक्षांत मला यश येत गेलें. रशियन व फ्रेंच या भाषात तर, मला 'सर्वोत्तम' असा शिरा मिळाला. सर्गीतावर मी लिहिलेला प्रबंधही परीक्षकांना फारच

आबडला. पुढें मीं एक गोष्ट लिहिली. माझे लग्न होण्याच्या आधींच टॉलस्टॉय यानीं ती गोष्ट वाचली होती. तेव्हां त्यानीं आपल्या दैनदिनींत लिहून ठेवलें कीं, 'सत्य आणि ऋजुता यांचा केवढा आवेश या लेखनात दिसतो !' काउंट लिओ निकोलिविच्, म्हणजेच टॉलस्टॉय्, यांची व माझ्या आईची पुष्कळ दिवसाची ओळख होती. माझ्या आईहून ते अडीच वर्षांनींच लहान होते. आपल्या गावाहून मास्कोकडे जाताना ते आमच्याकडेच उतरत. त्यांच्या आजोबाची व आमच्या आजोबांची मोठी मैत्री होती. एकदा आम्हीं आमच्या आजोबाच्याकडे गेलों होतो. तेथें लिओ निकोलिविच् हेही आले होते. आम्हीं परत निघालों, तों तेही आमच्या बरोबर मॉस्कोपर्यंत आले. पुढें आम्हीं आमच्या गावीं गेलों. तेथून पुन्हा मॉस्कोला गेलों. पण लिओ निकोलिविच् टॉलस्टॉय् हे आपले रोज आमच्याकडे येत असत !

प्रेमवेड—

१८६२ च्या सप्टेंबरच्या १६ तारखेस सध्याकाळीं, त्यानीं माझ्या हातांत एक पाकिट दिलें. ते गेल्यावर मीं तें फोडून पाहिलें, तों त्यात टॉलस्टॉय्नीं लिहिलें होतें कीं, 'माझे तुझ्यावर फारच प्रेम बसलें आहे; तूं माझ्याशीं लग्न करशील काय ?' हे गृहस्थ अलीकडे आपल्या घरीं रोज कां येत असतात, हें आतापर्यंत कोणाच्या ध्यानांत आलें नव्हतें. आतां मात्र मला त्यातलें रहस्य कळून चुकलें ! टॉलस्टॉय् यांच्या मनात प्रेमभावनेची मोठीच दगळ माजून राहिली होती ! पुढें मीं जेव्हा

त्याच्या दैनदिनी पाहिल्या, तेव्हां त्यांच्या मनाचा हा उन्माद किती वाढला होता; हे मझ्या ध्यानांत आले. सप्टेंबर १२ दिनाकीं त्यांनीं आपल्या दैनदिनींत लिहिलें, 'प्रेमानें माणूस इतकें वेढें होतें, हें मला आतापर्यंत माहीत नव्हतें. मीं खरोखर प्रेमवेडा झालों आहे. हें वेड जर असेंच चालू राहिलें, तर मीं आत्महत्या सुद्धां करून घेईन. परवा एकदा संध्याकाळच्या वेळीं, एका समारभाला ती आलेली होती. तिचें बोलणें काय, चालणें काय, हसणें काय, मीं अगदीं मोहून गेलों.' सप्टेंबर १३ ला त्यांनीं दैनदिनींत लिहिलें, 'उद्यां सकाळीं उठल्याबरोबर, मीं सरळ तिच्याकडे जातो, आणि सगळें मडाभड बोलून टाकतो. जमलें तर ठीकच आहे. नाही तर छातीवर पिस्तुल उडवून घेतों.'

लग्न—

१६ तारखेला संध्याकाळीं त्यांनीं मला प्रत्यक्ष मागणी घातली. त्यांनीं माझे केलेले आराधन आणि मीं त्यांचा केलेला अनुनय हीं एक आठवडाभरच चालू राहिलीं. सप्टेंबर २३ ला आमच्या येथील भव्य देवाळ्यात आमचें लग्न लागलें.

मधुमासानंतर—

लग्नसमारंभ उरकतांच आम्हीं यासनाया पोल्याना या त्यांच्या गावाकडे निघालों. आम्हीं एका कोव्या करकरीत गाडींत बसलों होतो; आणि गाडीला सहा घोडे जुंपले होते ! लिओ निकोलिविच टॉल्स्टॉय यांचा एक विश्वासू सेवक आणि एक म्हातारी सेविका हीं गाडींत मागे बसलीं होती. यासनाया

पोल्यानाला आल्यानंतर आम्हीं नवा प्रपंच थाटण्याच्या मार्गे लागलो. घरची आणि शेताभाताची व्यवस्था पाहण्याच्या कार्मी मी त्याना पहिल्यापासून मदत करू लागले. टॉलस्टॉय् हे या वेळीं सुद्धां एक मोठे लेखक म्हणूनच सर्वांना माहीत झालेले होते. मधुमासाची नवती सपल्यानंतर, लिओना वाटू लागले कीं, आता आपले लेखनाचें काम पुन्हा चालू केले पाहिजे. त्यानीं हें मनात आणले नसतें तरी, त्याना लिहित बसणें प्राप्तच झालें असतें; कारण त्यांच्या प्रतिभेचा आवेशच एवढा मोठा असे कीं, तो आवरून घरणें त्यांना साधत नसे. त्याचें लिहिणें सुरू झालें कीं, नक्कल करण्याचें काम मी सुरू करीं. टॉलस्टॉय् याच्या प्रतिभेची खुमारी पाहून मला फारच आनंद वाटे. आमचीं हीं पहिलीं पहिलीं वर्षे फार आनदान आणि सुखांत गेलीं.

वाचन व सहवास—

काहीं काहीं वेळा लिहून झाले कीं टॉलस्टॉय् हे मला आणि आपल्या चुलत बहिणींना त्यांतले सुंदर परिच्छेद वाचून दाखवीत असत. एकदां त्यानीं दोन प्रसिद्ध साहित्यिकांना आपल्या पुस्तकाचीं काहीं प्रकरणें वाचून दाखविलीं. तेव्हा ते श्रोते अगदीं हर्षभरित होऊन गेले. त्यांच्या वाचनात विलक्षण माधुर्य भरलेलें असे. आम्ही फारसें कोठें जात येत नसू. लिओ याच्या लेखनाचा तडाखा मात्र अखंड चालू होता. 'वॉर अँड पीस्' या त्याच्या कादवरींतील माणसें इतकीं जिवंत आणि सुंदर दिसत कीं, त्यांच्या सगतींत राहण्यातच मला मोठें सुख

वाटे. आमचें जीवन मोटें समृद्ध, आणि नितात सुखाचें आहे, असाच अनुभव आम्हांला येई. टॉल्स्टॉय् याचें पुस्तक पहिल्यानें आवडण्याचा मान मला मिळाला; आणि मग पुढें सगळ्या जगाला तें पुस्तक आवडलें.

केव्हां केव्हां रात्रीच्या वेळीं, मुलांना निजविलेलें असलें, आणि हस्तलिखित रवाना झालेलें असलें, म्हणजे आम्ही पियानो वाजवावयास वसत असू. मला फारसें चांगलें वाजविता येत नसे ! पण लिओ मनात म्हणत असत कीं, ' आता काय, पदरीं पडली आणि पवित्र झाली !' १८६२ त आमचें लग्न झालें; पण आमच्या प्रीतीचा मोहर पुढें कित्येक वर्षे जशाच्या तसा सुवासिक राहिलेला होता. १८९४ त टॉल्स्टॉय्नीं माझ्या भावाला लिहिलें कीं, ' आमचा मधुमास जणू काहीं आताच सुरू झाला आहे, असें मला वाटतें. दहा लाख लोकांत माझ्या इतका नशिववान प्राणी दुसरा कोणी नसेल, असें मला वाटतें.' प्रो. तिखोन्रावो हे एकदा टॉल्स्टॉय्ना म्हणाले, ' असलीच वायको तुम्हांला खरोखर हवी होती. हिला वाड्मयाची मोठीच आवड आहे. मीं मागें सगीतावरचा तिचा निबध परीक्षेंत तपासून पाहिला होता. त्या वर्षीच्या निबधांत तिचा निबध सर्वोत्तम ठरला.'

त्यांचें सुंदर लिखाण—

माझ्याकडे नकला करण्याचें काम असे. ' वॉर अँड पीस् ' ची नकल लिहिताना मला भारीच मौज वाटे. मी मनात म्हणे कीं, ' एका श्रेष्ठतम बुद्धिमंताची व आपली गाठ

पडली आहे. यांच्या सहवासांत कोणचीही गोष्ट साध्य करण्याचें सामर्थ्य मला प्राप्त होईल.' मी त्यांना एकदा लिहिलें कीं, ' या पुस्तकाची नक्कल करताना माझे मन सारखें उन्नत होत आहे; कवितेच्या उपवनांत मी सहल करीत आहे, असें मला वाटतें. खरोखर ही कादंबरी सुरम्य आहे. यांतील परिच्छेद वाचूं लागलें म्हणजे मला रडू कोसळतें.' ते एकदा मॉस्कोला गेले, तेव्हा मी त्यांना लिहिलें कीं, ' नक्कल पाठवून दिली आहे. आता या कादंबरीचें तुम्ही काय करणार आहा ? ती मी टपालात टाकली; तेव्हां पोटचें पोर दुसरीकडे कोठेंतरी पाठवून द्यावें, तसें मला वाटलें.'

माझ्या सांगण्याचा मान—

निकोलिविच् पुष्कळदां दुरुस्त्या करीत त्या दुरुस्त्या ते कां करतात हें मला कळत नसे. मला जें फार सुंदर म्हणून वाटे, तेंच ते खोडून टाकीत. पण मी केव्हा केव्हा हीं मुद्रितें त्यांच्याकडे परत धाडी व ' तुम्हीं केलेल्या दुरुस्त्या बरोबर नाहींत,' असें त्यांना लिही. मला रोज संध्याकाळीं अशी उत्कठा लागून राही कीं आता काहींतरी नवीन लिहिलेलें प्रकरण यांनीं वाचून दाखवावें. वाचन झाल्यावर लिओनाही आनंद वाटे. माझ्या मुखावरील सुहास्य पाहून त्यांना सुखातिशयाची जाणीव उत्पन्न होई. केव्हा केव्हा त्यांच्या लिहिण्यांत, मुलामुलींनीं वाचूं नये असा मजकूर येत असे. तेव्हां मी त्यांना चक्क सांगे कीं, ' हें तुमचें लिहिणें बरोबर नाहीं ' निकोलिविच् माझ्या सांगण्याचा मान ठेवीत.

इकडे या—

केव्हा केव्हां ते अगदीं खिन्न होऊन वसत. आणि म्हणत कीं, ' माझे लिखाण मला मुळींच आवडत नाही. मी कसचा लेखक ! ' १८६४ साली त्यांना ही खिन्नता फारच आली होती. कशानें तरी त्यांचा हात दुखावला होता तेव्हां ते मोस्कोला होते. मी त्यांना लिहिलें कीं, तुमचें मन सगळ्याच गोष्टींवरून कसे उडालें आहे ? काहींही काढा, तुम्हीं आपले खिन्न दिसता. तुमचें काहींच कसे जमत नाही ? तुमचा धीर जरा सुटल्यासारखा दिसतो. या कादंबरीनें तुमचा तुम्हाला किती आनंद होत होता; या कादंबरीचा महिमा तुम्हीं किती गात होता; आणि आता, एकाएकीं असें काय झालें आहे, कीं ती टाकाऊ आहे, असें तुम्हाला वाटूं लागवें ? तुम्हीं घरीं परत या. आपण आपल्या घराशेजारच्या रानातील झाडाखालीं जाऊन बसूं. तुमच्या मनातल्या सगळ्या कल्पना तुम्हीं मला सागा. तुम्हीं तोंडी सागा; मी लिहून घेईन. मग तुमच्या चेहऱ्यावर हास्य झळकू लागेल. आणि तुम्हाला नव्या नव्या कल्पना सुचूं लागतील ! आणि खरोखरीच तसेंच झालें !

सुंदर ग्रंथ—

' War and peace ' पुरें झाल्यावर ' हा सुंदर ग्रंथ तुम्हीं एकदमच पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करा; मासिकांत वगैरे तो प्रकरणशः वाटून टाकू नका. ' असें मी त्यांना बजाविलें. हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्याबरोबर त्याकोव्हा यानें त्याचें एक मोठें अगज्ञगीत परीक्षण लिहिलें. लिओ याना अर्थात् फार आनंद

झाला. त्याची कीर्ति आतां भराभर वाढूं लागली; रशियाची सरहद्द ओलाडून, आणि आमच्या प्रतीच्या लोकातून बाहेर पडून, ती सर्व देशात आणि सर्व लोकात पसरूं लागली. प्रिन्सेस् पास्केविच् हिनें या पुस्तकाचें फ्रेंच भाषेंत भाषांतर केलें. तें वाचून या रशियन लेखकाचें फ्रेंच लोकांनीं मोठेंच कौतुक केलें या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति सपाठ्यानें उडाली; आणि लगेच दुसरी काढावी लागली. सर्व लोकांनीं तिचें स्तवनच केलें. नाहीं म्हणायला शोहेद्रिन यानें मात्र अगदीं तिरस्कारानें लिहिलें. तो म्हणाला, ' हें पुस्तक वाचत असतांना म्हाताऱ्या बाया आणि पडदाणी लावलेल्या सुईणी या बोलत बसल्या आहेत, असें मला वाटतें. '

आना कॅरेनिन्—

ग्रंथ प्रसिद्ध होतांच, टॉलस्टॉय् याचें मन पुन्हां नव्या कल्पनांनीं भरून गेलें. एकदां ते मला म्हणाले कीं, ' राजधानीतील उच्च लोकांच्या सगर्तीत मलपणाच्या एका बाईचा अधःपात कसा झाला, याचें चित्र मला काढावयाचें आहे.' या बाईच्या अधःपाताचें चित्र काढावें, पण तिला तिरस्करणीय मात्र बनवूं नये, असा त्याचा हेतु होता. हीच कल्पना पुढें वाढत गेली आणि त्यांनीं ' आना कॅरेनिन् ' ही आपली प्रसिद्ध कादंबरी लिहिली. ' आना कॅरेनिन् ' या कादंबरीचा पहिला भाग झाला आणि नक्कल करण्यासाठीं त्यांनीं तो माझ्या हवालीं केला. इतक्यांत लेखनाचें काम त्यांनीं एकदम थांबविलें. काय असेल तें असो, ते एकाएकी शिक्षणाकडे

वळले. १८७४ त कारुटेस् अलेकझॅन्डा अंद्रेवना टॉलस्टॉय् हिला त्यांनीं लिहिलें कीं, 'मी आतां पुन्हा शिक्षणाकडे वळलों आहे. मी एक कादंबरी लिहित होतो, पण काहींतरी काल्पनिक माणसांचीं चरित्रें खरकटीत बसण्याच्या ऐवजीं सद्यःकालीन लोकांच्या उपयोगी पडेल तेंच करावें.' असो. अशा रीतीनें लग्न झाल्यापासून आम्हां पतिपत्नींचा काळ परस्परांच्या सहवासांत, आणि बाळ्याच्या सेवेत अतिशय आनंदानें चालला होता.

गोष्टी—

'आना कॅरेनिन्' ही कादंबरी लिओ निकोलिविच् टॉलस्टॉय, म्हणजे माझे पति, लिहित असतांना आमची गृहस्थिति मोठी चमत्कारिक झाली होती. माझीं तीन मुलें एकामागून एक मरण पावलीं. माझ्या दोन मावशाही याच काळांत मरण पावल्या. त्यातच मला दुखणें आलें. मीं अगदीं वाळून गेलें. खोकताना मला रक्त पडूं लागलें. पाठींतूनहि चमका निघत. निकोलिविच् अगदीं घाबरून गेले. त्यांनीं झखारिन याना विचारलें, तेव्हां ते म्हणाले कीं, 'अजून याला क्षय म्हणतां येत नाही. पण हिची प्रकृति अगदीं हातची जाणार, असें वाटतें.' झखारिन येवढेंच म्हणून थांबले नाहींत. ह्यांना थोडें चमकावून ते म्हणाले, 'तुम्हीं बायकोच्या प्रकृतीकडे लक्ष देत नाहीं.' यामुळें तर निकोलिविच् जास्तच खिन्न झाले. मग ते मला काहींच करू देईनात. पण विश्रांति मिळाली तरी, मला बरें वाटेना. 'आना कॅरेनिन्' प्रसिद्ध झाल्यावर

निकोलिविच ह्याच्या मनात आलें कीं लोकांच्या हातांत सध्यां जें वाक्य पडत आहे, तें गलिच्छ आणि अनीतीचें असतें म्हणून त्यापेक्षां अधिक सोज्वळ स्वरूपाचें कलात्मक वाक्य लिहावें. यासाठीं त्यांनीं गोष्टी लिहिण्यास आरंभ केला. कांहीं पुराणकथाही त्यांनीं लिहिल्या. त्या जेव्हा त्यांनीं वाचून दाखविल्या, तेव्हा श्रोते बेहोष होऊन गेले. या गोष्टींची भाषा मोठी बांधेसूद आणि मुद्देसूद आहे. थोड्या शब्दांनीं पुष्कळ अर्थ सुचविण्याची कला लिओर्नीं या गोष्टींत पुष्कळच दाखविली आहे.

आमच्याकडे येणाऱ्या मडळींत काळंट सोलो गब् हे एक गृहस्थ असत. लिओर्नीं बोलताना ते एकदां म्हणाले, 'तुम्हीं नशिबवान म्हणून तुम्हाला असली बायको मिळाली.' हे त्याचे शब्द ऐकून, मला मूठभर मांस आलें. ते मलाहि एकदां म्हणाले, 'नवऱ्याच्या बुद्धीचा पोष तुम्हीं करीत आहा, हेंच धोरण शेवटपर्यंत ठेवा.' त्याचा हा सदुपदेश मी शेवटपर्यंत स्मरत राहिलें. १८६३ च्या उन्हाळ्यांत निकोलिविच यांना मधमाशाचाच छंद लागला ! दिवसच्या दिवस ते आपले माशांच्या पोवळ्यात बसलेले असायचे. केव्हा केव्हा तर, त्यांचें फराळाचें ताट मी तेथेंच नेऊन ठेवी. एके दिवशीं सध्याकाली आम्हीं तेथेंच गवतावर चहा घेत बसलों होतो; रात्र पडली; आणि काजवे चमकू लागले. निकोलिविचनीं त्यातले दोन काजवे उचलले; आणि दोन हातांनीं माझ्या दोन कानाना ते लावून निकोलिविच हंसत हसत म्हणाले, मी तुला म्हणालों होतो ना, कीं पाचूच्या बाळ्या तुला करीन ? या बघ, त्या बाळ्या !' यास्नाथा पोल्याना येथें टर्जेनेव्ह हा एक मोठा

प्रेमळ गृहस्थ आमच्याकडे येत असे. तो एकदा याना म्हणाला, 'या मुलीशीं तुम्हीं लग्न केलें, हें फार बरें झालें.' असे किती-तरी मित्र आमच्या घरीं येत असत आणि माझे कौतुक करीत असत. घरांत मुलेंवाळें हिंडू लागलीं आणि मग मला याच्याकडे इतकेंसे लक्ष देतां येईनासें झालें. यांचें वाङ्मयहि मला वाचतां येईना. मला एकंदर तेरा मुलें झालीं. यांपैकीं दहाना मी स्वतःच अंगावर पाजलें. मुलाना दायांच्या हवालीं करूं नये, आईनेच पाजावें, असें माझे तत्व असे. तीन मुलांना मात्र दायांच्या हवालीं करावें लागलें. कारण, माझी प्रकृतीच नीट नव्हती.

लिओंचें नवें दुःख—

निकोलिविच यांनीं सभारा येथून मला एकदां लिहिलें कीं, 'देवाच्या मनात असलें, तर मी घरीं परत येईन; आणि सागशील तीं तुझीं कामें करीन; मला तू फक्त लिही, म्हणजे झालें.' पण त्यांच्या हातून यांतलें काहींच झालें नाहीं. त्यांना मोठी दारुण खिन्नता प्राप्त झाली. खेडेगावच्या बाजूला नित्य दिसणारें दारिद्र्य, आणि शहरात आढळणारे श्रीमंतीचे चोचले, यातील अंतर पाहून, लिओंना भारीच वाईट वाटूं लागलें. ते असे कष्टी होऊन बसले म्हणजे माझ्या डोळ्यांना पाणी येऊं लागे. इतक्यांत मास्को नगरीची शिरगणती सुरू झाली. लिओ या कामांत सामील झाले. शहरची राहणी म्हणजे काय, याचें खरें खरें दर्शन त्यांना या गणतीच्या वेळीं झालें. ते म्हणूं लागले, 'मला हें शहरचें राहणें नको. आपण आपल्या खेड्याला परत

जाऊं. ' पण आतां तें कसें बरें शक्य होतें ? मुलांना खेडेगांवीं न्यावें तर तीं अडाणी होऊन बसणार. अर्थात् मास्कोला राहणेंच आम्हांला भाग होतें. यास्नाया पोल्याना येथें आमची जीं एकोणीस वर्षे गेलीं तीं खरोखर फार सुखांत गेलीं. घरचा काम-धंदा करावा; आणि उरल्या वेळांत यांच्या वाङ्मयाच्या नकला कराव्या, असें माझे चाललेलें असे. शिवाय गरीबगुरीबांना औषधपाणी द्यावें, हेंही काम मी करीत असें. आम्हीं दोघे फळझाडे लावीत असूं. तीं वाटू लागलीं म्हणजे त्यांचीं नवीं पानें व नवे मुगारे पाहून, आम्हांला फारच हर्ष होई. पण आतां तें सारेंच बदललें.

ते अगदीं बदलले—

लिओ निकोलिविच् हे शेतकऱ्यांच्यात जाऊन काम करूं लागले. ज्या गरीब शेतकरी बायांना कामाला कोणी मिळत नसे, त्यांचें काम हे करूं लागले. त्यांच्या मनाच्या ठेवणींतच फरक पडला. सार्धेसुधें आणि आत्मिक कल्याणाचें नित्य कांहींतरी करीत रहावें, असें त्यांना वाटू लागलें. ही त्यांची भावना शेवटपर्यंत बळावतच राहिली; त्यांच्या मनांत असा फरक पडला; आणि ते एकदम धर्माच्या सनातनी पंथाकडे वळले. लोकांच्याशीं तद्रूप होणें, म्हणजेच या धर्माचें पालन होय, असें त्यांना वाटू लागलें. परंतु हळूहळू हेंही बदललें. त्यांच्या मनात कसली घडामोड चालूं आहे, याचा मला थांगच लागेना. मी माझ्या घरकामात सदा गुंतलेली असावयाची; शिवाय गर्भारपण, बाळंतपण हें चाललेलेंच होतें. पण याच्या

डोक्यांत मात्र काहीं निरालेंच भ्रमण चालूं होतें. आणि दिवसेंदिवस हे आम्हांला अंतरत आहेत, असें मला चक्क दिसूं लागलें. आतापर्यंतच आम्हाला नऊ मुलें झालेलीं होती. त्यांचें लालनपालन करायचें, त्यांच्या शिक्षणाकडे बघायचें, हें सारें काम माझ्यावर पडूं लागलें. कारण त्याचे 'बाबा त्यांच्यापासून दूरदूरच सरू लागले. त्यांच्या शिक्षणाकडे तर, ते मुळींच पाहीनासे झाले. विचारलें म्हणजे म्हणत कीं, 'त्याचें शिक्षण चुकीच्या धोरणानें चाललें आहे. याना धर्म म्हणून जो सांगतात, तोच यांचें नुकसान करील.' मी मात्र पेंचांत सांपडलें. सगळें सोडून गावीं जावें, असें मला वाटूं लागलें. पण याना तेंहि पत्करेना. मी नको नको म्हणत होतें, तरी ह्यांनीं मास्कोतच एक नवीन घर विकत घेतलें. आणि मग आम्हीं कायमचींच मास्कोचीं झालों. त्यांना किंवा मला मत्सराची बाधा केव्हाच झाली नाही. पण आम्हीं दोघे तापट स्वभावाचे होतो. तरी आमच्यात कोणी कलागत लावण्याचा यत्न केला तर मात्र आम्हांला बिलकूल खपत नसे. पुढें पुढें मात्र असें झालें कीं, माझ्या पतिराजांचें मन भलतीकडेच वळलें. वास्तविक इतकी वर्षे मी त्यांच्या मनाची मालकीण होतें. पण आतां ते माझ्यापासून तट्कन् बाजूला वळले. पुन्हां म्हणून ते माझ्याकडे परत आले नाहींत. त्यांचें मन सर्वस्वी एका तिन्हाइताच्या कबजांत गेलें.

मी पळून जाता—

१८८४ च्या उन्हाळ्यांत, निकोलिविच् हे दिवसामार्गे दिवस शेतकऱ्याच्या मेळ्यांत शेतावर कामे करीत असत. अगदीं दमले म्हणजे संध्याकाळीं घरीं येत, आणि कोठेंतरी वाजूला, कष्टी होऊन वसत. आमच्या घरच्या राहणीचाच त्यांना वीट येऊ लागला. आपण लोकांना बाहेर काय सागतों, आणि आपल्या घरचीं माणसें कशीं वागतात, यांतिल फरक पाहून त्यांना भारीच दुःख होई. एकदा तर ते म्हणाले, 'शेतांत काम करणाऱ्या एका बाईला घेऊनच मी निघून जाईन. तिच्याशीं नव्या तऱ्हेनें मी प्रपंच करीन. हें काहीं दुसऱ्या कुणाला ते म्हणाले नाहींत; मलाच प्रत्यक्ष म्हणाले ! होतां होतां, घरातल्या घोड्यावरून काहीं भाडण झालें. हे रागावले आणि खाद्यावर एक पडशी टाकून जूनच्या सतरा तारखेला घरातून बाहेर पडले. जाताना मला म्हणाले, 'आता तुमचें आमचें सपलें, मी आतां वाटेल तिकडे जाणार; अमेरिकेलासुद्धां जाईन, परत म्हणून येणार नाहीं.' इकडे यांची ही असली तऱ्हा आणि इकडे तर माझे दिवस भरलेले आणि पोटांत दुखत असलेलें. मला हें दुहेरी दुःख सहन होईना. मीं देवाला म्हणालें, 'तूच आतां मला जवळ कर.' पहाटे चार वाजतां दारावर टक् टक् झालें. उघडून पाहते तों, हेच दाराशीं उभे ! मग आत आले तों, माझ्या खोलींत येईनात ! खालच्या मजल्यांतच एका कोचावर पडून राहिले. माझ्या वेदना चालूच होत्या. तरीहि मी त्याच्याकडे गेलें, आणि म्हणालें, 'तुम्हाला काय होतंय ?'

तरीहि ते खालीं मान घालून बसले; एक अक्षरहि बोलेनात. सकाळीं ७ वाजण्याच्या सुमारास आमची पोर ही अलेक्झॅन्ड्रा जन्माला आली. १८९७ त त्यांना अशीच पळून जाण्याची हुक्की पुन्हां एकदां आली. लाब गेल्यावर तेथून त्यांना मला पत्र लिहिलें. पण पळून जाण्याचा त्यांचा इरादा तितकाच राहिला.

मला मत्ता नको—

याच वर्षी पावसाळ्यांत त्यांनीं मला एक कागद करून दिला कीं, माझ्या सगळ्या पुस्तकांच्या प्रकाशनाचा हक्क मीं तुला दिला आहे. माझ्याजवळ एक दमडीहि नव्हती, आणि अनुभव तर मला कसलाच नव्हता. पण मी धीर धरून प्रकाशनाचा घंदा नेटानें सुरू केला. पुस्तकें विकण्याचें कामसुद्धां मी माझ्याच हातीं ठेविलें. खेडेगांवाच्या शेतवाडीचें पाहणें, घराचीं कामें उरकणें हीं कामें अर्थात् मलाच करावीं लागत; यामुळें मीं अगदीं रकमेस आलें. एकदां यांनीं मला आपल्या बसायच्या जागेंत हाक मारली, अन् ते म्हणाले, 'माझी ही सगळी जिंदगी तुझी आहे. पुस्तकाच्या सर्व आवृत्त्या काढणें हें चट सारें तुझ्या हक्काचें आहे. तू याचा कागद करून घे ' मी त्यांना म्हणालें, 'हें तुम्हीं काय सांगतां? अहो, आपण नवरा—बायको आहोंत ना? आणि हीं मुलें आपल्या दोघांचीच आहेत! मग या तुमच्या कागदांची काय जरूर आहे?' ते म्हणाले, 'हें सारं खरं! पण कांहीं मत्ता आपल्या मालकीची असण, हें पाप आहे अस मला वाटू लागल आहे. म्हणून मला ही नको.' यावर मी

उद्गारलें, ' मग हें पाप तुम्हीं माझ्या पदरात टाकतां काय ? मी तुमच्या जिवाची येवढी सखी, आणि तुम्हीं मला पापाची घनीण बनविता ? ' मी रडूं लागलें आणि त्यांना म्हणालें, ' मला ही तुमची जिदगी नको; मी तिला शिवायचीसुद्धां नाही ' आणि माझ्या शब्दाप्रमाणेंच मी पुढें वागलें. मी यांची मत्ता माझ्या नावावर कधींच करून घेतली नाही. तां वहिवाटण्याचें काम फक्त मी कायदेशीर रीत्या माझ्या हातांत घेतलें. आणि पुढें कित्येक वर्षांनीं, जेव्हां बोलणें पुन्हा सुरू झालें, व जिदगीचे वांटे करावयाचें ठरलें, तेव्हा यांनीं साऱ्या मुलाना त्याच्या चांटण्या देऊन टाकल्या; अन् माशी वाटणी मला दिली. १८८१ नंतर जीं पुस्तकें लिहून झालीं होतीं, त्याच्यावरचा हक्क यांनीं अजिबात सोडून दिला, आणि त्याच्या आर्षी लिहून झालेल्या पुस्तकाचा हक्क मात्र, शेवटपर्यंत त्यांनीं आपल्या हातांत ठेवला. १८९१ त या वाटण्या झाल्या. यास्नाया पोल्याना येथील शेतवाडी मला आणि माझ्या सगळ्यात धाकट्या मुलाला दिली.

दुष्काळांतलें काम—

१८९१ साल आमच्या आठवणींत कायमचें राहिल. रशियात मोठाच दुष्काळ पडला. दुष्काळाची बातमी कानावर येताच, आम्हीं वर्तमानपत्रात जाहीर केलें आणि पैसा जमा करू लागलों. आमच्या विनतीला लोकांनीं अतिशय उदार मनानें उत्तर दिलें. लोकाकडून भराभर पैसा येऊं लागला. पुष्कळदां हा पैसा अश्रूनीं मिजलेला असे. हे स्वतः आणि माशी वडील

मुलें या दुष्काळाच्या कामांत सारखीं खर्पू लागलीं. घर संभाळून मलाही जेवढें करतां आलें, तेवढें मी केलें. कांदे, कोबी, वाटाणे, धान्ये यांच्या गाड्याच्या गाड्या मी विकत घेतल्या; आणि जिकडे दुष्काळाची हाय फार, तिकडे जाऊन मी याचा बटवाडा करू लागलें. लोक आपखुशीनें पैसा पाठवीत होते. त्यामुळें धान्य विकत घेणें मला सोपें गेलें गिरण्यांच्या मालकानीं माझ्याकडे कापडाचे गळे पाठवून दिले. शेजारच्या आया-वायाकडून मी त्याचे लगे करून घेतले; आणि खेडेगावच्या वायकाच्याकडे पाठवून दिले.

माझा नवा जन्म होताहे—

हें काम खरोखर धर्माचेंच होतें. तेव्हां मला वाटलें कीं, या कामानें तरी निकोलिविच याच्या मनाचें समाधान होईल. पहिल्या पहिल्यादा ते मोठे खुशीत दिसत. पण लवकरच त्याचें ते मानसिक अस्वास्थ्य परत आलें. आणि ससाराचीं सर्व बधनें तोडून टाकलीं पाहिजेत, असें आपल्या दैनंदिनीत ते म्हणू लागले. आम्हा घरातल्या माणसावर खरोखर त्यांची प्रीति होती. पण काय असेल तें असो आमच्याकडे पाहिल्यावर आता ते कपाळाला आठ्या घालू लागले. ते पुन्हां पुन्हां माझ्यावरच रागावू लागले. ते म्हणत, 'माझा आतां नवा जन्म होत आहे; मी संन्यासाच्या मुलखांत प्रविष्ट होत आहे. तूं माझ्या मार्गांत धोंडीसारखी उभी आहेस.' पण जेवढें म्हणून झालें म्हणजे त्यांना वाईट वाटू लागे. ते म्हणत, 'तुझ्या संगतींत राहणें मला कितीतरी आवडतें, तुझा पत्नीपणाचा अधिकार

केवढा मोठा आहे! मुलांना तुझ्यासारखी आई खचित मिळणार नाहीं.' हे त्यांचे शब्द ऐकले म्हणजे माझे मन आनदाने भरून जाई. पण मी संन्यास घेणार हा त्याचा हेका सारखा चालूच होता!

धाकटा मुलगा मेला—

१८९५ त आमचा सगळ्यांत धाकटा मुलगा वनिष्का हा मरण पावला. हा येवढासा सात वर्षांचा मुलगा आपल्या बापासारखाच मोठा हुषार होता; आणि तो सर्वांना हवा-हवासा वाटे. तो गेला आणि माझ्या दुःखाला अंतच राहिला नाही. विसावा म्हणून मी देवळांत जाऊन बसू लागले; बागेत जाऊन बसू लागले. ' वनिष्का, तू कुठे आहेस, कुठे आहेस ' असे मोठमोठ्याने ओरडत मी फिरू लागले. अशाच प्रसंगी एकदां पावसाने मी चिंब भिजून गेले; आणि घरी येतांच मला ताप भरला. मुलींनी आणि ह्यानी माझी चागली शुश्रुषा केली; आणि मला थोडेसे बरे वाटल्यावर लिओ मला म्हणाले; ' आपण आता तुझ्या नणंदेच्या घरी जाऊ.' आम्ही गेलोहि, परंतु वनिष्का गेला होता, यामुळे आम्हां कोणाला चैन पडेना. आम्ही परत आलो.

यांची प्रकृति—

हळूहळू बाकीच्या मुलांनी आपापलीं लग्ने केलीं आणि आमचे घर रिकामे झाले. यांची प्रकृतीहि ढासळू लागली. वैद्यांनी सांगितले कीं, हवा बदलण्यासाठीं तुम्हीं क्रिमियांत जा. आम्हीं

तिकडे गेलों खरे; पण यांना बरे वाटेना. दहा महिने अगदीं आलोचन जाग्रणे चाललीं होती. शेवटीं असे ठरले कीं, मॉस्कोला परत न जाता, याची जन्मभूमि जी यारनाया पोल्याना तिकडेच जावे. आम्हीं या आमच्या गावीं गेलों आणि याच्या प्रकृतीत थोडासा फरक पडला.

दुःखे व संकटे—

१९०४ सालीं रुसो-जपान युद्ध सुरू झाले. माझा मुलगा आद्रि गाडींत बसून युद्धाला निघाला. त्याच्याबरोबर दुसरी कितीतरी तरणीबांड पेरें होती. आम्हीं मनात म्हणालों, 'आम्हीं यांना निरोप देत आहों तो बहुतेक कायमचा ठरणार आहे.' लवकरच मला दुसऱ्या एका दुखण्याने गांठले; आणि शस्त्रक्रिया करावी लागली. मी चांडाळीण बरी झाल्ये आणि माझी कोमल नाजूक मुलगी माशा ही फुफ्फुसांच्या विकाराने मरण पावली. दुःखामागे दुःखे वाढून ठेवली आहेत, असे आम्हांला दिसू लागले. मनाला विरगुळा म्हणून हे मुलांच्या बरोबर पत्ते खेळत बसू लागले. पण अशाहि स्थितीत त्यांच्याकडे येणाऱ्या माणसांचा रोष चालूच होती. 'तुमचे हें मत वाईट आहे,'; 'तुमचे तें लिहिणें वाईट आहे' असे शेर मारून हे लोक लिओंना सतावून सोडीत असत. शिवाय कोणी कोणी अशी कंडी उठवली कीं, 'सरकारचे शिपाई लवकरच येणार आहेत; आणि तुमचे सारे कागदपत्र जप्त करून नेणार आहेत.'

नातें बिघडले—

लिओंनीं लवकरच आपले मृत्युपत्र लिहिले. तें लिहून आम्हीं मॉस्कोहून परत आलों, तो वाटेत ठिकठिकाणीं हजारों-

च्या हजारों लोक याच्या दर्शनाला येऊं लागले. शेवटीं स्वतःला कसें वसें सोडवून घेऊन आम्हीं घरीं परत आलों, तों याना घेण्या येऊ लागल्या; आणि हे बडबडूं लागले. शुद्धीवर आल्यावर यानीं काहीं थोडें फार लिहून ठेवलें. परंतु त्याचें लिहिणें बरेंच सांकेतिक दिसलें. एकदां त्यांनीं लिहिलें कीं, 'हें सारें गुप्त तरी किती दिवस ठेवावें? हिचें मला भय वाटतें; त्या लोकाचें आणि माझें नातें काहीं मलतेंच्या सलतेंच आहे, असें हिळा वाटतें. आतां मरावें हेंच बरें.'

यानंतर लिओ हे आपल्या शेलक्या मित्रांच्या तडाक्यांतच सापडले. त्याच्या मनाच्या शक्ति अतिशय क्षीण होत चालल्या होत्या; आणि त्यांचे ते चमत्कारिक मित्र त्यांना काय वाटेल तें सागत सुटले होते. अनेक ठिकाणांहून गुप्त पत्रें त्यांना येऊ लागलीं. तीं वाचायचीं आणि परत पाठवायचीं असें सुरू झालें. गुप्तपणानें रानांत जावयाचें; आणि तेथें अशा काहीं गोष्टी करायच्या कीं, घरीं परत आल्यानंतर माझ्याकडे आणि मुलाच्याकडे सरळ नजरेनें बघण्याचें याना घैर्यच होऊं नये.

हें काय चाललें आहे हेंच आम्हाला कळेंना. 'मृत्युपत्राचा कांहीं खल चालूं आहे कीं काय; चालूं असला तर त्यांत एवढें गुपित कसलें' असें मीं त्याच्या मित्रांना विचारलें. पण हे बोलेनात; आणि ह्याचे मित्रहि बोलेनात. शेवटीं हे म्हणूं लागले कीं, 'बरे, मी आतां घरांतून निघून जाणार.' आणि खरोखरीच लिओ एके दिवशीं घरांतून निघून गेले. ते कां गेले हें अजूनहि मला कळलें नाहीं.

लवकरच मुलीच्या हस्ते त्यांनीं मला एक पत्र घाडलें.

त्यानीं लिहिलें होतें कीं, 'मी आता पुन्हां घरीं यायचा नाहीं; मी तुम्हांला कायमचा आंचवलों आहे.' मी मनात म्हणालें, 'हे नसले तर मला तरी जगून काय करावयाचें आहे?' मनाचा निर्धार करून परड्यातल्या विहिरींत उडी घातली. पण आरडाओरडा होऊन मला शेजाऱ्यानीं बाहेर काढलें. लिओ जेथे होते तेथे त्यांना हें वर्तमान कोणी तरी सांगितलें. हें वर्तमान ऐकून लिओ दसदसा रडले.

माझीं सारीं मुलें आतां घरीं आलीं. पांच दिवसपर्यंत मी अन्नाला शिवलें नाहीं कीं, पाण्याचा येवहि घेतला नाहीं; पाचव्या दिवशीं संध्याकाळीं तान्या म्हणाली, 'हें बघ, आई, जर का 'ये' म्हणून बाबांचें पत्र आलें तर तुझ्या अगांत जायला बळ तरी हवें ना.' हें तिचें लाघवी बोलणें मला पटलें; आणि मी थोडी कॉफी घेतली. दुसरे दिवशीं सकाळीं वर्तमान-पत्रांत वाचलें कीं, लिओ हे आस्तापोह येथे आजारी असून त्याचा ताप १०४° पर्यंत मडकला आहे. गांवातल्या त्याच्या काहीं मित्रांना ही बातमी आधींच कळली होती; पण त्या दुष्टानीं ती माझ्यापासून चोरून ठेवली.

मी त्यांना अंतरलें—

मी आस्तापोहला गेलें. आणि तेथे पाहतें तों भलत्याच तिऱ्हाइताचा गराडा यांच्या भोंवतीं पडलेला आहे. ते त्याचे मित्र मला त्याच्या जवळहि येऊं देईनात. त्यांनीं खोलीचें दार आतून लावून घेतलें होतें; आणि माझ्या पतिराजांचें मला दर्शन व्हावें म्हणून मी खिडकीतून डोकावूं लागलें, तों त्या

दुष्टांनीं पडदाहि ओढून घेतला. दोन परिचारिका त्यांनीं माझ्या पहाण्यावर ठेवल्या होत्या. त्या मला जागची हलूसुद्धा देईनात. लिओंनीं तान्याला आत बोलावले आणि तुझ्या आईचें कसें काय आहे, असें त्यांनीं विचारले. त्यांना वाटत होतें कीं, मी तेथें आलेलीच नाहीं. ते दसदसा रडूं लागले, आणि म्हणाले, 'एकंदरीनें तिला फार वाईट दिवस येत आहेत.'

मी नवव्याची बायको पण या दुष्टांनीं मला अतवैरी केले. मी तेथें आलों आहे हें सुद्धा त्यांना कोणी कळू देईना. बायको समोर दिसली म्हणजे त्याच्या मनाची भारीच चलविचल होईल, आणि त्याचा जीव कासावीस होईल असें त्याच्या मित्रांना आणि डॉक्टरलाहि वाटत होतें. खरें म्हटलें म्हणजे मी जर त्यांच्या अथरुणापाशीं जाऊन बसलें असतें आणि नेहमींसारखी त्याची शुश्रूषा केली असती तर त्यांना खास बरें वाटलें असतें.

लिओंचा अंत—

शेवटीं त्या डॉक्टरांच्यानीं एकदाचें मला आत सोडलें. पण त्याचा काय उपयोग ! ते उताणे निजले होते त्याचे डोळे मिटलेले होते, आणि त्याच्या नाकाला सूत धरलेलें होतें. मी त्याच्या कानाशीं लागलें; आणि मजळवाणीनें त्यांना हाक मारली. 'मीच तुमची आवडती आले आहे' असें म्हटलें. शेवटीं त्यांनीं दोन दीर्घ उच्छ्वास टाकले. जणू काहीं मला उत्तर देण्यासाठीं हे निश्वास त्यांनीं सोडलेले असावे. इतकें झालें आणि साराच ग्रथ आटोपला. १८ दिवसपर्यंत दुःखानें विद्ध होऊन मी अथरुणात पडून होतें.

आवरासावर —

आतां मी आमच्या पोल्याना गावीं असत्यों. घरांतलीं टापटीप, व्यवस्था आणि मांडामाड त्यांना जशी रुचत असे, तशीच मी ठेवू लागले. त्याची समाधी रोज चांगली झाडावी आणि धुवावी हें माझे व्रत बनले. शेवटीं माझ्या वांट्याला आलेल्या साऱ्या जिंदगीची मी वाटावाट करून टाकली. मला चैनच पडेना. झारसाहेबांच्या कानांवर याच्या मृत्यूची वार्ता गेली; आणि त्यानीं मला हयातीपर्यंतचें वेतन लावून दिलें.

या गोष्टीला आता तीन वर्षे झालीं आहेत. आमच्या घराचें रूप पालटलें आहे; बागेची सारी शोभा मावळली आहे. लांकडाचा मक्का घेणाऱ्यानीं लिओनीं प्रेमानें वाढवलेलीं झाडे कापून टाकलीं आहेत; सारें जीवित उद्ध्वस्त झालें आहे. मी मेल्यावर हें घर तरी कुणी उभें राहूं देईल काय ? मी रोज याच्या समाधीपार्शीं जातें; देवाला म्हणतें कीं, 'पूर्वज्यांत मला तू सुख दिलेंस; मी तुझी आभारी आहे शेवटीं कोणच्या कारणानें कोणास ठाऊक, हे मला अंतरल्यासारखे झाले. कदाचित् माझ्या पूर्वजन्मीच्या पातकाची ही फेड असेल. परमेश्वरा, तुझी इच्छा बलीयसी आहे.

REF BK-0007938

REF BK-0007938

